

Светозар Марковић
ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА
I—XVII

САВЕТ
ЗА ИЗДАВАЊЕ ЦЕЛОКУПНИХ ДЕЛА
СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА

Председник
ДУШАН ЧКРЕБИЋ

Чланови

Вукоје Булатовић, др Тихомир Влашкалић, Радисав Јовановић,
Радосав Јовановић, Бранислав Јоксовић, члан САНУ Душан
Каназир, члан САНУ Радомир Лукић, др Љубисав Марковић,
члан САНУ Душан Недељковић, др Најдан Пашић, Видак
Перић, члан САНУ Војислав Петровић, доп. члан АНУВ Чедомир
Попов, Жика Радојловић, др Радослав Ратковић, др Душан
Симић, Петар Стамболић, др Зоран Стојановић,
члан АНУК Хајредин Хоџа, члан ЈАЗУ Душан Чалић

ОДБОР
ОДЕЉЕЊА ДРУШТВЕНИХ НАУКА СРПСКЕ
АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ ЗА ПРИПРЕМУ
ЦЕЛОКУПНИХ ДЕЛА СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА

Председник

члан САНУ ДУШАН НЕДЕЉКОВИЋ

члан САНУ РАДОМИР ЛУКИЋ

Чланови

др Перо Дамјановић, др Сергије Димитријевић, др Јован Дубовац,
члан САНУ Душан Матић, доп. члан АНУВ Чедомир Попов,
члан САНУ Петар Поповић, члан АНУК Јашар Реџепагић,
доп. члан САНУ Владимир Стојанчевић, др Андрија Стојковић

Секретар

Ђорђе Митровић

ISBN 86-331-0076-2

КАТАЛОГИЗАЦИЈА У ПУБЛИКАЦИЈИ (СІР)

323(497.11)„18“

МАРКОВИЋ, Светозар

Целокупна дела / Светозар Марковић. — Београд [итд.] : Народна књига
[итд.], 1987— — књ. ; 24 см

Књ. 2. — 1987. — XI, 315 стр. слика аутора

Белешке приређивача: стр. 273—291.

ISBN 86-331-0076-2

929:32 Марковић С.

ПК:а. Србија — Политичке прилике, 19 в.

б. Марковић, Светозар (1846—1875)

Обрађено у Народној библиотеци Србије, Београд

SVETOZAR MARKOVIĆ
OEUVRES COMPLÈTES

Vol. II

Reçu à la VIIIe séance de la Classe des sciences sociales le 22 juin
1985 à la base des rapports des membres de l'Académie Obren
Blagojević et Nikola Čobeljić

Rédacteur

DUŠAN NEDELJKOVIĆ
membre de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts

RADOMIR LUKIĆ
membre de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts

BEOGRAD
1987

NARODNA KNJIGA
Beograd

MATICA SRPSKA
Novi Sad

JEDINSTVO
Priština

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ
ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА

Књига II

Примљено на седници Одељења друштвених наука од 22. јуна
1985. године, на основу реферата члана САНУ Обрена Благојевића
и доп. члана САНУ Николе Чобелића

Уредник

члан САНУ ДУШАН НЕДЕЉКОВИЋ

члан САНУ РАДОМИР ЛУКИЋ

БЕОГРАД
1987

НАРОДНА КЊИГА
Београд

МАТИЦА СРПСКА
Нови Сад

ЈЕДИНСТВО
Приштина

ОДБОР ОДЕЉЕЊА ДРУШТВЕНИХ НАУКА СРПСКЕ
АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ ЗА ПРИПРЕМУ
ЦЕЛОКУПНИХ ДЕЛА СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА

Председник

члан САНУ ДУШАН НЕДЕЉКОВИЋ

члан САНУ РАДОМИР ЛУКИЋ

Чланови

др Перо Дамјановић, др Сергије Димитријевић, др Јован Дубовац,
члан АНУК Јашар Реџепагић, доп. члан АНУВ Чедомир Попов,
доп. члан САНУ Владимир Стојанчевић, др Андрија Стојковић

Секретар

Ђорђе Митровић

Приређивачи

др Хенрик Писарек, др Андрија Стојковић, др Драгоје Тодоровић,
Ђорђе Митровић

Рецензенти

члан САНУ Обрен Благојевић, доп. члан САНУ Никола Чобељић,
др Младен Вукомановић

Ликовно-технички уредник

Фрањо Комерички, сликар-графичар

ОДБОР ЗА КООРДИНАЦИЈУ РАДА НА ПРИПРЕМИ
И ИЗДАВАЊУ ЦЕЛОКУПНИХ ДЕЛА
СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА

др Добросав Бјелетић (председник), Боривоје Вулин, др Јован
Дубовац, др Вићентије Ђорђевић, Радован Ждрале, Петар Јакшић,
Видак Перић, Радомир Николић, др Вера Пилић, мр Миљивоје
Татић, Милутин Крушчић (секретар)

ИЗДАЊЕ ФИНАНСИРАЛИ

Председништво ЦК СКЈ — Управни одбор Фонда за
издавачку делатност и научноистраживачки рад

Комитет основних организација Савеза комуниста у органима и
организацијама Федерације — Председништво Комитета

Председништво ЦК СК Србије

Републичка заједница науке Србије

Републичка заједница културе Србије

Републичка заједница основног образовања Србије

Самоуправна интересна заједница за научни рад САП Војводине

Самоуправна интересна заједница за научни рад САП Косова

1153/88

НАПОМЕНА УЗ ОВУ КЊИГУ

Ова друга књига обухвата сву грађу која нам је била доступна и за коју смо сматрали да је треба укључити у ово издање, а која је настала у време боравка и студија Светозара Марковића у Швајцарској 1869—1870. године. Из овог раздобља живота и рада Светозара Марковића једино је из ове књиге изостао *Реални правац у науци и животу*, који објављујемо у посебној, III књизи.

Као што је то већ речено у Предговору за ово издање, прво су дати чланци, затим писма, па службени акти и на крају прилози. Од строго хронолошког начела излагања у оквиру поглавља одступили смо само у два случаја. Прво, превод Марковићевог рада *Положај радничког staleжа у Србији*, који дајемо уз оригинал и, друго, у поглављу Прилози (грађа о *Лиги за мир и слободу*), где је требало скупити сву грађу о овом питању.

У свему осталом придржавали смо се начела усвојених за ово издање.

Београд, маја 1985. године.

Приређивачи

Светозар Марковић, рад Уроша Предића

I
ЧЛАНЦИ

ВИДОВДАНСКОЈ ГОСПОДИ¹

Кад се започе борба на сабору у Карловцима² између „патријархове“ и „Милетићеве“ странке (ја ћу за сада да их тако назовем), ја сам пажљиво читао све што се говорило и писало у „Видов-дану“ и „Застави“ о тој борби. Као што то сваки зна, у почетку то није била борба религијозна већ борба политична међу два партијама. Реч се није повела о догматима већ о томе да се одузме власт из руку патријарха и калуђера, и да се преда у руке грађана. Додуше странка патријархова (ја говорим по „Видов-дану“) говораше још одма, у почетку да „Милетићева“ странка удара на догмате православне цркве, напада на православље и т. д., али ја сам то сматрао просто као политичну маневру, као оруђе у борби — да се лакше обори противничка партија. Ја ту нисам видео ништа особито, јер се таком тактиком обично у свој Европи служе људи од партије налик на патријарову. Од месец дана престао сам да читам србске новине, кад јуче дође ми до руку неколико бројева „Видов-дана“ (од 163—174. броја). Ја сам се упрепастио кад видох до чега је дошло. Из свију „уводних“ чланака Видовданових (по слогу рекао би да их је написало витешко перо г. Бана) види се једна мисао: да се уништи Милетићева партија код аустријских Срба. Ту се управо говори да „...наши радикалци оће да српство 'што скорије пропадне'...“ да „до овог ступња у издајству још ниједан радикалац на западу се успео није...“ Ту се даље управо објављује да „радикалци“ стоје по „видљивим и невидљивим покровитељима“, да су они „борци нашег непријатеља“ који оће да побије не само Србе, већ уједно (да се баш радикално уради!) „Српство“. Једном речи говори се јавно да „Милетићева странка“ служећи српским непријатељима (Аустрији? Мађарима? Турској? или коме другоме?) оће навалице раздор у српском народу и погибију српства. Нека нико не мисли да ја оћу овде да браним Милетића и народну странку на Сабору карловачком против клеветања и простачке грдње. Овака би обрана била увреда за њи, јер је њиов рад познат српском народу па им није нужна ничија обрана. Не мислим ни уверавати, ма у чем, гг. М. Поповића, М. Розена, М. Бана и остале сураднике Видовданове, јер то би било свеједно што сипати воду у решето. Напоследку ја немам намере ни у колико да се упуштам ни у какву полемику о овој ствари. Ја имам другу намеру.

Чуо сам да је Видов-дану повраћена у последње време субвенција од српске владе у Кнежевини. Да ли је то истина не знам? Али ми је познато по целом досадањем раду видовданске редакције да се она за живу главу не би упустила у оваку борбу да јој се то не одобрава на „меродавним местима“. Осим тога познато ми је и која публика чита понајвише В. Д.³ То су већином чиновници који заузимају „виша места“, који дакле свакојако имају уплива на владу. У суштини дакле њихово мишљење огледа се у свим Видов-дановим чланцима. Тој се господи и ја обраћам са мојим незнатим гласом.

Ја рекох да не намеравам ни у колико да се упуштам у полемику са Видов-даном. С тога ја ћу узети из свију скандалозних Видов-данских чланака језгро — његову славну мисао: да се уништи „Милетићева странка“. Узећу је чисто с политичног гледишта да као Србин из Кнежевине речем у колико је така политика корисна по Српство у опште и на по се по српску кнежевину.

Ја вам нећу, господо, говорити у име „слободе“, „напретка љуцког“, „човечанства“ и т. д. Ви би рекли да то говори „идеалац“. Ја ћу да станем на исто земљиште на коме ви стојите, да сматрам политику онако као што је ви сматрате (не признавајући при том да се ја слажем с тим сматрањем). Гледаћу да будем што краћи.

Прво је правило сваког државника да се никад не занесе „утопијама“ (жао ми је што немам при руци такав број Видов-дана да баш цитирам ову мисао у видовданској форми), већ да увек рачуна са чињеницама, са правим положајем ствари. Друго је правило сваког државника: кад је изучио добро околности у којима се његова земља налази, кад је сазнао које околности иду у корист његовој политици, а које су му на штету, да се користи оним првим и да се стара да се оне уздрже, а на против ове друге да се одклоне и да се по могућству униште. Ја мислим да су ове две тачке ван сваког спора, с тога допустите ми да вас запитам, господо: обзирете ли се ви на та ваша начела у овој борби између странака аустријских Срба? Јести ли ви господо испитали која је од те две странке нужна вашој политици а која је нужна политика ваших политичких непријатеља? Јер ви господо можете говорити (то је обична форма) да међу српском кнежевином и Аустријом и Мађарском влада потпуна солидарност интереса, али кад би ви то озбиља веровали то би била најжалоснија илузија и по вас и по српску кнежевину и по сво Српство! Ја бар мислим да гг. Бајст и Андраши несвађају тако одношаје Србије и Аустрије. Да вам не наводим ни других разлога ни примера већ само да вас запитам: зашто Мађари још досада не судише Карађорђевића?⁴

Странка коју ви оћете да оборите то је странка, коју и њени пријатељи и непријатељи познају као странку *велико-српску*. Ове две карактерне црте ових странака морају бити *меродавне* сваком српском државнику, на чију ће страну да се изјасни. Њихова убеђења о вери, о друштву, о слободи и т. д. долазе тек у други ред. Кавур се дружаше с републиканцима италијанским, а Бизмарк с републиканцима мађарским, да достигну своју цел, ма да и један и други беху сама противност републиканизму. Ја могу да разумем да би вама милије било да су људи народне странке од таквих убеђења као што су гг. Маширевић, Кушевић, Стратимировић и др. али која вам је асна од ових кад су они

најчистији „Аустријанци“. Ви морате примити људе народне странке онакви какви су, јер су они једина странка која ради у вашем интересу. Ви можете радити да они измене своја уверења, можете радити да их употребите за „своје оруђе“ дотле докле су вам корисни; али нипошто не смете се завађати с њима. А вама је и то мало па желите и радите да их нестане.

У чију корист ви радите, господо, кад називљете Милетића и народну странку издајницима српског народа, кад их равњате са простим разбојницима? Ја мислим да у корист оних који једнако нападају на ту странку т. ј. који једнако нападају на цео српски — на цео југо-словенски — на цео словенски народ, — у корист аустријске и мађарске господе. О! та су господа врло мудра. После 29. маја,⁵ али под именом пријатељства к Србији, не осудише праве злочинце које је српски суд осудио, већ доведоше комесара⁶ у Н. Сад, збацише градоначелника и остале званичнике, затворише неке српске патријоте, а другима претише истом судбом, једном речи покушаше да униште *народну странку* и то све на ваш рачун, господо! То се зове убити једним ударом две муве. То и деца разуму! Да ли ви господо то доиста не разумете?!

Могућна је још једна претпоставка. А то је да ви обарате „Милетићеву“ странку с тога, што имате у виду какву другу странку, која је опет тако „претерано радикална“. Ја нећу питати има ли такве странке, већ је ли могуће ма када да се она створи? Ја велим да је то немогуће. А велим да је немогуће с тога, што странка коју ви називасте претерано-радикалном, не само да није радикална већ је најумеренија, што се само може захтевати од једне либералне странке. Ваше је прво правило да „рачунате са чињеницом“ да сматрате ствари онаке какве су. Чините ли ви то, господо, кад називљете „Милетићеву“ странку претерано радикалном? Ајде да видимо.

Ви сте образовани људи, па сигурно знате шта стоји на застави радикалаца⁷ у Европи. Прво је питање социјално. Да ли су „Милетићевци“ комунисте, што проглашавају једнакост свију људи, општост имања, што уништавају државу, породицу, брак, веру и т. д.? Је л' те да нису? Је су ли то социјалисти што проглашавају „право на рад“, што траже да се сваком плаћа према његовој заслуги и према његовим потребама, што оће да се држава меша у друштвену привреду да регулише одношаје између рада и капитала и тако штогод? Сигурно ће те признати да ни то нису. То су, господо, две партије у Европи што се називљу претерано радикалне. Али да оставимо на страну радикалце. Јесу ли то просто републиканци, што оће да народ буде суверен, да униште све династије и њихова права по божијој милости, што оће да се сви закони издају општим народним гласањем или бар преко народних преставника? Сигурно ће те признати да нису ни то. Јер да су то, Аустријска и Мађарска влада која има највише узрока да их уништи, до сада би их већ држала у тавницама за њихова републиканска начела. Шта су дакле они? Чисто уставне монархисте (т. ј. ако и док народ монархије хоће или трпи У.).⁸ Ове три речи савршено опредељују њихову политичну боју. Је ли то дакле тај претерани радикализам кога се ви бојите? Смешно би било говорити више о томе и доказивати да је „претерани радикализам“ ваша измишљо-

тина. Али ви велите да су они радикалци у вери. Шта они хтедоше у вери? Ништа више но што допуштају и ваша политичка уверења: да потчине цркву држави, што већ постоји у Србији. И то не да потчине црквено-српску самоуправу Аустрији (то би њима лако било само кад би они хтели да жртвују народно-црквено имање Аустријској држави)⁹ већ да је отму од црквених великаша, који су баш слепо оруђе Аустрије и да је предаду у руке народног преставништва. Ово сваки може увидети, да мора лежати у вашем интересу, господо!

Зашто дакле, господо, на силу бога оћете да направите људе претераним, зашто их изазивљете на оно поље где знате какав ћете одговор добити? Место да борба остане чисто политична као што се је започела ви оћете да је довучете на поље религиозно, како би њих одвојили од народа. Ја не сумњам да ће ваша жеља пропасти у ветар и да ће српски народ у Аустрији знати своје праве пријатеље, али да претпоставим да ви успете. Што добијате ви, господо? Добијате то што сте уништили више од 3/4 своје снаге. Јер то што је Србија у последње време почела да игра неку политичку улогу, што Аустрија и Мађарска оће да буду с њоме у пријатељству — више је од 3/4 узрок, не њена снага, већ снага велико-српске-југословенске мисли, што се у последње време бори са све већом снагом. Уништите, господо, преставнике те мисли ви сте своја крила саломили, ви сте учинили да је ваше пријатељство Аустрији и Мађарској постало сувишно; ви сте им прокрчили пут за њиову „источну мисију“. Ето шта ви радите. Ја вама нећу пребацити „издајство“ спрам српског народа, служења туђину и подобне недостојне ствари, које употребљује редакција Видовдана у вашој служби. Па нећу рећи ни да вас је лична мржња заслепила па не знате шта радите. Ја ћу да останем у границама позитивних факата. Ви оћете свима сретствима да уништите најваљаније борце за велику српску мисао — то је факт. То значи, господо, или да „велика српска мисао“ што се приписиваше пок. кнезу Михајилу и његовим заменицима — да је то просто сокачка лаж или новинарска измишљотина, тек да се вара прост свет; или ако је то истина онда да ви, господо, незнате ни азбуке у политици.*

Један Србин из Кнежевине.

Застава, бр. 105 од 5. IX 1869.

* Ми нисмо хтели поправљати што у овом чланку — али морамо приметити да се у нас Народна странка не назива ни по чијем имену, но просто Слободна народна странка. У.¹⁰

СА КОНГРЕСА ЗА МИР И СЛОБОДУ¹¹

У првој седници почасни председник Виктор Хиго и председник местног одбора Ајтел заузеше преседништво, и Ајтел отвори седницу. „Ми смо се сакупили, рече, да најплоднију идеју у живот приведемо, да друштвени ред на слободи оснујемо. И нама предходећи нараштај познавао је ову цел и тежио је да је постигне, али његове усамљене изолиране жеље, немогоше ту идеју остварити. Ми скопчавамо неразрешими савез народа. Застава мира и слободе све нас покрива; ја вас поздрављам у њиово име, у име грађана једног савеза. Швајцарска република има моралну снагу, да се може слободно саветовати сврху хитни питања и њени интереса. Ал ипак ми морамо у саветовању слободу противника поштовати и ја вас на то позивам. Здраво да си и ти мислећа главо (окренувши се к Виктору Хигу) која си толико лепи замишљаја и осећаја пробудила, здраво да си!“

Барни (у име централног одбора): Раг је варварство, које цивилизација мора прогнати. Мораће се створити истинито међу народно право, а то ће само онда моћи бити ако народи сами собом владали буду — дакле слобода сваком народу појединце! Сад су народи још робови, они се ни разговарати не могу. До сада се говорило: Si vis pacem, parabellum! А ми ћемо рећи: Si vis pacem, para libertatem!¹² Народно право пак може се осигурати само федерациом. Пример томе је Швајцарска, у којој 22 државе, разне по вери и језику, слободно, аутономно, мирно постоје. Ово се мора и у осталој Европи остварити. И сам Тјер је тога убеђења да је будућа форма државна, република. За развитак ове идеје требало је врло много времена, јер смо вековима живели у тами и варварству; али, у 19 веку све корача врло брзим кораком. Сад се мора испитати, дал је могућно остварење такве идеје у Европи; говорник позивље по томе заступнике разних народа Европских, да у своме кругу раде на том великом делу.

У програму стоји даље питање пољско, и источно питање. Ова оба одговарају потпуно цели савеза; јер од њиховог решења зависи мир. Цел савеза је поглавито политична; али и према друштвеним јадима неће савез зажмурити, јер овај такође прети опасношћу цивилизацији, стога је савезу брига, да што већу једнакост међу људе уведе. Он позива и социјалисте и комунисте, да своја начела слободно изложе, али особу нека не смећу с ума. Без политичних врлина нема републике, без друштвених врлина, нема слоге. Радионице морају се

учовечити и моралисати, и друштвено питање решиће се од себе самог. Женевски конгрес је прогласио циљ савеза; Брнски је почео примењивати га. Лузански¹³ ће дело наставити. Уз остала сретства томе нуждан је и један лист, али тај је престао. Он позива дакле пријатеље те ствари да рука помоћи буду подизању тога листа на ново. Поздравља Виктора Хига песника, и захваљује женским на саучешћу њиховом у овом конгресу. И срце се мора интересовати за ову идеју. Оснујмо слободну говорничку трибину на земљи републиканској!

Гег: Пошто је ово међународан конгрес, то се мора народима дати њихово право, с тога он говори немачки. 1866. год. подпалиле су у Немачкој две династије у немачком народу, грађански рат, а овде не беше о ропству речи, као у Америци! Сто хиљада душа морало је метути свој живот на коцку, за интерес две династије;¹⁴ тад је Европа осећала, да мора рату стати на пут, и људи који имадоше толико куражи да то формулирају основаше савез мира. Овај је држао свој први конгрес у Женеви 1867;¹⁵ више хиљада људи дођоше на њега, али са разним начелима и назорима, заступајући разне религиозне и политичне идеје, који мишљаху да само треба доћи на конгрес и рећи: мир! — пак је већ одмах све учињено. Али се затим мора озбиљно тежити. Јер има само једно средство, а то је: слободно решење народа. Кад буду слободне: Француска, Италија, Немачка, онда неће ти народи нигде водити рата једно против другог. С тога је најглавније: Слобода! Форма је као Швајцарска, т. ј. конфедеративна република. Слобода пак сама није доста; и сама Швајцарска осећа да има и више циља неке, јер поред све њене слободе и она пати од једне болести, а то је — социјално зло.

Народ се мора ослободити социјално и интелектуално; велика маса народа, више се не задовољава простим проглашењем слободе; она под тим разуме побољшање материјалног стања и самосталности, без тога је народу слобода празан јек. Ми смо већ у Брну изrekli, да се морају укинути стојеће војске, те крвопије народне, солдатеске тираније. Друга тачка је: оделење цркве од државе. Религија је ствар приватна као и љубав, она нема ништа заједничког са државом и са јавним животом; историја доказује да је црква увек била подпора тиранији. Треће: већ смо у Брну говорили о социјалном питању; без решења истога не може бити праве, трајне слободе. Ако н. пр. жена не дође до свог правог достојанства, она не може бити добра васпитатељка, ма да она са свим други делокруг има. Зар нема сваки човек друго неко занимање, и опет је самосталан; зашто неби и жена тако исто била? Али то сад не спада овамо: Но ми опет и нисмо дошли овамо да само о миру говоримо. Мора се велики ток мисли преправити; — овде набраја тачке које су у програму постављене и изјављује, да ће и сам понајвише о овој трећој тачки, у четвртак кад на ред дође, говорити; и завршује: Треба храбро и одсудно ићи напред, па ако се тако не може доћи циљу, а оно и — револуциом!

Сад се диже Виктор Хиго. Он рече: Немам речи, да изразим, колико сам обузет дочеком који ми је указан. Моје узбуђење посвећујем конгресу. Грађани! Ви сте добро учинили, што за место нашег саветовања изабрасте племениту отачбину Алпа. Она је прво слободна, друго узвишена. Заиста, у близини ове чаробне природе и пристоји

да човечанство своја саветовања држи, где се међу осталим и о томе већа да више не буде рата. То чините добро, и хвала вам. Једно је питање на овом конгресу, које њим влада. Како сте ме почаствовали том чашћу да сам ваш преседник, то ми допустите, да то питање означим. Ја ево то чиним у неколико речи. Ми сви који смо овде, шта хоћемо ми? Мир! Ми хоћемо мир, хоћемо га свом топлином душе наше, хоћемо га безусловно међу човеком и човеком, међу братом и братом међу Каином и Авелом; ми хоћемо вечито утољавање страсти мржње. (Дуго одобравање.) Али овај мир — како га ми желимо? Желимо ли га по сваку цену, под сваким условом? Не. Ми га нећемо са покученим леђима, са погнутом главом. Ми нећемо мира под деспотизмом, ми нећемо мира под батином, ми нећемо никаква мира испод скиптра ниједне владе. (Живио!) Први услов мира јесте ослобођење. К овом ослобођењу на сваки начин нужна је револуција, која ће посљедна и један рат, који ће крајњи бити. Онда ће бити свему крај. Мир, пошто ће бити неповредив, биће вечан. Онда неће бити господе ни царева: прошлост ће сасвим нестати. То је што ми оћемо! (Безкрајно одобравање.) Ми оћемо да пук живи, ради, купује, продаје, занима се, говори, љуби и мисли, али све то слободно. Нека буде школа, које ће грађани подизати, и онда неће бити кнезова који инштитуте подижу. (Одобравање.) Ми оћемо велику континенталну републику, ми оћемо сједињене државе европејске, и ја завршујем с речју: Слобода је циљ, а мир је резултат.

У првој седници још је говорила госпођа Гег о женском питању.

Барни предлаже у име централног комитета и В. Хига, да *Ајтел* руководи пресадијум у седницама, што буде и примљено.

Лемоније. (Извештач о првом питању) у његовом дугом са великим допадањем примљеном говору мотивира летимице следећи предлог одборов. „Погледом на то, што трајући узроци ратног стања, у ком се Европа налази, леже у оскудици сваког међу народног правног завода; што први услов томе, да правни закључци једног међународног суда замене оно решење, што га рат и дипломатија узалуд исчекују од силе и лукавства, јесте тај, да се вољом народа слободно и непосредно изабере и постави суд, и да томе суду буде норма од сами народа слободно вогиран међународни закон; погледом на то, ма колико да је велико морално уважање једнога суда ипак за извршење своји закључака треба му нека принуђујућа моћ; погледом на то, да би те моћи законито само онда могло бити, кад би је непосредна воља сами народа поставила, управљала и извршивала; погледом на то, да три завода: међународан закон, међународан суд, који законе примењује и моћ, која извршује закључке суда, у скупу чине једну владу — конгрес изјављује: 1, да је конфедерација народа под именом сједињени држава европејски једино средство за одржање европског мира; 2, да форма владе тог савеза мора бити федеративна и републиканска, т. ј. мора се оснивати на начелу народне суверености и мора поштовати самоуправу и независност сваког члана савеза; 3, да организација те владе мора бити удесна за усавршавање; 4, да европска конфедерација сваком народу, који њу сачињава мора гарантовати: а, сувереност и самоуправу; б, личну слободу; в, право гласања, г, слободу штампе; д, слободу удружења и састанка; е, слободу савести; ж,

слободу рада без експлоатације; з, праву и личну одговорност сваког члана извршне власти; 5, да ниједан народ не може у конфедерацију ступити док нема: а, обште гласање; б, право одобрења или неодобрења пореза; в, право рат огласити и мир закључити; г, право да политичне и трговинске уговоре склапа и одобрава; д, право да свој устав сам усавршава.“

Да би доказао да се све то може извршити показује Лемоње на Швајцарску.

После четврт сата одмора предлаже Гег, да савез, пошто се сада у Немачкој слави стогодишњица рођења Хумболтова, пошаље свој поздрав у Берлин. Прима се с допадањем.

Л. Симон с гледишта федерације и јединства прегледа Европу. Француска је уједињена; у Прусској је федерација само привидна, јер народи нису питани, а кнезови сами били су притиснути у канџама пруског орла, пре него што ји је примио под своја заштитна крила. Аустрија стоји на федеративном темељу, али овај још није развијен. Јужна је Немачка слободна и ту се може федерација ласно завести; тако је исто у Италији, Пољској и Чешкој. Русија се овђе најкасније може у обзир узети. Он препоручује праву федерацију народа.

Густав Шандеј изјављује у име Француза да се подпуно слаже са назорима Симоновим, али нека се немисли да су Французи задовољни са том незнатном министарском одговорношћу; то се неће постићи, пак нек буде још толико Оливијера и Жирардена министри.

Прва седница се сврши у 3/4 на 6.

Другу седницу Ајтел отвори. Пријављено је више брзојава и писмени поздрава. Касен, уредник „Демократије“, изражава своју тугу што није могао доћи, али да ће вазда бити за републику сједињени народа, противу рата и невоље. Затим се прочита следеће писмо Јакобија (из Пруске): „Ја немогу учествовати на трећем сабору за мир и слободу. Ја се уздам да ће савез и сада а још већма кашње кадар бити нешто да изради. Сада на сваки начин неради непосредно, али сам ја уверен, да је време близу, и да ће у најскоријем народном покрету читава европејска демократија у савезу наћи своје природно средиште и да ће овај своје извршити.“ Још се читало писама, међу којим и познато Гарибалдијево, а Барни прочита следеће од Жил Симона из Неапуља: Они људи, који су се својевољно сакупили од свију земаља света на једну такву племениту сврху, као што је предмет нашег напрезања: у тежњи к победи здравог разума и увиђавности, који у политици, у социјализму и у науци траже само истину, презирући сурову силу и рутину, ова два непријатеља разума; један збор, који нема другог предс., него оног ког сам изабира, никакав други ред, осим оног што га сам ствара; један такви скуп улева нам наду да ће место званичне истине и извесности моралној истини и слободи пут прокрчити. Верујте ми, кад сам са говорнице захтевао укинуће сталне војске, разделење цркве од државе, подпуно слободу штампе, укинуће престапа под називом престапа против јавнога морала и религије: онда нисам говорио законодавном телу него вашем конгресу. Ја вам и сада шиљем из далека моју привршеност и моје жеље.“

Барни позивље у име средишњег одбора народности да одреде своје заступнике за будући одбор. Најбоље би било, рече, да се избе-

ру они, који у Швајцарској живе, јер би иначе други само кореспонденти били, који у осталом неби ништа ствари допринели.

Лемоније подноси нову књигу од Клем. Ројера „*Origine de l'homme et des sociétés*“, што је са захвалношћу примљено. Још би прочитан поздрав и тегоба фиорентинске фрајмаурерске ложе сврху ограничавања индивидуалне слободе, затим почиње саветовање.

Један члан, Санџер, из југо-американске слободне државе Колумбије, пење се на трибуну; он говори против рата, ког називље смесом свију политични и друштвени неваљалства. Кад је конгрес позвао, да се окрене још необореним кнезовима ради избегавања рата, подиже се жестока ларма. Много чланова протестирало је, а највише журналисте, који су у великом броју на конгресу. Кад је коломбијанац био на свршетку своје беседе, позвавши француске демократе, да се преселе у Колумбију, ако још једном банкротирају њиве наде, прекиде се жица стрпљења саборског. Гастино, адвокат из Париза, скочи на трибуну и рече, да је тај позив простран и да сваки поштени патриота носи собом своје отаџство и зато нетреба тако далеко ићи. За њим изађе Лонгве, редактор из Париза; он изјави да није довољно приправљен ал ипак да ће идеје европске конфедерације означити. У свом говору хтеде да на Жил Фавра напане, ал га преседник опомену да личности треба изостављати. Хоге протестирао је против обожавања права обћег гласања; то право постоји у Француској, али је неограничено, покварено, преварно и зато недостојно. За федерацију европску, да је први основни услов, да се и државе поједине федеративно организују.

Извештач Централног одбора Лемоније одговори предговорницима да они гледају ствари са специфичним очима француским; изјави да у свету не може бити много Жил Фавера; да је јасно, да је право обћег гласања у нечистим рукама средство угњетања; ал се на то не иде; он тражи незамућено, чисто и обће право гласања; у осталом то право у Француској тако скучено учинило је, да се растопе ланци, у којима је слобода народна лежала. (Лонгве са журналистичког стола: још се нису растопили!) Лемоније је већ у годинама; говори са извршном логичном оштрином и тако ватрено и вешто, да би му мого завидити многи извежбани парламентариста.

Бисо, професор из Невштала, негда француски изгнаник, започиње страшну Филипику против рата. „Ми треба да најпре републиканце учинимо, рече он. Обавештавајмо тежаке у Француској, који још незнаду, што се у свету збива. Чинимо систематичну пропаганду против рата и милитаризма. Укорењавајмо у духовима омладине уверење да су сабље и топови така оруђа, као коље и вешала; чинимо да потамни блесак официрски звездица и златни гајтана, назовимо ту униформу одећом уређеног злочинства. Ја желим да се подигне један Волтер, да милитаризам, као онај поповштину, уништи. Жигосимо имена велики освојитеља, вичимо: 'доље са тим Александрима, Цесарима и Наполеонима!' (непрекидно одобравање). Урадимо ми да се наша омладина сваким могућим начином противи војничкој служби, у чему ће веће јунаштво показати неголи, да се даје пушкарати као несмислене жртве. Један пар такви примера, па ће одпор при-

љепчив да постане. Пад црковања, биће плод њихова напрезања.“ (Бурно одобравање.)

Вендеј из Бадена предлаже да се овај у највећем степену племенити говор у сто иљад истисака печата и растури. Гласови са журналистичког стола: „Само кад неби било жандара!“

Преседник вели да би се примањем тог предлога могло доћи до сукоба са француском владом, а држи да је довољно обелодањење говора у седничком протоколу.

Затим говори Шандеј из Париза, ком француска влада ту почаст указује држећи га као најопаснијег подмуклог агитатора. Када имено г. Бури прихвати мисо Коломбијанца, предлажући, да конгрес позове све владе европејске да образују један избрани суд, потрчи Шандеј на трибину, и љупко са искреношћу смешаном са ирониом и рафинираном хитрошћу проговори: „Треба ли да ми преговарамо са садашњим владама? Шта више треба ли да ми са Русијом преговарамо? Боље да ји на миру оставимо. То је јасно као сунце да су само републиканске државе кадре утврдити трајушан савез мира. Изјаснимо се? Што ми оћемо? Створити сједињене државе европејске? То ми неможемо. Али их ми можемо предвидити и приуговорити. Ја не знам колико је од нас удаљена наша мета, али и кроз шест месеци може се штогод догодити. (Јако комешање.) Ја само представљам федерацију као суцесивну; ту имамо Шпанију, де се налази много федеративног елемента, даље Италију, де монархија сваким даном све више кредита губи; што се тиче Француске, ја најбољу наду негујем, да неће она упркос прастари централистички навика федеративном принципу на пут стојати. Ја могу поуздањем изразити, да су многи млади журналисте за младу демократску школу и многи посланици за федеративне идеје добивени. Г. Симон из Тријера најбоље нам је наде дао што се тиче Немачке. Дакле добро, задовољимо се из почетка су три четири републиканске државе. А оћемо ли да доживимо уживање сједињени држава на запад Европе, то морамо пажљиво на то да радимо да наше владе — редуцирамо (смањимо).“

Ред говорника у трећој седници отвори Гатино. До сад се, вели он није довољно у дебатама против речило да истина на виђело изађе; и он износи противне назоре. Саветује се да се званичници бирају; то се догађа на више места, али то није доста. Даље се предлаже да нико не иде у војнике. То није практично, јер сироти сељак принуђен је да иде кад га жандари потерају. И федеративни систем, каквог је на прилику Прудон за Италију предложио није практичан; јер је то само спасно по Италију и по друге земље, а за Француску је карактеристично, да су управ легитимисте за децентрализацију. Најпрактичније је што је Бисо рекао: да треба јавно мњење стварати и из деце свако поштовање и страх прама сили искорењивати. Али што је то јавно мњење? Јесу ли то листови? На сваки начин, јер свака партаја има свој орган; али листове треба читати и разумети. Али у Француској има 600000 људи који незнају ни читати ни писати. При таквим околностима мучно је стојком бити. Зато треба натеривање у школу прогласити, а да се то и изведе треба да се сваки посланик обвезе да неће примити ратни буџет, него дотичну своту на просветне цели уложити. (Обште допадање.)

Госпоја Розе (из Америке) вели да је слобода живот, а рат смрт. Сада пак влада рат између народа и народа, човека и човека, човека и жене; она се бори од 33. год. за права женскиња и сада се нада, колеба да ће јој се иста признати.

Уз обће аплаудирање узлази на говорницу Жил Фери. Гатинов говор принуђује говорника да карактеризује положај француске републиканске партије. Федерација још изгледа као нека кимера; ми говоримо о некој федерацији, а баш се сада нова немачка монархија устраја и развија се славенско господарење. Ал прелазећи преко тога, федерација има против себе још француски и немачки цезаризам. О последњем говорио је компетентно Симон из Тријера, а он ће о француском да проговори. Ми оћемо федерацију и мир чрез и за слободу; али је то само могуће између једнаки народа; није довољно да се федерација прогласи, јер велики западни народи још су сасвим војнички устројени, а федерација иште већу једнакост између народа. Што је велику немачку федерацију уништило? Суревљивост Аустрије и Пруске. Зато су велике промене нужне, да се до цели допре. Промена форме владања није довољно, јер и република би могла да буде војничка.

Није доста династије оборити, него и милитаризам. Што се тиче нас Француза, ми се морамо тврдо држати нашег правца и понашања; и пошто ми оћемо да учинимо крај тиранији, ми морамо тамо пажњу окретати, где се она појављује. Оружана сила, свештенство, администрација и префекти — образују заверу. Највеће је учинила централизација, јер је ова у два пута француску слободу убила, и онај зло ради, који је упркос 18. бримера и 2. децембра за централизацију.¹⁶ Па ко ју је започео? Ришеље, да би могло велику силу против Аустрије разавити; а ко ју је довршио? Лудвик XIV., да дође у Европи до хегемоније, и у ново време Наполеон, да од Француске то учини што он оће. Јер је централизација машина која од једног великог народа чини оруђе, дакле пре свега и по сваку цену децентрализацију! Француској је сада потребита слаба влада и посвуда децентрализација, јер ако се сједине народи централизовани и децентрализовани, централизовани ће надмашити, и неће се дати понижењу као под Лудвиком XVIII., нити пост[ат]и жртва државног удара, као под Наполеоном III. Ми Французи радимо нашу дужност, нека и Немци своју извршују. (Бурно аплаудирање.)

Гатино примећава, да није централизација дело Наполеоново него револуције, и само се њој има захвалити, што је Француска могла да републиком постане 1848.; у осталом, он неће централизацију депотизма него републиканску централизацију.

Лорје налази разлику мишљења у томе што се нису две сасвим различне ствари разликовале: политичку и административну централизацију. Политична је потребита, административна није. Јединство француско није тако постало као што су Фери и Гатино тврдили, јер је оно кроз читаву историју француску санкционирано, и требало би сваки лист те историје подерати, кад би смо га хтели уништити; оно није било само застава ујединења него и слободе; Мирабо, Веине, Робеспјер, Сен Жист — борише се сви за јединство.

Сасвим је друго што административна централизација; ту ни он не одобрава, али и административном централизацијом мора се обзорљиво поступати, јер у Француској су Орлеанисти,¹⁷ легитимисте, само дотле на нашој страни, докле смо у заједничкој тамници, а кад би било две тамнице, они би једну отворили а у другој би нас у затвору држали. Увек се тим почиње: морамо се обезоружати. То није истина. Револуција још није свршена; ми републиканци морамо бити наоружани; нека прво наши противници оружје из руку баце. Он свршује тиме: Огњиште римског, источног, и у опште свију питања у Паризу је: дајте нама слободу па ћемо начинити мир у Европи.

Русел мисли да је нужно дебат у висина Олимпа на практично поље свести; у осталом он вели, да је за децентрализацију. Он хоће мира за слободу и са слободом. Најпре пак слободе с достојанством. Мира ћемо пак имати само онда, кад политично, друштвено и верозаконско питање решимо. Прво је да васпитамо ваљане републиканце, с тога је нужно, да уништимо како трансцендентално а тако и тиранство капитала. Политично је питање ово: Требамо републику зато требамо републиканца; ми разумемо то, али војска, маса, без које неможемо ништа изградити, неразумје. Њу дакле морамо васпитати.

Друштвена страна ствари је: да није само довољно да народ с народом до споразумљења дође; то је нужно и у нашем властитом друштву, и ми не треба да друштвено питање с тога решимо, што радници трпе, него с тога, јербо то правда изискује. У верозаконском питању није он за атеизам већ за толеранцију. Политично је питање дакле питање правде, друштвено питање правде, а верозаконско није питање фантазије него разума. Кад ова питања решимо имаћемо мира.

Гег подноси, као одговор Ферију и Гатиноу, 53 чланак устава француског од 1795, који јасно изриче, да законодавно тело само предлаже законе, а онда тек постају законима, ако их је полак департамената примило: то је непосредно законодавство, то је федерација, то је идеја револуције а не централизација.

Баум се тако изјасњава, да треба поједине државе да се децентрализирају. Питање централизације и децентрализације јесте питање времена, у једно време једна је добра, а у друго друга. Тако је сада за Француску добра централизација, јер тако може одлучно деловати. У осталом вели да по департаментима влада бонапартистична и легитимистична партаја помоћу поседника и капиталиста. Зато политичну централизацију а административну децентрализацију.

Риболи (из Флоренца) говори у смислу Бисоа; а имено, да треба у срце народа улити да је грех на границе туђе одити и ратовати. Натеривање у школу и децентрализација мора се увести; он препоручује да се гласа о Лемонијеровом предлогу.

Скупштина гласа о истом питању и само се два гласа изразише противна. Мин предложи још следећи додатак: „Званичници се бирају обћим гласањем“ — који такође би примљен.

За тим се одпоче дебата оћел се најпре о социјалном или о пољском и о источном питању саветовати. И закључи се да се пољско и источно питање сутра пред подне а социјално после подне метне на дневни ред.

Предлог централног комитета сврху источног и пољског питања гласи: „Обзиром, да мир и слобода у Европи не могу на сигурном основу почивати, ако се они не ослањају на аутономију и самосталност свију народа без изнимке; — обзиром, да сагласност између пољске источне и западне демократије јесте битни услов за образовање европске конфедерације, конгрес се изјављује: да се пољско, источно и чешко питање, као свако друго, мора решити по обћим начелима народне самоуправе. Пошто је конгрес признао нужду да се морају у овим питањима разни заплетени интереси штудирати, закључује, да се поверу сви податци односећи се на ова питања једном особитом одбору ког ће опуномоћени централни одбор образовати.“¹⁸

Број учествујући на конгресу износи на 450.

17 септембра рим.¹⁹ пре подне држане су две седнице, једна јавна једна тајна. Хуго није ни једној присуствовао. У тајној је пре свега прочитао благајник Ланде извештај о стању касе „савеза“ из ког се видело, да каса има 1404 франка капитала. Та је сума истина већа од оне коју је Бабеф као нужну означио, па да реорганише друштво, али опет према цели „савеза“ доста малена. Други предмет била је, организација „савеза“. Од старог изменило се у толико, што је свота коју сваки учесник уплатити има, за 1 франак и 50 сантима, повишена; и што средоточни одбор има се састојати из 12 чланова, и што конгрес сам себи бира председника. Виронбоф предложи, да се одсеци устроје по народима, и да чланови могу бити примљени само на препоруку одсека и да само онај активно суделовати може на конгресу, који програм потпише. Из тога се развије жестока дебата, којој Жил Барни учини крај с тим што разложи да и ово устројство довољно гаранције даје и да 6. члан устројства ту исту целу хоће да постигне, јер одређује да се само на основу штатута²⁰ (дакле верно програму) као и на основу месног или средоточног одбора постављених каста, могу на конгресу учествовати.

Предлог Виронбофа буде одбачен, а одборов усвојен.

Ајтел затим отвори јавну седницу. Пошто се више поклоњених књига конгресу пријаве, пређе се на дневни ред. Реч узме Босак Ханке (Пољак извештач средоточног одбора): пошто је „савез“ овај узео за начело, не зависност народа, то не може ни према пољском и источном питању други положај заузети. Каже се, да је источно питање борба крста са полумесецом. То није истина; у нашем веку нема религиозне борбе; овде је независност народа у питању. Али и то не треба терати до крајности. Турчин нема никаква посла у хришћанским државама, али с тога несмемо га терати и из турских покраина. Заблуда је то, акосе Аустрији приписују начела либерална: и ту влада само малена немачка мањина; начело нек и ту буде начело; ми смо изrekli независност народа; обратимо то начело и на исток; тамошњи народи нека се организују како за добро нају; или као федерација; или независно. Што се тиче народности у опште, то није сметња за јединство. Само нека се народна аутономија призна и више ће се држати на име једног европејца или човека, него н. пр. једног Француза, Пољака и т. д.

Пољско питање разликује се од источног с тим што не може чекати; јер је Пољска раздробљена од три велике силе: Аустрије, Прус-

ке и Русије, и та света „трипел-алијансија“ у средини Европе је најјача потпора монархијама; ако дакле ми хоћемо што да постигнемо, то је нужно пре свега разорити ову алијансију, т. ј. Пољску опет воспоставити, јер ће Пољска једина препрека бити руској освојачкој политици. Европа хоће разоружање, али јој деспотизам на то троструким оружањем одговара; треба дакле најпре деспотизам уништити. У одбору „савеза“ појавила су се о овоме питању два мњења; једно је мњење већине, које хоће да се — почем питање то није довољно осветљено, — упути одбору зато одређеном, које ће га испитати и снабдети с нужним податцима; друго је мњење мањине, које хоће да се донесе закључак, у ком би се рекло: ма да је „савез“ противан рату у опште, опет у ова два случаја, пољском и источном, неће се рату противити.

Сонеман замера што је чешко питање узето као „особито“; то припада питању западне демократије, и као што је Француска једина и неразделива, тако је и Немачка; а Ческа припада Немачкој, ма она уколико задржала своју аутономију. Цело чешко питање тек је дело Бисмарково и руско. Говоримо о питању пољском и источном, али не радимо Бисмарку у руке!

Монтан (Рус) приповеда у дугачкој, и често прекиданој беседи, да Турска антагонизује са Аустријом, и да само дипломатија обе ове државе подржава. Треба се дакле побринути да се на њено место нешто друго постави, јер се дипломатија ни с чим другим не бави, до тим, да народима господара намете. Најбоља организација је федерација; нека буде федерација северно-јужно-словенска, бугарска, хрватска, грчка, и т. д. и Угарска сама треба да се раскомада, јер је она сад само на то обратила своју снагу да мађаризира и да раскомада народности. Он предлаже двоје: да „савез“ изрекне да он симпатише са тежњама јужних Славена, и да изјави своје гнушање тиранству аустријском, турском и руском.

Босак Ханке примећује Сонеману да „савез“ кад је једном независност народа као начело поставио, онда се то начело мора проширити и на Чехе.

Фогт још даље иде, те каже: Начинимо ми ово питање што општије можемо; изоставимо „чешко“ питање, из програма али поставимо на његово место „питање о екзистенцији аустријске монархије“ јер истина је што Сонеман вели, да не треба да радимо Бисмарку на руку али ми нећемо ни Бајсту на руку ићи. (Одобравање.)

Лонжије признаје да је пољско питање хитно, али се он боји пољске аристократије; с тога мисли да је најбоље најпре француску револуцију докончати.

Симон (из Тријара) примећује да то питање није довољно студирано; Пољску н. пр. везује слаба веза за Аустрију, док је Аустрија са земљама с оне стране Литаве „савезна држава“; ако дакле Пољаци из те свезе изиђу, то ће они стајати према Русији и Пруској, с тога вели да пољско питање зависи од европске констелације. Најбољи је пут тај да ми не изазивамо рат, него да допустимо да га својим погрешкама изазову наши непријатељи, а и онда ће мо се борити само под заставом истине и слободе.

Венедај (из Франкфурта): Пољско питање није питање осећања, него државничко. Он се незадовољава само ослобођењем Пољске; он

хоће да се Русија изтисне из Европе. С тога он није за разоружање н. пр. Немачке, док год се Француска не разоружа.

При свршетку седнице прешло се на гласовање; резултат којег познат нам је по нашем оригиналном извештају из Лозане,²¹ премда листови, наравно, којима не иду у рачун такви закључци конгреса, другојачије извештавају.

Пета седница одпоче са једном интересантном сценом. У препуној дворани поред В. Хига изађе стари Кине, и када преседник изјави да Едгар Кине има реч, подиже се неизмерно и бурно аплаудирање.

Кине узме реч: Пријатељи слободе и мира! Пре две године ја сам управо позив из понора моралне смрти на човечанску савест, и данас ја вас поздрављам, као оне који доказују да се је та савест пробудила. То се свуда показива. Свет се буди из страшнога сна, и нови дан свиће, дан слободе, истине и мира. Обћа праведљивост зачала је велике замишљаје: Федерацију европејски држава, и решење источног и пољског питања. Ал како? Мир је само у интересу народа; у интересу пак Кнежева стоји рат, јер они оружају народе једног према другом, Немачку против Француске, Руску против Пољске, Француску против свакога. (Бурно одобравање.)

Владе ништа друго не чине, него народе мистифицирају. Има у Европи више опћи места, тако оно где је проглашено: да народ није још за слободу зрео: то је увреда човечанства. Истина не многим, али ипак неким чинило се да верују да је Француска жедна рата, да она против Немачке оће да иде, и да је само зауздаје Наполеонова влада. Али они који су то распростирали, људи су цезаризма који у подпуном протуречју стоје са Француским духом. Ваша је задаћа дакле да разгоните ту таму, те многе лажне идеје између различни народа; покажите да имамо само једног обћег непријатеља и то је самовоља; распростирите светлост међу вама, и онда ће мир и срећа да влада. (дуготрајно одобравање.)

За њим изнесе Лемониер одборов предлог о социјалном питању, који овако гласи: „Конгрес изјављује наово, да социјално питање не може да одели од политике, да се једно без другог не може решити. Друштвена је дужност, да се непрестано стара о побољшању раднички одношаја, да уклони злоупотребе, које су нагомилане у данашњем друштву; но тако да се индивидуална слобода не повреди. Сљедеће политичне околности безусловно су нужне да народно-економичне реформе буду од хасне: 1) републиканска и федеративна форма владавине; 2) непосредно од народа гласани закони; 3) облигатно и бесплатно васпитавање, и 4) укинуће стајаће војске.“

Сљедеће народно-економне поправке нужне су: а) укинуће свију индустријални а особито транспортни монопола; б) интервенција законодавства у сваку радњу, да уклони кораке који вређају основе обћег права; в) подигнуће судства за раденике као за њине господаре.

Ово је само предлог већине одборове. Гег у име мањине донесе сљедећи предлог: „У том обзиру, што човек, без разлике рода, расе и народности са истим правима и дужностима рађа се, и за то му се не може дати никаква привилегија у добрима и у правима; у обзиру, што су многи људи велика имања присвојили и класе образовали чрез индустрије, који су противу природног права; у обзиру, што те класе

масу у незнањству држе, да је као оруђе употребљују; у обзиру што је то поступање, услед напредујуће цивилизације, признато неправедно и против природног права; у обзиру да ће социјални антагонизам тек онда да престане, кад почну радници да уживају плодове њиховог рада, и у обзиру, да људи буду у тесној свези, да се небрину само за себе, него да човечански напредак унапређују; и најпосље у обзиру, што лежи у интересу како друштвеном, тако и сваког појединог, да се путем законодавства закони и институције оснивају — конгрес изриче: 1) да је нужно да се учини крај сваком народно-економном антагонизму, као и свако робовање које је скопчано са положајем радника у фабрикама. 2) Земљиште је сретство рада, и с тога треба да онај, који га ради и плодове свога рада ужива. (Али конгрес неће, да се то силом учини, него слободном вољом постављеним законима да се постигне.) 3) У интересу целог друштва, да се на велика наслеђа, која су продукт рада многих, удари пореза која ће се употребити на васпитавање. 4) Да до неког извесног ступња сваки без разлике једнако васпитање добије, о трошку целог друштва, и да сваки буде постављен у стање, да може више изобразења себи прибавити.

Виронбов отвори дебату, од стране мањине. Почем се његови филозофски назори сматрају као претерани, то он неће теорије развијати, него укратко вели, да не гласа са већином с тога, што он хоће „народно-економну једнакост“; то је изродило расцепљење, али је тај појав у народно-економном развоју исто, што у правном проглашењу човечанских права. Он следује Лоријеру, и хоће научну демократију, и свугде, где нађе истину, изрећиће је, не плашећи се од њених конзеквенција. Антагонизам не лежи у лицима, него у стварима, не радник и капиталиста, него радња сама и капитал сам стоје један са другим у противоборству. Говорник хоће, да се пролетарци са грађанима исто тако изједначе, као и грађани с племством што су се изједначили. Ја ћу, вели на послетку, дотле гласати против вас, док се год не оствари народно-економна равноправност, и док се социјално питање не сведе на тако земљиште, како ће се научно решити моћи.

Буше гласа са већином и помаже предлог са објаснењем, да политично и социјално питање у тесној свези стоје.

Фрибур не дели назоре Виронбове који у погледу потпуне равноправности народно-економне, тражи равноправност класа и индивидуа, али се не слаже ни са Гегом који хоће опште притежање са наслеђем, јер наслеђе не може постојати општем притежању. Али са предлогом одбора не слаже се у свима тачкама. Тако, није се у монополе увело најглавније, монопол финансије. Даље не одобрава да се законодавство непрестано меша у одношаје радника, него да се једном за свагда поставе опште норме. Главно је: војевати против патроната, јер доклегод патронат постоји, бадава ће мо хтети републику и бадава ће мо желети мир.

Лон изводи назоре Фрибурове даље, особито их развија у случајевима банке, рудокопња и жељезница. По њему је по жељезнице најбоље ако их држава не узме непосредно у своје руке, али их контролира; тј. друштву их даје, али тако да се може мешати у постављање цене, а да би се то често догађати могло, то да се уговори на кратко време везују.

Рудокопње би се могло оставити и приватнима, али се и ту мора углавити пошто ће се н. пр. угаљ смети продавати. Што се тиче банке, ту је „мутуалиста“, он хоће да сваки може своје метале у једну народну банку оставити, а зато да добија пуноважне артије, тако ће кредит само трошкове манипулације носити. Једном речи он развија теорију Прудонову у све три тачке, ма да Прудона нигде не спомиње.

Сонеман предлаже, да 1. држава управља свим саобраћајним средствима 2. велики кредитни заводи да се усредсреде у рукама државе, тако да стоје радњи на расположењу и 3. да се радник заклони од господара. То да се у протокол уведе.

Шендај примећује на то: Ми сви говоримо тако као да је први услов, слобода и република, већ ту. Велисе да се у политици ништа не може учинити, док се не реши социјално питање. Год. 1848. постојала су три антагонизма (поповштина, раднички сталеж и племство) у друштву, и опет беше створена република. Нека се социјалисте занимају са социјалним питањем; ако што нађу, ми ћемо им признати, али немојмо се делити. Пре свега нужна нам је слобода!

За овим се још изроди питање, дал да се дебата продужи, почем је још много забележени говорника било. Речи се, да се продужи.

Застава, бр. 108, 109, 111, 112 и 113 од 12, 14, 19, 21. и 24. IX 1869.

КОНГРЕС ЛИГЕ ЗА МИР И СЛОБОДУ

У Лузану 19. (6.) септ.²²

Ја вам обећах да ћу вам јавити шта се буде радило на конгресу лиге за мир и слободу, који је овде имао свој састанак од 1. до 5. овог месеца.²³ Ја сам нарочито чекао да се заврше седнице конгресове, па да вам могу јавити у место појединих појава и беседа у конгресу цео нацрт конгреса са његовим радом и правцем.

Три питања имао је да реши овогодишњи конгрес:

1. Да се изнађе основа за савез слободних европских држава,
2. Како би требало да се реше, доследно начелима лиге, питања која су у опште позната под именом „Источног питања“ и то у свези са пољским питањем, и
3. Како да се нађу сретства за измирење антагонизма који постоји међу разним слојевима друштва.

По првом питању види се да је лига започела да ради нешто што се код нас зове „правити ражањ, а зец још у шуми“.

Разуме се кад би у Европи постојао савез „слободних“ држава онда би бар сви политични узроци рата (који су за сада управо и једини узроци) били уклоњени. Али ту је баш и чвор: како да европске државе постану слободне, без чега је савез немогућ? То је питање требало да изађе са првим питањем: шта је узрок међународним ратовима у Европи — јер би једини одговор на то био: неслобода — монархија. Па онда друго питање: како да се дође до слободе — јер би једини одговор на то морао бити: револуција. Та би питања водила управо к' цели. Што их одбор није ставио узрок је у саставу самог одбора, — у развоју лиге од првог конгреса који је одржан 1867. год. у Женеви.

На конгресу у Женеви,²⁴ који је био први пут покренут швајцарским демократима, стекоше се демократе из целе Европе: Гарибалди, В. Хуго, Е. Кине, Ф. Пијат, Л. Бихнер и многи други, који својим гласом и својим радом беху заиста први борци за слободу у Европи. Они увидеше одма да питању: како да се обезбеди мир у Европи, треба да предходи питање: како да се ослободи Европа? Дакле место да се већа

о утврђењу мира требало је да се већа о рату — о револуцији. Европске демократе брзо увидеше да њихово место није на конгресу „лиге за мир“ (као што се она испрва називаше). Отуда на другом конгресу, који је држан прошле године у Берну,²⁵ не беше ни једне од познатих личности из Европске демократије (осим Руса Бакунина). Људи златне средине, људи који умеду за чудо лепо и много да говоре о слободи и напретку човечанства и другим узвишеним стварима, али који беже од сваког „претераног радикалца“ који оће што год и да уради за човечанство, а не само да га рани лепим речима — таки људи поплавише конгрес. Конгрес у Берну беше сасвим јалов, пошто и Бакунин са осталим руским радикалцима иступи из њега, јер им конгрес неприми њив предлог у социјалном питању.²⁶ Неколико месеци после конгреса престадоше и новине лигине „Сједињене Европске државе“, што излазаху у Берну. Значење лигино или боље главног одбора, који представљаше лигу, беше ништаво. У таквим околностима дође време да се држи и трећи конгрес. Главни одбор издаде проглас да ће се конгрес држати по новом стилу у Берну 15. августа, и тада одбор стави на решење она три питања што их спомену. Да је остало на томе и овај би конгрес прошао без гласа као и онај у Берну. Али у то време поче се покрет за нове изборе за законодавно тело у Француској. Републиканска партија у Француској диже силно главу. Иста партија јави да ће она доћи у већем броју на конгрес с' тога да се конгрес држи у ком од Француских кантона. Одма после тога одреди се Лозана за место састанка, а време 14. (2.) септембра и главни одбор позва В. Хугоа за почасног председника конгреса (прави је председник, председник месног комитета за дочек конгреса).

Ја држах да је нужно да се зна ова кратка историја конгреса, да би се лакше разумело: 1. Зашто је последњи конгрес имао скоро искључиво француски карактер и 2. што није донео никаквих решења што би имала каквих практичних резултата за мир Европски.

Прва 3 дана (14., 15. и 16.) већало се о првом питању или управо говорило се по поводу првог питања, а о самом питању скоро нико није ни говорио осим К. Лемонијера, који је био извештач одборов и у име одбора предложио ово питање на решење са мотивима.

Предлог је одборов био: да Европски народи образују савез република, да имају општи трибунал изабран општим гласањем (*suffrage universel*),²⁷ да тај трибунал има езекутивну силу (као савет швајцарски у Берну); да су сви народи слободни и равноправни, да они узајамно један другом гарантирају све слободе народа и индивидуе као: слободу општег гласања, слободу пресе, слободу удруживања, слободу рада без експлуатације човека човеком и све друге слободе што их данас има Швајцарска и Св. Американски савез. Дабогме да против оваке основе није имао нико ништа да примети. Могло се још говорити да ли је баш нуждан трибунал са езекутивном влашћу или је довољна само узајамна гаранција европских република, што је и приметио један од млађих републиканаца Ш. Лонге, рекав да међународни Ж. Фаври, Е. Оливјери нису потребни, али на ту примедбу слабо се обратила пажња и предлог одборов примљен је једногласно. А при свем том већало се о том питању 3 дана!

Ја вам рекох да су већину конгреса састављали француски републиканци. Још одма на првој седници В. Хиго у својој краткој речи, која беше испрекидана бурним одобравањем, рече на свршетку: „слобода је цел, мир је резултат“. А још пре њега А. Гег, немачки емигрант, рече да се до слободе и мира у Европи може доћи само федеративном републиком, а до ове само револуцијом. Одма из почетка дакле место дебате о основима за федеративну републику поче да се говори о тиранији и слободи. Говорило се ватрено и од срца. Говори су се једнако вртели око тираније у Француској. Мржња на данашњу владу видела се у свакој речи, па из великог презирања нико нехтеде да спомене име Наполеона. „Дајте ми у Паризу слободу, рече паризлија Лорје, па ћу вам дати мир Европи“. Те су речи на жалост врло истините да мир, па и слобода Европе већином зависи од стања једне вароши. Било би врло дуго кад би вам ређао ма у најкраћем изводу ове беседе што су говорене у овом правцу. Споменућу само, да је најјезгровитије говоријо члан законодавног тела М. Фери. Он је доказивао да је досадања централизација у Француској вазда водила к тиранији, па је од тога нису спасле ни републиканске форме, које је у два ма добијала. С тога је, вели, нужно да се сама француска република оснује на федеративним начелима. За време ове тродневне дебате говориле су и две жене: гђа Гег (Немкиња) и гђа Розе (Американка).

За друга два питања беше остало само дан и по, јер 18. у подне требало је да се седнице заврше. Због овако кратког времена на свршетку трећег дана породи се дебата око тога, које од оба питања да дође пре на дневни ред. Француска омладина жељаше да се пре већа о социјалном питању, јер се оно тиче целе Европе, а источно питање је више специјално. После кратке дебате г. Барни, вице-президент главног одбора предложи да се другог дана (14.) држи ванредна седница у јутру (редовне седнице држане су само после подне) и на њему да се већа о источном питању и да се гледа да се то питање до подне сврши, а остало време, да остане за социјално питање. И тако се о источном и пољском питању говорило свега 2 сата, од 10—12.

Први је говорио извештељ одборов ђенерал Босак, Пољак, један од најваљанији бораца из последњег пољског устанка.²⁸ Он је говорио разложито од како је важности за слободу европску, да се ослободе народи источни, нарочито народи словенски. Говоријо је од како је неизмерне важности ослобођење тих народа и за економске и социјалне интересе Европе. Говор му је праћен с пажњом и одобравањем. Разуме се да је он казао, како је према начелима лиге једини пут за решење источног питања да се оснује федеративна република из слободних народа на југо-истоку Европе, а за пољско питање да се подигне пољска република. С' радошћу имам да вам кажем, да је ђенерал Босак слободан од свију предрасуда против руског народа. Говорећи о Русији, он је само ударао на владу, на царизам. О руском народу рече, да је он братски народ пун снаге за развитак и прогрес, и да ће са ослобођењем Пољске Русији бити уклоњена препрека да искрено ступи у коло осталих европских народа.

После Босака говорили су још неколицина сви у том смислу. Ма да се видело да готово ниједан од говорника није добро познат са

правим одношајем народности на балканском полуострву, сви су говорили у том смислу да тежња ових народа за ослобођење, што се појављује у последње време, долази од њих самих, а не од страних интрига, као што се то труби већином по европским новинама. Само у чешком питању неки Немац Сонеман рече да су то интриге Бизмарка и Русије против Аустрије, с тога да се чешко питање не свезује са питањем источним и пољским, већ да се сматра као част немачког питања. Но конгрес је одбијо његов предлог и усвојио је предлог одбор са изменом од ђенерала Босака. И тако су примљене ове две тачке:

1. Питање пољско, питање источно и свију народа словенских, треба да се реши, примењујући у најширем смислу начела народне самоуправе.

2. Да главни комитет лиге изабере из своје средине једну комисију од 5 чланова, која ће сакупити нужне податке да се основно изуче различити слож[е]ни интереси, који су уплетени у ова питања.²⁹

Као што је европска демократија у опште врло мало позната са словенским народима, и са положајем југо-истока Европе уопште, то је ова друга тачка најумесније нешто од свега што је конгрес могао решити о источном и пољском питању; и по мом мишљењу ово је најреалније од свију решења што их је овогодишњи конгрес донео. Јер тек тим путем, пошто се изуче одношаји и интереси појединих народа, моћи ће конгрес да доноси таква решења која ће имати практичне вредности за слободу европских народа.

После подне започело се већање о социјалном питању. У овом питању у одбору су била два мишљења и обадва су предложена конгресу. Извештељ већине одбора био је К. Лемонијер, а мањине А. Гег. Већина је сматрала да се социјално питање реши поглавито иницијативом слободне личности, према томе да је за решење социјалног питања главно, да се утврди политична слобода, а социјална слобода доћи ће као последица. При свем том и већина је допуштала да друштво треба да заштити личност од експлуатације друге личности. С тога је међу сретствима за измирење антагонизма међу друштвеним слојевима предложила: Да се униште монополи за преношај (нарочито монополи гвоздених путова) и монополи рударски; и после да наставка народна буде бесплатна и обвезна.

Мањина је предложила тако исто да тек политичка слобода може да донесе социјалну слободу, али она предлаже да друштво т. ј. цео народ, својим слободним договором, има право да доноси законе да регулише економске одношаје међу својим члановима или другим речма да регулише одношаје између рада и капитала. Даље је предложила мањина, да раднички инструменти (машине па сигурно и целе фабрике) буду сопственост радника; и напоследку да народна настава буде не само обвезна и бесплатна већ да се деца васпитавају на рачун друштва.

Како је било кратко време то се није могло скоро ништа опширније дебатовати о овим врло важним питањима. Говорника је било тако много да сутра дан, т. ј. 18-ог није било друго већ или да се откажу неки од говора или да се сваки задовољи са временом од 5 минута. Скоро сви говорници говорили су у корист предлога већине.

Само Г. Г. Лонге и Фрибур од француске омладине предложили су додатак да се укине поглавито и монопол кредита и да народ кредитира сам својим члановима. Г. Лонге у дивној беседи развио је идеју Прудонове народне банке.³⁰ Да народна банка издаје билете које немају никакве металне основице, али под гаранцијом целог народа и одредивши у напред приближно колики је број размених знакова нужно за народну промену производа. Тиме би се, рече Лонге, постигла већа једнакост у имању но што је могуће са свима социјалистичким и комунистичким системима, јер би се тиме процент на капитале свео на минимум 1 до 1 1/2% а то би повукло за собом јевтиноћу кире кућне, аренде на земљу и свију други радничких оруђа што састављају капитал у данашњој производњи. (По Прудону капитал тада неби вукао интереса већ би се просто мењао као и остали предмети према вредности рачунавајући неопходне трошкове; као што се сада н. пр. даје за један шешир 2 рубље рачунају се трошкови око производње и издржавање онога који прави шешире. На тај начин управо сви капитали давали би се „на зајам“ а не под интерес.) Реч Лонге-а праћена је бурним одобравањем и ма да га је председник неколико пута опомињао да сврши, публика је захтевала да говори и он је говорио до свршетка. Тако исто разложити су његови предлози како да се униште монополи жељезница и рудокопа. Но отегло би се врло дуго кад би их ређао, зато остављам на страну а послаћу вам званичне билтене конгреса у којима је печатан подробно сав рад његов.³¹

У трећем питању конгрес је укинуо предлоге већине одбора са додатком од Лонге-а и Фрибура али само у најопштијој форми „Да се укине монопол кредита“ а ништа није казано слаже ли се конгрес са начином који су иста Г. Г. предложили.

17-г у вече био је банкет на коме је било преко 250 чланова лиге. Због слабости морадох да одем с банкета одма у почетку. Доцније дознадох, да је на банкету Лонге у име француске омладине наздравио почасном президенту конгреса В. Хиго-у, „што својим песмама пробуди омладину“. В. Хиго враћајући здравицу наздрави фр. омладини и рукова се са њеним честитим говорником рекавши да омладина васкршава слободу у Француској. После је наздрављено револуцији, певана је Марсељеза и т. д.

18-г од 9 до 12 изјутра била је последња седница. Продужила се дебата о трећем питању. Као што вам реко оно се сврши „на брзу руку“ јер није било времена. После су се бирали чланови за главни одбор за идућу годину. Сви што их је предложио президент конгреса, (Ајтел, адвокат из Лозане) примљени су једногласно, а за председника изабран је такође једногласно Ж. Барни професор из Женева. Овај ће одбор имати своје седиште у Женеви, а не у Берну као до сада.

На послетку говорио је В. Хиго „закључну“ беседу. Он је говорио да је републиканизам и социјализам једно исто, јер нити може бити слобода код сиромашног и гладног народа, нити може бити благодатања у тиранији. Старац од 67 година са поноситим стасом и ватреним погледом као младић какав говорио је о тужним и крвавим данима од 48 до 52 год. када је пропала слобода француска. „Будимо непријатељи нашим непријатељима“ рекао је велики песник за слободу и за заштиту сиротиње против гажења сваковрсне тираније. Бур-

ни усклици прекидали су сваког часа његов говор. И говорник и сва сакупљена публика код оних ватрених речи за слободу заборавише да су се они сакупили да већају о миру. С ускликом: Живила револуција! завршио је В. Хиго своју беседу. С усклицима Живила револуција! развишао се конгрес за „мир и слободу“.

Као што видите овај конгрес није донео никаквих решења, што би имале практичне вредности за одржање мира у Европи, али се сваки прави пријатељ мира може само радовати томе. Овај конгрес изрекао је да он неће мир без слобода, изрекао је у лицу свог почасног председника и у лицу огромне већине говорника да је слобода циљ лиге а мир ће донети слободе. Од овог конгреса сама лига ступа у другу периоду свога живота. Конгрес лиге за мир и слободу постао је (као што је предложио један од најваљанији чланова француске демократије Акола у једном писму на В. Хиго-а пре конгреса) до душе конгрес револуционара, али бар сада ће његова будућа радња имати смисла за сву европску демократију.

С друге стране сваки пријатељ слободе и мира може бити утешен и тиме, што се на конгресу видело да су избројени дани тираније „Мосје Бонапарте“, како га зову француски републиканци. Ко је само видео француску омладину, могао се о томе одма уверити. Цело колена васпитало се у слободи под тиранијом. То је доказ какав је челичан карактер у овог колена. Француска омладина развила је високо заставу слободе — републике. Њени органи Рапел и Ревел³² и остали говоре то јавно (особито први, коме су редактори синови В. Хиго-а) и француска полиција, која до јуче не трпљаше без казни и најмању „непристојност“, сада мора да трпи да се републиканци јавно спрдају са царом и његовом фамилијом. Све „бунтовничке“ беседе које су се говориле на конгресу, печатају се у француским новинама, а В. Хиго, пошто је наздравио револуцији, иде у Париз да се кандидира за законодавно тело. „Дајте ми у Паризу слободу, па ћу вам дати мир у Европи“, рече један париски републиканац. Који је иоле познат са новијом европском историјом и садањим стањем, знаће, да те речи нису тек пуста фала већ да је то истина, у коју је тврдо уверен сваки европски демократа.

Застава, бр. 111 од 19. IX 1869.

С. М.

НЕКОЛИКО ЧЛАНАКА

ОБЕТОЗАРА МАРКОВИЋА.

У ШАНЧЕВУ.

У КОМПЛЕТИ КОД ЈОВАНОВИЋА И ПАРЛОВИЋА.

1871.

СРПСКЕ ОБМАНЕ.³³

ОД ЈЕДНОГ СРБИНА ИЗ КНЕЖЕВИНЕ³⁴

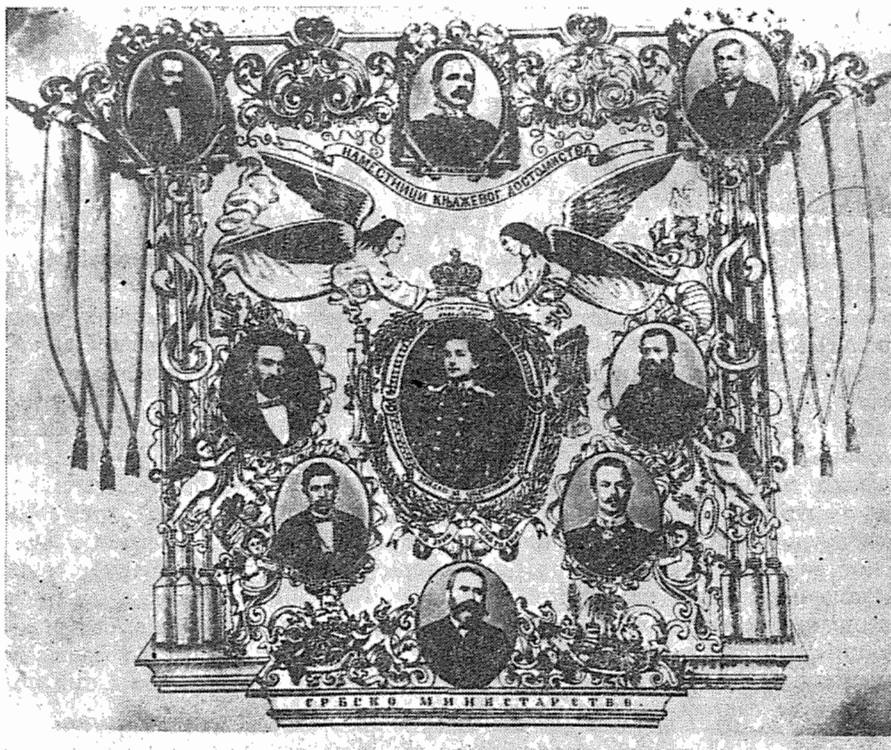
Намеран сам да говорим о садањем стању у Србији.

Пре свега да одредим моје гледиште са кога ћу оцењивати то стање.

У свету владају партаје. То је моја излазна тачка. Народна суверенство, народна воља — то је све илузија. У свакој сувременој држави, већина људи немисле својом главом већ верују у мишљење тога и тога или да речем мало простије иду за извесним људима који су им вође и за које они мисле да их воде добру. Ово није речено тек да се говори, већ је то истина основана на искуству од векова — на свој људској историји. Та истина важи за све народе и све форме државне. За републике као и за монархије. Кад настане „блажено“ време да сви људи у једном народу или бар већина од њи сазнаду законе људског развитка у опште; кад буду кадри да оцене своје потребе и да према њима удесе своје установе онда ће тек они бити кадри да врше своју суверенску вољу и разуме се онда ће нестати све буне, све револуције, сви преврати — једном речи све партајске борбе. То блажено време спада међу утопије сувремене Европе. До тог времена наша поставка да светом владају партаје ван сваког је спора.

„С народом за народ“, „народ је непогрешим“, то је илузија која се је тако укоренила да је врло тешко избити из главе и најдубљем — најлогичнијем — мислиоцу. Кад народно преставништво санкционише какав закон (ја разумем народно преставништво у правом смислу те речи или баш и цео народ као „*suffrage universel*“³⁵ у Француској) обично се мисли да се у том закону морају садржавати гаранције за народни напредак. Јер се вели: „то је учињено по народној вољи, а народ је непогрешан“. 1852. год. у Француској дадоше преко 8 милијуна људи своје гласове данашњем владару њеном и он постаде царем.³⁶ То је била „народна воља“. Али нека се запитају оне стотине иљада што изгибоше на Криму, у Алжиру, у Италији и Мексици;³⁷ нека се запитају они милијуни очева, браће, сестара, удовица и сирочади да ли је то њиова воља била да они јадници изгину за „славу Француске“. Нека се запита француска сиротиња која вуче милијарде дугова, што их донесе француска империја — да ли је то њиова воља била да плаћају те дугове. Какав би био одговор? нека реши

сам читалац. А они дадоше свој глас — санкционираше све то: несвесно. Из Империје неопходно су истицале оне последице, што их спомену. Народ их није предвидео па је дао глас за Императора. Он је погрешно. Тек после 20 година тешке патње народ увиде да је погрешно што је поверовао извесној партији и сад устаје против ње. Заиста нема веће нелогичности од ове: сваки је човек погрешљив. Народ је скуп људи; дакле: Народ је непогрешљив. То је јавна противност.

Намесништво, кнез Милан и влада Кнежевине Србије 1868. године

Изричући да санкција народа за будикакав закон није ништа друго већ вера народа у извесну партају да су мњења те партаје корисна по народ — ми ћемо само да кажемо да никакав закон не може бити над љуцком критиком. Према томе кад се говори о каквој партији која је на влади није довољно само да се каже да је она изабрана „по вољи народа“ па да је већ једино с тога корисна по народ. Напротив народ је могао попети на владу баш такву партију, која води народ у пропаст. Да се то увиди треба оценити шта та партија разуме под коришћу народном; како она свађа потребе народне и каквим средствима оће да их подмири, — једном речи какве установе државне она проповеда народу и стара се да их оствари. Ово дакле није ништа друго већ да се оцене начела које је владајућа партаја написала на својој застави.

Стављајући се на ово земљиште т. ј. говорећи само о начелима извесне партаје ми тиме уједно избегавамо ту непријатност да критикујемо морална својства личности што састављају извесну партију. Избегавамо да неударимо на личности. „Племените намере“, патријотске тежње и т. д. све подобне фразе остављамо на страну, јер оне су саме по себи шупље. Шта се оће с патриотским тежњама, које су те племените намере — то је оно што је главно, што саставља језгро ствари. Вода на 80-к. и при извесном притиску ваздуха мора да кипи, свако тело које није ничим подупрто или ма каквом физичком препоном задржато, тежи да падне к средреди земље. То су закони који се вечно понављају у физичкој природи. Извесни узроци вуку за собом извесне последице — то је општа формула физичких закона. Исти закон важи и за човека и за друштво. Оставите човека без леба или без ваздуха он мора да цркне, па ма ви то радили са најплеменитијим жељама да тај човек живи 100 година. Оставите у једном народу све узроке који узрокују крађе, паљевине, убиства и т. д., и та ће се злочинства понављати сваке године у истом броју и с таквом правилношћу као и ма какве појаве у природи.* Тако је и с другим појавама у друштву. Разуме се да све те појаве имају свој извор у политичним и друштвеним установама народним. Па ту непомогше никакве „патријотске жеље“ и „племените намере“.

„Прст Божи“, (што се често вели да лежи на владајућим личностима) врло је zgodна фраза да се запуши шупљина каквог новинарског чланка, али у пракци он се не показује нигде. Нема нити је икада било какве династије, која је била кадра да својим божанственим својствима сачува ма и једно село од туче или поплаве, да својим „дуновенијем“ улије у народ науку, да му развије индустрију, трговину и друге гране народног кућења, да га други образованији народи неупотребљују за свог амалина. Тако исто није ниједан владалац никада био кадар да „прстом божијим“ распршти своје и народне непријатеље, (као што је Јехова³⁸ у „старом Завету“ разбијао непријатеље Израиља),³⁹ већ је зато вазда требала народна крв и народни новац.

Оне установе које јамче народу за његов умни и материјални развитац корисне су по народ. Она партија која ради да те установе нађу пута у свест и живот народни — корисна је по народ.

Што важи о свакој партији у опште важи и о владајућој партији.

То је гледиште реално. Оно није ново у Јевропи, али је доста ново у нашој журналистици, с тога сам мислио да је било нужно претходно ово неколико речи. Ја знам да ће оно наћи отпора, али сам готов да одговорим разлогом на сваки нападај.

Код нас је уобичајено да се сваки публициста позивље на народно мишљење и да тиме санкционише своја начела. Тако је исто уобичајено да се називље „непријатељ народа“, „непријатељ народне слободе“ и т. д. сваки онај, који не сматра као свето писмо све оно што изрече народно преставништво. Оно је, вели се, народ а „глас народа то је глас божији“. Ја сам већ изрекао да ово последње никако не стоји, али не стоји никако ни оно прво.

* *Physique sociale, par Quételet, Bruxelles 1869. god.*

Народно преставништво то је скуп из неколико партија које се у даном тренутку налазе у народу и из масе која неприпада никаквој партији (јер нема свог мишљења) већ се склања једној или другој „према околностима“. Напоследку да неспоримо о томе дуго, ја ћу само да речем, да ја непризнајем уопште да и један човек може заступати мишљење другог човека (који мисли — разуме се) потпуно. С тога и свакој личности мора бити остављено сретство да искаже непосредно своје мишљење. То је сретство штампа.

Родио сам се — без своје кривице. Крстили су ме и записали да припадам извесној вери и одма с тиме натоварили на мене ред обавезности — без мог одобрења. Увели су ме у друштво са извесним обичајима и законима, прописали ми правила за сваки корак у животу, не питајући да ли се ја слажем са тим правилима. Ако непризнајем обичаје против који се може бити буни мој ум и моје осећање, одма вичу: квари морал! развраћа друштво! Ако устајем против закона, који су може бити противни свим мојим појмовима о праву и који може бити одузимљу ми сва права личности човека; одма вичу: бунтовник! вежите га! казните га! Мене притискују и даве са свију страна, а ја зар да немам ни толико права да речем: „Људи! недавите и мене и себе. Има места за све нас. Само дај да се овако уредимо“. Онда нашто ми је и то друштво и тај закон. То би била тавница за човека. То је апсурдум.

У Србији је влада и народ „једно исто“. Или са мога гледишта: народ поклања сву веру партији што је на влади. У Србији нема ни либералаца ни конзервативаца као партије. Нема опозиције (тако бар веле људи из бивше либералне опозиције којима се мора веровати) осим неких „клик“, који ће да достигну неке себичне цели; и неких „недонесених“ либерала, који терају опозицију ради саме опозиције. Значи: сваки који не признаје апсолутно да ће данашње стање у Србији донети народу благослова, тај је осуђен у напред без апелате. Ја протестујем против такве пресуде. Да повторим своје разлоге.

1. У свакој земљи влада једна партаја.
2. Ако је та партаја дошла на владу вољом народном то само значи да народ има веру, да ће га та партаја одвести к цели.
3. Та вера траје само дотле док се народ чињеницама не увери о противности. Иначе не би постојале ни буне ни револуције.
4. Сви закони и све установе, што се у даном тренутку сматрају као спасоносне — од *релативне* вредности, дакле подлеже критици.
5. Да би била могућа поправка установа (дакле услова од којих зависи напредак народа) *неопходан* је услов да свака *личност* има право да рече своје мишљење о тим установама.

Дакле: пре но што се изрече ма каква пресуда над овом мојом критиком треба да се најпре оцене мисли које се у њој развијају. На ствар!

Пре 10 година чувена св. андрејска скупштина разви заставу: Обреновићи и слобода. Још није наступило време да се оцене све побуде и сви чиниоци што створише догађаје од 1859. год. С тога се и ми нећемо упуштати у такву оцену.

Да бацимо само један поглед на састав народне св. андрејске скупштине. Један је поглед довољан да нам осветли већи део догађа-

ја што се збише после споменуте скупштине. Неузимљујући у рачун незнатан број присталица тадашње владе (који је био по свој прилици врло незнатан па није смео ни зуба помолити) скупштина се састојала из три главна чиниоца. Већина су били представници јадног измученог народа који нису припадали нити каквој династичној нити начелној партији, већина је само представљала муке и патње народа па с тога мрзила на сву тадашњу владу и желела да се стање народа поправи *незнајући* како је то могуће. Знатну чест састављале су личне присталице Обреновића, остаци старог кабадијског⁴⁰ времена, који су нарочито били гоњени или чији су очеви и родбина били гоњени пређашњом владом, па с тога мрзели на њу лично и који су као крајњу цель и спасење своје и србског народа налазили *једино и искључиво* у повратку династије Обреновића на српски престо. На последку најмања чест или управо неколико људи који би се могли на прсте избројати беху људи од *начела*. Они не само схваћаху патње народа већ увиђаху и узрок. Самовољна, неодговорна, бирократска система владе бијаху окови народни, које они жељаху да разбију. Промена системе беше њиова цель а у династији Обреновића они виђаху само *сретство за цель* — гаранцију слободе. Они управо написаше онај двојни девиз на заставе св. андрејске скупштине. „Народна династија и народна слобода“ рекоше либералци у томе лежи спасење српства, то исто повторише личне присталице Обреновића имајући у виду поглавито прву половину девиза а сматрајући другу као *случајно нешто* што узгредно иде уз династију; то исто повтори и остала гомила *верујући* да јој у тој једној *фрази* лежи ослобођење од свију мука.

Св. андрејска скупштина донесе заиста закључке који би ујамчили народну слободу и напредак — да су се *остварили*. Али имаде ли скупштина и српски народ каква год јемства да ће се та начела заиста остварити? Никаква. Либералци беху начинили рачун без крчмара. Они несазнаваху добро каква је сила бирократија коју они жељаху да сруше. С друге стране сретство које они хтедоше да употребе против бирократије — „народна династија“ — беше само за то zgodно да још већма утврди власт исте бирократије. Да се разумемо.

Бирократска партија имађаше у то време *фактичну* власт у Србији. Да ненаводим много доказа — то показује одма само намесништво које изабра св. андрејска скупштина за време „међуцарствија“.⁴¹ (И ја јако сумњам да би се и могла оборити влада Карађорђевића да то само није ишло у рачун главним представницима тадашње бирократије и надам се да ће без пристрана историја оправдати моју сумњу.) Та партија која своја начела беше поцрпила из доктрина назадањачке Европе, која не признаје да је држава друштво организовано за постижење цели личности, већ која сматра државу као „морално тело“ састављено из владара, полиције, финансије, јурисдикције, жандармерије, шпијонства и т. д., и т. д., т. ј. из целог апарата, којим се „врши власт“ у сувременој деспотској Европи; партија која дели народ на две класе: ону што управља, која је света и непогрешима и која нема никакве цели у животу но да трчи по љествицама интрига, подлог понижавања и служења док се недочепла „највишег места“ где се уживају сва блага; и на другу част којом се управља, која има са-

мо дужности да плаћа порезе, да сноси кулуке и вуче батине и која мора да сматра као највећу срећу ако јој се дозволи да умре за „свога господара“. Та партаја по самом свом положају беше организована као једно цело, она беше прекрила сву Србију својом мрежом. Узајамни интерес везивао је за заједничку одбрану против сваког напада на постојеће стање. Осим тога „вршећи власт“ за толико година она је имала ауторитета у народу. То јест народ је био навикнут да је слуша и да је се боји „Може му се, у власти му је“, „неможе се шут с рогатим“ говорио је народ на свако насиље, а ова су била тако честа у оно силеџијско време да је народ био већ огуглао да у сваком који носи „црвену випушку“⁴² гледа намесника божијег на земљи. Осим тога у редовима те партаје налазила се ова тако звана интелигенција српска. (И оно неколико људи што престављаху либералну партају беху изашли из реда чиновника срећним случајем или даровитошћу своје природе). Разуме се да је сва бирократска партаја морала једнодушно устати против либералних закључака свето андрејске скупштине или управо против људи који беху узрок те се ти закључци донесоше на свето-андрејској скупштини. Јер кад би се остварили закључци св. андрејске скупштине, т. ј. кад би народ постао господар од себе и од свог имања, кад би он могао слободно да претреса шта му треба а шта не — он би врло брзо дошао до уверења да му не треба цео онај бирократски апарат па дакле и она интелигентна господа што су може бити баш тога ради била чак и по Хајделбергу, Паризу и т. д. да изуче како ће тим апаратом да зауздавају народ како би га боље јашили. Бирократска дакле партија беше најсилнија у земљи и по своме броју и по својој организацији. У земљама где је примљена монархијска форма управе овакој партаји влада је вазда осигурана. Мало је у свету силних личности као што беху н. пр. Петар I., Фридрих II., или Наполеон I., који су кадри да владају неограничено у пуном смислу те речи. Обично у свакој монархији владају партаје оваких начела и оваке организације а владар је само лутка, која је остављена да фигурише пред светином и која мора да игра како јој заповеда чиновнички апарат. Дакле и кад се неби владаоц саглашавао са начелима оваке партаје она код необразованог народа вазда има прилике да га потчини да га „узме у своје руке“. (Разуме се да такве партаје увек пре или после изазивљу крваве револуције, али на то се они неосврћу само кад је јака јавна и тајна полиција и кад је војска верна и глупа). Али то није никад нужно, јер до сада бар није се нашао такав „феникс“ од владара који би одбацио такво силно оруђе за утврђење своје династије.

Либералци до душе тврдише једнако, да је она влада тврђа којој је народ задовољнији, а да ће народ бити задовољнији што буде слободнији, т. ј. што су власти земаљске већма одговорне за своја дела; што су судови праведнији, што је администрација простија и јевтинија и т. д. једном речи: што народу буде већма остављено да се брине сам о себи — што му је на ширем темељу изведена самоуправа. То је тако. Али либералци не увиђаху само (или се бар чињаху да невиде), да „јака влада“ и „утврђена династија“, да су то две сасвим различне ствари и шта више често сасвим противне. Истина је што тврде либералци да је она влада на тврђем темељу (т. ј. нема се боја-

ти ни буна ни револуција) која је над слободнијим народима. Али што је народ слободнији т. ј. што су му већма ујамчени услови за умни и материјални развитак, он све већма постаје свеснији и независнији, он све више одбаца не нужне турске и почиње да врши сам своје послове па — напослетку долази време кад му је сувишан и онај највиши и најскупљи турски и он га лепо скида с врата. Тај закључак нису хтели либералци да изведу. Могуће је, да је њима било све једно, да ли ће син или унук Обреновић носити „круну Душанову“ или не, али то на жалост није било све једно „народној династији“. Као год што је у слободном народу влада осигурана од буна и преврата, тако је у неслободном изложена буни, превратима и самом убијству, али све се то догађа само у горњим слојевима. Принцип монархијски остаје недирнут, јер народ остаје вечно глуп, вечно „непунољетан“, вечно под туторством. Свака страница у историји европских династија сведочи ове наше речи. Само да споменем онолика и онако ужасна злочинства, што се вршише у руској владајућој династији све са помоћу „виших слојева“ но при свем том руска династија остаде и до данас. То је узрок што су династије вазда волеле да се изложе свима ударцима што их вуче за собом апсолутна, неодговорна влада, него да се изложе слободној критици слободног народа. То је узрок, што владајућа династија у Србији виде одма да су њој либералци врло опасни савезници; а међутим на другој страни беше силна организована партаја, па још одозго партаја, којој беше на застави да народ треба вечно да остане под туторством. Савез би закључен.

Од тог доба положај либералне партаје постаде чудноват са њеном девизом „Обреновићи и слобода“, а њена сва борба против „Мариновић-Гарашанског“ и „Христић-Цукићевог“ министарства⁴³ илузорна. Није ми намера да пратим критички ту борбу, само ћу да споменем једну карактерну црту у тој борби. До последњег времена владе покојнога кнеза Михаила либерална партаја ударајући на београдску владу и у најжешћој ватри називљући је „целатском“, стараше се да отме од ње кнеза Михајила, па и сама омладина у два маха чињаше му „темене“ не били се ваљда смилвао да дарује српском народу слободу.

За 8 година владе кнеза Михајила владао је у Србији модерни европски бирократизам помешан са његовима из старог кабадајског времена. „Закон је највиша воља у Србији“ — та је фраза исказана одма у почетку владе као начело унутарње политике владине. Али и ова фраза као и све фразе немају саме по себи никаква смисла. Смисао подобним фразама дају тек сами закони и саме установе у којима се огледају та начела. Закони које издаде одма Преображенска скупштина⁴⁴ прогласише да је у Србији закон оно што кнез оће. Закони: о скупштини, о општини, о чиновницима и др. познати су и о њима су доста говорили либерални српски листови, па с тога није нужно да се о њима оделито говори. Општа је црта свију тих закона да се у њима одриче суверенство народа. Система која је притискивала народ за сво време владе Кара-Ђорђевића⁴⁵ не само да се није ни у длаку променула но се још извела последније — научније. Све власти и сва штампа били су управљени на то да у народу утврде појам о правом монархизму, да [је] т. ј. монарх личност на којој лежи „прст

божи", који је окувао за толико векова народе европске и против кога данас устаје у Европи све што уме да мисли. Први српски владари у почетку овог века беху изишли из редова народа. Разуме се да је народ гледао на њи право као на људе који су њима равни и којима је само поверена највиша власт с тога што се ти људи сматраше као најспособнији. То је природно гледиште сваког демократског народа у коме нема наследне аристократије и коме се није никад проповедао европски мистицизам о божанственим својствима владара. Да десетогодишња перијода од св. андрејске скупштине није ништа учинила но само то што је у народу дубоко укоренила сујеверије монархизма и ово би једно било довољно да се та перијода осуди као несрећа за српски народ, јер је она уназадила умни развитак народа — бацила га назад за читаво по века. Али то није ни јед[и]но зло што га народу донесе систематично изведена бирократска система. Општи је закон у историји човечанског развитака да сав развитак народа у свима гранамa зависи поглавито од његовог умног развитака. Тај се закон потпуно примењује и на развитак српског народа. Нека се баца само један поглед на економни развитак народа у Србији па ће се одма видети какве је ужасне последице донео бирократски систем. Скоро од 30 година овамо сва најбоља снага српског народа иде у чиновнике т. ј. у класу непроизводну; према томе беху удешене све школе и средње и више; и за чиновнике се шиљао скоро искључиво цвет српске омладине у стране земље да отуда поцрпе знања како ће још боље унапређивати — „чиновничку струку“. Чиновничко место било је једино где је човеку скоро без муке било осигурано издржавање, поштовање, а што је најглавније господство и власт. Природно је сасвим да је сваки, ма из ког сталежа био, хитао у чиновнике само ако је осећао иоле какве способности. Све гране производне у српском народу остадоше на истом степену на коме су били у почетку овог века. Сви путници који су познати начином производње у Србији и у турским провинцијама Македонији, Румелији и Бугарској веле да је земљерадња у опште и све гране народне индустрије на много вишем степену развијене у поменутим подјармљеним турским провинцијама но у „слободној“ Србији. Ко гођ познаје јадно стање српског сељака неће се нимало зачудити томе. Кад се још уз то дода да је чиновничка класа по самом свом положају морала примити начин живљења са запада са више угодности и више трошка, да се је у вишим класама чиновничким које већином ништа нераде морао развити луксус да је после тај начин живљења морао заватити и друге сталеже који су били у непрестаном додиру са чиновницима и да се на тај начин у знатном делу српског народа морале створити потребе које превазилазе снагу народног произвођења — онда се тек види последица система управе у Србији.

Писац „Србенде и Готована“⁴⁶ нацртао је истинито одношаје произвођача и трошача у Србији, али податци који би имали сталног научног темеља — статистичке цифре још су мало познате. Међу тим и оно мало довољно је да се ужасне сваки „прави пријатељ слободе и напретка народа“ од „напредовања“ српског народа од како се је почео да „цивилизира“. По рачунима државног статистика В. Јакшића од 1843 до 1863 дакле за 20 година од 100 српских породица 20 остало

је без имања.⁴⁷ Ма да ти статистички подаци нису поуздани, опет је ово осиромашавање народа тако нагло да ма какву погрешку претпоставили у цифрама њиов се значај неумањава. У осталом и без статистичних цифара, који је иоле лично познат са материјалним стањем српског народа вероваће да те цифре нису претеране. Материјална сиротиња морала је са собом повући морални пад народа. Српски народ који је показао онаку енерџију у почетку овог века у својој борби за ослобођење у данашње време постао је „тело без душе“. Потпуна апатија за све што непосредно не засеца у добијање „насушног леба“ то је карактеристика данашњег народа у Србији. Само да споменем тај један факт да код толиких устанака за ослобођење што се збише у последње време на Балканском полуострву: *народ српски у кнежевини остаде непомичан, као да се то њега ништа нетиче*. Бирократска система успела је да угуши у њему сваку личну иницијативу. Нека се сравни с овим лична енерџија и предузимљивост грчког, влашког и самог бугарског народа за своје ослобођење па да се увиди како су дубоко пали потомци Кара-Ђорђа и Милоша. У Србији је све остављено власти. Само одушевљење народа остављено је да се фабрицира „књажевским указом“ за 24 сата кад буде његова воља.

Има неки публициста који правдају бирократски систем владе као да је он нуждан због политичног положаја Србије; „јака влада“, веле они, нужна је да би снага српског народа била свагда усредсређена да би се могла сваког тренутка употребити кад дође „згодан тренутак“! И као последицу јаке владе они наводе то што је Србија за последњи 10 година јако скочила у својој политичној важности и што је добила градове.⁴⁸ Пре свега ја сам казао да „јака влада“ и „утврђена династија“ није једно исто. Србија је имала ово последње а не оно прво. То напоследку доказује и топчидерска катастрофа.⁴⁹ „Јака влада“ као што је разумеду исте публицисте т. ј. влада која у сваком тренутку може располагати народном крвљу и народним новцем на народну корист, не само да не мора бити утврђена на бирократској системи већ може постојати при свакој форми државној. Ниједна влада у Европи није никад показала онаку снагу нити ће је икада показати, као што је влада св. Американског савеза у борби за слободу црнаца — *јер је ту владу састављао цео слободни народ*. Што се тиче политичког положаја — он није никакво мерило за унутарње благостање народа. Француска ваљда није никада играла таку сјајну политичну улогу као што је за последњи 20 година, а међу тим стање француског народа ваљда никада није било горе. Напоследку има ли веће бесмислице но говорити да би српски народ изгубио од своје политичне важности кад би он на прилику био 100 пута слободнији, 100 пута развитији, 100 пута богатији или једном речи 100 пута снажнији? Сваки који није луд увиде ће да он не само неби ништа изгубио од своје политичне важности већ напротив по простој математичној сразмерици он би је имао у 100 пута више. Тада би да богме било у 100 пута лакше да добије „градове без боја“ и да се сасвим ослободи.

Застава „Обреновићи и слобода“ подера се на двоје. Обреновићи се утврдише на престолу утврдивши бирократску систему владе а слобода се српског народа сарани још дубље но што је била пређе. Ка-

ко је народ мрзео на ту систему видело се сваком приликом а нарочито на „великој топчидерској скупштини“ после катастрофе од 29. маја, у оној љутој мржњи коју народ исказа на Н. Христића (министра унутрашњих дела за сво време владе кнеза Михајила). Обично се сматра да је то лична мржња на поменутог Г. али тако свађање показује крајњу кратковидост. Г. Христић није ништа учинио лично српском народу. Све што је радијо, радијо је као министар унутрашњих дела, по законима земаљским и преко својих званичних органа. Ако је г. Христић учинио какво насиље преко закона још није доцне: он се може тужити редовном суду и он ће бити зацело осуђен. Зашто то неурале они који сво зло пређашње владе виде само у неколико личности? Није ми намера да браним г. Христића, већ оћу да кажем да то није била његова личност на коју је народ нападао. Народ само није умео да разликује језгро од форме. У г. Христићу је народ оличавао бирократску систему од које је трпео и на коју је мрзио. Ово наше мишљење још јаче сведочи једна појава у поменутој скупштини. Међу „народним жељама“, што их народ изјави намесницима, либерали, што „стилизоваху“ исте жеље, уметнуше жељу да на народну скупштину долазе и чиновници. Кад се те штилизоване жеље читаше у скупштини, па се прочита жеља о чиновницима у скупштини се подиже така бура да либерални извештељ и штилизатор мораде да измакне из скупштине и та жеља би избрисана. Чиновници беху тако изгубили кредит код народа да оно мало либерала што изиђоше из редова чиновника немогоше да загладе ни најмање грехе бирократије.

Ми смо укратко нацртали стање народа што га створи бирократска система. Да то стање беше рђаво то изрече народ јавно и то признаде нова влада обећавши свечано да ће она употребити све да заједно с народом поправи то стање. Ја реко одма у почетку да ја остављам на страну све „племените намере“ и „патриотске тежње“ што се приписиваху новој влади. За нашу целъ то би било сасвим сувишно. Ми рекосмо да ћемо говорити само о начелима партаје која је на влади и то се може потпуно оценити по појавима што се виде. То је у исто време довољно да се разуме шта има народ да очекује од те партаје. Убеђења те партаје потпуно су изречена у новом уставу, јер је устав народна скупштина усвојила скоро без измене онако како га је влада предложила.⁵⁰

Пре но што почнем да говорим о уставу да приметим још нешто. Критикујући устав ја ћу га оцењивати једино према народним потребама. А као што се видело из мог досадањег говора ја као прву потребу у Србији сматрам уништење бирократске системе. „Народни темељ“ ја неразумем шта је. У колико сам ја читао писце који употребљују ту изреку то је истоветно што и „народни дух“. Ово последње разумем и по мом мишљењу правити реформе „у духу народа“ то је бесмислица. Под духом народним разуме се његова убеђења, обичаји, установе и т. д. али главно је његова убеђења, јер од њих поглавито зависе „обичаји и установе и цео породични и друштвени склоп“. Разуме се да у свему томе има и добри и рђави страна. „Намесник кнеж. достојанства“ г. Ристић препоручујући у „Никољском одбору“⁶¹ савет, рече да је та установа у „духу“ српског народа, јер постоји од толико година. Али по мом мишљењу тако су исто у духу српског на-

рода: батине, кврге, топузи и т. д. и то још више но савет јер је то старије од савета. То је наслеђство остало од Турака. Па тако исто као и савет у духу је српског народа (разуме се у кнежевини) и сва бирократска система јер се скоро 2 појаса васпиташе у тој системи и прост народ ваљада неуме ни да замисли да може бити друга форма владе. Ја би могао да наведем сијасет глупих и наопачких уверења и рђавих страна у породичном и друштвеном животу и из мог личног искуства и из искуства целог српског народа из „народних песама“, ама то би се отегло сувише дуго. (Већина наших писаца пишући о народним умоворинама налажаху тамо само светле стране. Сигурно оманути предрасудком да је народ непогрешљив. У народним песама исказан је живот народни. И као год што у животу има и добре и рђаве стране тако је и песамама исказано, па је с' тога важно знати и једну и другу страну. Но ја се надам да ћу имати прилике да о томе речем више други пут.) Дакле, кад се праве реформе то је баш с тога да се уништи оно у „народном духу“ што је рђаво а да се остави оно што је добро како би се снажније и брже развијало. То исто оће се реформама да се створе нови услови за развитак учећи, на прилику, народ другим појмовима што их је наука израдила и који појмови може бити противрече свим до ондашњим народним појмовима. Темелъ је дакле свакој реформи наука. То јест нешто што је својина целог човечанства и потребе народне опредељавају у колико ће се применити начела науке. С овог ћемо гледишта дакле да оценимо „устав“ што га даде нова влада Србији.

Ми ћемо бележити само оне тачке у Уставу, које су карактерне.⁵²

У првом оделу где се говори: „о државној власти, кнезу, наследству престола и намесништву кнежевског достојанства“ — вели се у тачки четвртој:

„Кнез врши законодавну власт с народном скупштином“.

А одма затим у тачци петој:

„Кнез потврђује и проглашује законе. Никакав закон не може важити докле га кнез непотврди“.

Посланик пожаревачки Алекс. Николајевић питаше још у скупштини: „...шта ће бити ако кнез неби који закон хтео потписати“? То исто питаше и посланик смедеревски Михаило Стајковац. Министар унутр. дела⁵³ место одговора на ово управо животно питање, да ли је народ суверен или не, даде г. Стајковцу и целој скупштини неку лекцију о уставној монархији, која нам се управо чини смешна (да неречемо што горе). А као суштину свог разлога рече: „Наређењима у овим чланцима изриче се то да су кнез и народ нераздрвојна целост(?), која у предметима законодавства има само једну вољу(!)“. Другим речима: српски народ подвезао је „с богом контракт“ да ће он и „кнез бити увек једна душа у два тела“. Према томе неби ли боље било да народне скупштине и нема кад народ и кнез морају имати једну вољу, да се бар нетроше паре народне узалуд. То је питање које се само намеће при оваком разлагању.

Цела народна скупштина осим поменута два посланика није могла да увиди како је јалов разлог г. Министра и усвоји те две тачке једногласно. На срећу сам устав даје нам доказа, да и сама влада не-

држи да ће међу кнезом и народом постојати вечито таква благословена слога као што рече г. Министар.

Чл. 61 вели: „Ако скупштина прими какав пројект али с' изме-нама и допунама, а влада ово не усвоји“. —

Чл. 62: „Ако скупштина какав пројект закона сасвим одбаци“. —

Али најважнији је чланак 65:

„Влада ће свагда основе и предлоге, које би јој скупштина по чланку 63. учинила свестрано испитивати и оценити, и у колико год је без штете за државне потребе могућно уважити. Но ако влада те предлоге неумогне примити, а скупштина по датом јој о томе објашњењу опет неодобри захтеване суме, као и ако би скупштина била распуштена пре него што је буџет решен, онда важи постојећи буџет и за идућу годину — ... Да постојећи буџет може важити и за идућу годину издаје кнез са противпотписом свију министара наредбу, која се има позивом на овај чланак обнародовати и међу законе ставити“.

Више није нужно па да се разуме шта значи то да народ и кнез морају имати једну вољу. Да приметим још да по чл. 58. скупштина има право да предлаже само: „да се какав закон изда или постојећи измени, допуни или протумачи“, а сви формални пројекти произлазе само од кнеза.

По овоме дакле скупштина има право само да предлаже и то безконечно мало, па и то што предложи, ако кнез не пристане неважи. Међу тим у скупштини право предлагања има само влада, а скупштина ако и неусвоји нешто и шта више ако два пута одбаци као што је то у најважнијем питању државном — о буџету — онда по § 65. то важи као закон. У поменутом бр. до душе само се вели да остаје исти буџет и за идућу годину али одма испод њега вели се у чл. 66:

„... Но ако се земља налази у таким околностима, да није могућно ванредно сазивати скупштину, кнез може на предлог министарског савета а по договору с државним саветом решити, да се учини зајам који не сме превазићи суму од 200.000 дук.“ Који зна имаовно стање Србије, знаће да је ова сума за Србију огромна. Нигде се у уставу неговори, какве су те прилике „ванредне“, да се не може сазвати скупштина и према томе зајам се може чинити свагда, кад то влади буде потребно. Да ће пак државни савет на то увек пристати, јамчи чл. 91. који вели: „Чланове државног савета поставља кнез...“

О буџету изриком се узаконјава безаконје т. ј. влада располаже имањем грађана без њиовог одобрења. Али и за све друге законе влада има „законитих“ сретстава да изнуди од скупштине одобрење својих предлога.

Чл. 77 вели: „Кнез може сазвану скупштину на неко време да одложи, само ће се при одлагању одредити време на које се одлаже и то време може бити најдуже шест месеци“. Даље вели: Чл. 78. „Кнез може скупштину и да распусти (а „једна воља“?) па да нареди други избор народних посланика. Други избор посланика мора бити наређен најдаље у течају 4 месеца, а друга скупштина мора бити сазвана најдаље у течају 6 месеци пошто је прва распуштена“.

Сад долази чл. 79. који уништава оба прва па поставља просто:

„Без кнежевог позива посланици немогу се скупити у седнице скуштинске, нити могу сакупљени остати и радити, пошто су седнице закључене, одложене или скупштина распуштена“.

Овде се дакле неопредељава никакав рок већ просто: докле кнез не узмете скупштина се не може скупити па ма то трајало до „страшног суда“. А народ дотле нек живи без закона или по законима што постоје, ма да је народ једном изрекао да не може више под њима да живи, (јер ја иначе не знам зашто би се имала „распуштати“ скупштина осим то што ће да измени какав закон). —

Према томе шта значе речи г. министра унутрашњих дела: „Наш пројект оснива се на договору и убеђивању, на поверењу и слози, а не на надмоћности и сили ма које стране“. Ево шта значе. Прича се: Једном у старој Византијској империји скупише се богослови да већају о неком догмату из хришћанске религије. Препираху се дуго али немогоше никако да се сложе па да реше то питање. Цару се досади па лепо затвори све што већаху у једну собу и рече им: нећете јести ништа док се год несложите. Разуме се да се на такав аргуменат царев богослови мораше да сложе. У нашем случају препиру се (или као што г. министар оће „договарају се“) кнез и народ, али се незатварају да гладују оба док се несложе, већ се затвара само народ т. ј. оставља се без закона или са рђавим законима донде док се „неубе-ди“. У шта? Да је безаконје, закон, или да је рђав закон, добар. Чудновато! али глад је врло силан аргуменат, а народ ће бар имати утеху да све бива по његовом одобрењу. Да ли ће се ово десити кадгод и у ствари — ја не знам. Ја само износим шта се може десити по „уставу“ — „законито“. Оћу да обележим начело суверености, и права народа и кнеза како су утврђена у основном закону.

Из овог што смо досада навели из устава мислимо да се је сваки могао уверити да је истина оно што је рекао народни посланик Алекс. Николајевић: — „народ нема подпуне законодавне власти већ има само учешће саветовања и прегледања. Ничега ту бољег нема но што је и досада било, а то је осуђено и владом и народом“. Оно што се вели у чл. 55: „Никакав закон не може бити без пристанка народне скупштине издат, укинут, измењен или протумачен“... то је шупља фраза, јер влада по „уставу“ има путова да обиђе потврду нар. скупштине или да јој изнуди ту потврду одлажући је и распуштајући. Да недодајемо још уз то да влада у свакој скупштини има 1/4 чланова својих, које она поставља и што су ти чланови најснажнији с тога што су то људи „интелигентни“ који ће умети да бране владине предлоге, а међутим је маса народних посланика већином „безгласна“. Осим тога влада преко својих министара и повереника распоређује се и у скупштини и чак у „одборима“ као у својој кући. По чл. 69. „министри имају приступа у седнице скупштине; они могу у претресању сваког предмета учествовати, биће саслушани кад год би захтевали, и имају право да о ствари још једном говоре, пошто се претрес о њој сврши“.

А по чл. 81: „... одбори морају, пре но што даду своје мишљење скупштини, саслушати владиног повереника...“

Мислимо да је довољно јасно да се види да је скупштина — нула, као што је и до сад била.

О државном савету мислим да није нужно да се говори. То је као што га је још пре скупштине назвао неки брат у „Застави“ „друго издање владе“.⁵⁴ Што се тамо у њему међу неки „одобрава“ — то је управо смешно. Ако ко неће да одобри кнез ће га лепо „у пензију“. А на место његово „чека“ други који ће све одобрити.

После одношаја између кнеза и народног представништва тако је исто важно да се знаде права и дужности грађана у опште. Да видимо дакле шта вели устав о њима.

Пре свега да приметимо да овај одео више личи на владину наредбу но на устав. У уставу треба да се изреку основна начела према којима се морају издавати закони, а овде се при опредељавању најважнијих права грађанских позивље на законе који постоје или који ће се издати. Н. пр. чл. 25. „Слобода личности и право сопствености ујамчавају се и неподлеже никаквом другом ограничењу, осим онемоје које се по закону прописује“.

А по данашњим законима сваки се Србин може затворити, на прилику, на основу јединог подозрења. У каквим случајевима може се одузети личности слобода и сопственост, два основна права данашњег друштва то би требало устав да изрече опредељено да се зна начело које се несме газити.

Тако је чл. 27: „Нико не може бити затворен осим у случајима где то закон прописује“ — проста шупља фраза.

Тако исто у чл. 28. где се вели: „Обиталиште је Србина неповредно. Против воље домаћинове нико несме у њега ући ни истраживања по њему чинити, осим у случајевима законом опредељеним и начином како закон прописује“. По српском закону сваки са „дрвеном випушком“ има право да уђе у кућу домаћинову и да чини истрагу како нађе за добро.

Таким тоном полицајске наредбе говоре и чланци 22, 24, 26, 30. и 32. Да се зауставимо код последњег. Он вели:

„Сваки Србин има право да каже своју мисао речма, писмено, сретством печатње или у виду ликова, саображавајући се у томе прописима закона. О печатњи издаће се особити закон“.

По српском дакле уставу Србији се нејамчи слобода печатње, јер издати „закон о штампи“ и ујамчити слободну штампу то су две сасвим различите ствари. Законом се баш може уништити свака слобода исказивања мисли. Како то бива, то би могао навести стотину примера из европских држава које имају по имену слободу штампе, али ја ћу да наведем као узор досетљивости овај начин што га је „Видовдан“ предложио у својим чланцима „Наша прошлост и будућност“.⁵⁵ То је овако: Све новине и књиге печатају се без цензуре, али влада може, ако нађе за нужно, да их узапти пре но што су се растуриле у публику и да писца или уредника под суд стави. Ако се дакле писац губи (ту морам да приметим да писци немају ни толико права колико најгоре убице и паликуће, па им несуди порота), што нема сумње, јер судија зависи од милости министра, онда писац вуче двојну каштигу. Прво по кеси, што је већ печатао књигу или новине, а другу што суд досуди и то све: замисли, које се нису читале у публици. Нека све изда влада такав или подобан закон о штампи, па нека укине колико

јој драго цензуру, у Србији неће бити слободне штампе. Ово бележимо само као факт, а сад да идемо даље.

Чл. 23: „Сви су Срби равни пред законом“. И то је једна шупља фраза, која нема никаква значења, јер да неспомињемо о томе да чиновници и правозаступници немају права да буду изабрани за народне представнике, одма у истом оделу вели се у чл. 37. „Чланови устава односе се и на војнике само у толико, у колико неби били противни војним законима и дисциплинарним прописима (!). Опредељења о војној дисциплини издају се уредбом књажевском“. Један знатан део народа стоји дакле ван устава и кнежева наредба старија је но устав!!! Даље чл. 105. вели: „Сваки је чиновник одговоран за своја званична дела, но судија се не може дати суду док не одобри касаџиони суд...“ А у чланку 110. „...Судови немогу управне чиновнике узимати на одговор за њихова званична дела и судити им док надлежна власт не одобри“.

У апсолутној монархији Русији, где нема никаква устава већ је цар власт „по милости божијој“, сваки може чиновника, који учини злоупотребу од своје званичне дужности повући на суд „мировоме судији“, а у уставној Србији то се не може. Ето како су сви Срби равни пред законом!

Да додамо још овде да се међу правима грађана ништа непомиње о укидању еснафа и слободи рада, као што је то предлагао посланик смедеревски М. Стајковац, а тако исто ништа се неговори о праву удруживања за производне и научне цељи, а тако исто о јавним зборовима.

Ми би може бити још говорили о овим тачкама, које састављају понајважнији део устава и сумњали би да ли је баш истина, да српски грађанин има тако мало права, мислили би, да ће то све накнадити нови закони који ће тек доћи, али на несрећу стоји чл. 38. који нам растерује сваку сумњу и који нам показује јасно као сунце каква су начела руководила оне који су писали овај устав. Исти чланак гласи:

„У случају преке опасности за јавну сигурност може влада за неко време обуставити опредељење чланка односно личне слободе, чланка односно слободе говора и печатње и чланка односно надлежности судова“.

Неговорећи о томе, да ли се у опште ради какве преке опасности морају укидати набројана права грађана, ми питамо, какви догађаји могу изазвати у земљи „опасност за јавну сигурност“? Има само једно: буна у једном делу земље. (Јер ако је буна у целој земљи онда „нема кад“ да се примени горњи чланак.) То би требало да се каже изриком у уставу. Кад се то невели изриком, онда тај чланак значи. Сваки пут кад јавно мишљење законим путем и у овим тесним границама, што их оставља данашњи устав, пође на супрот владином правцу и почне га осуђивати и радити, да га измени или обори — влада има право да укине сва права грађана и да узме владу диктатора. То значи, влади се „законом“ одобрава насиље, грађанима се „уставом“ одузимају њихова најсветија права. Имамо још да приметимо и то, да бирократска система остаје сва недирнута; још се овим уставом јаче утврђује, почем се чиновници стављају ван народа и над народом.

Они недолазе у скупштину по избору, али се зато из њих поставља цела 1/4 свију народних преставника. А ко их поставља? Они сами. Ја рекох још раније, да је у монархији, осим врло мало изузетних слушајева, монарх само мртва фигура, а фактична је власт организована партаја, која држи монархију. Така је партаја у Србији бирократија. Они исти началници, капетани, судије и т. д. против који народ виче, и за које се боји да му недођу на скупштину, они исти постају велике судије, саветници и министри, дижући један другог по реду, који су они сами прописали. Исти дакле чиновници шиљу један другог у скупштину; они исти решавају, да ли може који од њих доћи под суд, (може бити баш за дело, које је учињено за љубав или по заповести кога од оних који треба да изреку пресуду); они се туже и они се сами суде. Али спрам народа они су једно цело, јер их веже узајамни интерес.

У земљама где избор чиновника зависи од народне воље, они морају да су поштени и способни. Просто по закону конкуренције, јер је поштење еспап који се тражи. На против у земљама где тога није, то није нужно. Од њих се иште да су само верне слуге, поштење и способност, то су узгредне ствари. Али то је само једна страна разлике између бирократске и изборне системе. Да неби дуго отезао разлагањем разлике између једне и друге системе, да наведем пример за грађанске судове, и то не из какве републике већ опет из апсолутне Русије. „Мирови судија“ руски, изабран је народом (општином, а ако је велика општина има их неколико) на 3 године и од њега прима плату. Он је обвезан да суди право, јер ће иначе после 3 године остати без леба. Суђење је устмено и открито и пресуда се изриче јавно. Прво уштеђује време народу, а друго даје прилике да сва публика а нарочито јавна штампа контролише савесност и способност судије. Међу тим како човек није непогрешљив, то је остављено да се може апелирати на „мирови срез“ т. ј. скуп мирових судија из једног среза који се држи једном у години. Како се то дешава скоро искључиво код предмета заплетених и од веће важности то су та питања већ претрешена у штампи и дело је скоро већ решено јавним мњењем. Судијама тако рећи само остаје да изреку пресуду. При том још да додам да судија суди сам и да се њему даје одсеком, а њему ако је нуждан какав ћата, дужан је да га плаћа из свог џепа. Персонал је дакле врло мали. Нека се сравни са оваким простим устројством судова, српски, са његовим бесконачним канцеларијама и актима и безбројним чиновницима. Нека се само израчуна колико времена изгуби наш народ око бесконачно дугачких парница, што је неопходно скопчано са писменом, канцеларском процедуром? Да нерачунам парничне трошкове и онај „персонал“ коме треба плаћати и који ништа неприпређује осим што „фабрицира фасцикле“.

А унутрашња управа, подизање путова, болница, школа и у опште јавних грађевина; контрола над просветном и санитарском струком т. ј. старање за умно и физичко здравље народа; старање за све економне потребе народа што излази из круга појединаца? Све је то у Србији у рукама чиновника. Кад се само спомене коме од наших бирократа да се то све преда у руке народа, да се он сам за себе стара, спопада га ужас. Растројство! Револуција! Анархија! Повратак вре-

мена Робеспјера! То су фразе које су им готове сваког тренутка да нападну сваког продрзљивца, који се усуђује да сумња о користи њивог туторовања над народом. Место сваког одговора на така нападања ја опет указујем на деспотску Русију, где су по најмање склони да трпе: „Револуцију“, „Анархију“, „Робеспјере“. Устројством „земских зборова“, осим чисто административне стране управе, све остале гране као: јавне грађевине (путова, болнице, школе и т. д.), санитарство, просвета, и т. д. све је то предато у руке народа. Зборови су окружни („ујездни“) и губерниски, на њима се већа о потребама тога краја, доносе се решења, н. пр. да се подигне каква гимназија у губернији и у коме месту, одређује се свота која је нужна, расписује се стечај за професоре и т. д. Па тако је за све потребе. Земски зборови бирају из своје средине на годину дана по неколико лица („гласни“) који представљају извршну власт. Влада само врши контролу а народ се „управља“ сам. Јадиковања бирократа да „народ остављен сам себи неби знао шта му треба без њиве „очинске“ пажње — побијају се најјасније фактима. Сви руски јавни органи признају да је од свију губернија једна од крајних источних „Вјатска“ (где има понајмање бирократске „интелигенције“) вршила понајбоље своју самоуправу. Она је прва почела да одређује стипендије за ученике медицине јер је народ трпео оскудицу у образованим лекарима. У последње време „земства“ почињу да узимљу сами на се да проводе жељезнице кроз свој крај где је то потребно. На тај начин народ се ослобођава сам од пљачкања појединих кумпанија.

Кад је човек гладан природно је да он то осећа најбоље и да се он сам најсавесније стара да подмири ту своју потребу. Тако је исто и са потребама које се тичу једног скупа људи. Што су те потребе простије т. ј. што се тичу непосредније сваког од њи појединце тим је вероватније да ће их цео скуп сватити и да ће наћи сретстава да их подмири. Код нас се неверује народу да он разуме своје потребе а верује се једном капетану или начелнику који је може бити започео своју каријеру од пандура или ћирице кнежевог и који је мање „интелигентан“ но и најпростији грађанин. То је једно; друго је што се народу непризнаје да он уме да мисли о својим непосредним потребама а признаје му се да уме да мисли о општим државним потребама; да долази у „парламенат“, да дебатује о државним законима, где се иште не само знање потреба целог народа, већ се зактева да се зна какве ће посљедице донети какви закони — дакле да се знаду закони друштвеног развитка у опште. Зар то није комедија! Напоследку ако су г. г. бирократе убеђени у своју премудрост ко њима брани да стану у редове народа и да просто као чланови народа старају се да протуре своја „спасоносна“ начела. Али ту би се свачије мишљење подвргло критици, ту би се на делу видела та њива фаљена премудрост. Па! Шта би после било од њивог аукторитета — од „аукторитета власти“!

На послетку се вели да народ неби умео да избере људе који су му прави пријатељи, већ би се поводио за агитаторима и т. д. Из тога би се могло извести врло чудновато својство српског народа, а то је да је српски народ паметан врло ретко. Тако му дође у 10 година једаред те је паметан, а после он памет погуби. Да богме! Кад народ

бира кнеза, намеснике и другу господу коју познаје само по имену онда је он паметан. Али кад народ оће да бира каквог ситног чиновника, с којим је он сваког дана на ручку и вечери, на слави и части, на суду и на улици, с којим се роди и пријатељи, кога тако рећи сваки познаје у главу — онда народ наједаред полуди па неможе да га позна, већ маса људи, који имају жену и децу, који имају своју кућу и своје имање остављају све то па иду за каквим „агитатором“ са улице да „праве буну“ без сваког узрока, тек онако за ћеф! Така је логика наших бирократа.

Ако је истина да је живот школа љуцка тако исто важна као што је школа са скамијама, онда је народна самоуправа права и једина школа живота за развитак политичне и грађанске свести народа. Већајући о својим непосредним потребама народ се учи да обуваћа својим умом и потребе народа као целине — потребе државне. Док тога небуде у српском народу, народна скупштина ће бити само место где ће се народ васпитавати за потчињеност — за тиранију, као што је то и досад бивало. Све скупштине које су се сазивале, за последњих 10 година служиле су само зато да убеду народ како он ништа не разумује у свему што се називље „народ“, „држава“, „влада“ итд.; служиле су да му преставе блесак и величину владара, да му покажу премудрост његових чиновника и што је најглавније да га убеду да је најбоље да он немисли о својим потребама већ да то остави све влади-чиновницима. Могао би навести пуно примера како огромна већина скупштина нара немају појма ни о свом положају ни о својим правима и дужностима, а камо ли о чему другом. Да наведем само један. Кад г. Стајковац (који је био скоро једини који је разумевао шта је то бити представник народа) још при читању првих чланака у својој разложитој беседи рече: „да овај устав из основа неваља и да ко хоће овакав устав, као што је предложени, тиме и нехотице показује да неће никаква устава“... дакле на такав радикалан предлог скупштинари уместо да промисле бар о томе и да проговоре (ако ништа друго), устадоше један за другим на Стајковца што он „својим примедбама задржава радњу скупштине“ и скупштина без бриге прими предлог чачанског посланика⁵⁶ да се продужи читање устава, а после да се „саслушају министри“. Скупштина је дакле главно сазвана да јој се прочита оно што је написала влада; примедбе посланика „задржавају“ рад скупштине, а примедбе и објасњења министара решавају. Док факта и подобни појмови владају у скупштини дотле није вредно говорити ни о министарској одговорности (па ма каква она била), ни о праву скупштине да предлаже мењање устава, особито пошто је искључена сва интелигенција по избору, а међу тим уведена „интелигенција“ по наредби владе. Ми с тога завршујемо критику појединости у уставу. Остаје нам да прегледамо још општи правац и начела устава да можемо закључити какве „реформе“ можемо очекивати од нове владе и шта отуда истиче за српски народ.

У друштву владају закони тако исто као и у свим другим појавама у природи — то је начело што га изриче сувремена наука. Није доста на прилику само уватити злочинца и казнити га, пошто је он већ учинио злочинство. Ма каке биле казне — варварске или човечне — статистика показује да од начина казни независно број злочинстава

и престапа, већ да зависи од општих услова друштва као: материјалног благостања, степена развитка, породичних и друштвених установа и т. д. То исто важи, на прилику, и за број парница које се у даним околностима удешавају у друштву, за буне, преврате — једном речи за све што се догађа у друштву. Све то има основа у самом друштву. Је ли дакле појединац осигуран за свој живот или имање, што има само „власти“, које ће уватити и казнити злочинца. Шта се мене тиче пошто сам ја поробљен, попаљен или убијен, што ће власт уватити и казнити злочинца, па ма каква та казна била. У интересу је сваке личности пре свега да се то с њиме недогоди. Власт може да управља само са свршеним фактом; да предупреди какав догађај, она нема силе, јер њиов узрок лежи у економним, социјалним и политичним одношајима народа. Тако исто није довољно само да влада има силе да угуши буне или револуције. У интересу је народа да се те буне и револуције недогађају, дакле да се уклоне узроци који њи изазиваху. Ти узроци леже опет у економним и социјалним одношајима суграђана (разуме се да ови одношаји често стоје у зависимости од политичких одношаја). Основно дакле је правило у свакој друштвеној политици, која има за циљ добро грађана ово: да се униште зле последице које смећу развитку народа; треба уништити узроке, који изазивљу те последице. То је као што се види само изврнуто правило које важи за сву природу: извесни узроци вуку за собом извесне последице. Није дакле довољно за народни напредак организовати војску и заклету је на верност кнезу да с њом могу гушити буне, ако коме дође воља да се буни. Напротив, ако су извршијоци власти (ми ту разумемо све струке чиновничке без разлике) сувише многбројни и ако је њиово издржавање сувише скупо, онда се народу одузимљу сретства за привреду и за умни развитак, а то само умножава парнице, преступе, злочинства, буне и т. д. Ово опет зактева да се још више увеличава чиновништво и војска и т. д. То су опште последице бирократске системе, која је ујамчена уставом.

Ми рекосмо да узроци свију дела што се дешавају у друштву леже у самом друштву — у његовим економним и социјалним одношајима. Ти се одношаји мењају само у свези са увеличавањем умног и материјалног богатства народа. А ово последње развија се само развитком личне предузимљивости сваког грађанина, увеличавањем њихових радничких способности. А то се рађа само у слободи. Слобода мишљења и говора (дакле слобода штампе и јавних зборована) и слобода рада и удруживања то су први и неопходни услови за развитак личне предузимљивости грађана. То су услови без којих је развитак немогућ. Али да један грађанин може да дође до тога да слободно мисли и говори, да ради и да се удружује треба да има зато прилике и сретства. Самоуправа даје му већ прилике што је као грађанин обвезан да се стара о својим грађанским потребама сам; а даје му сретства, што само управа кошта далеко јевтиније но бирократија, дакле сав онај сувишак што се уштеди при самој управи чиста је добит за народ. Напоследку суверенитет народа — власт да располаже својом имаовином даје му могућност да је употребљава понајбоље на оно што му је најкорисније. Она му такође гарантира да му се уста-

нове што их он уведе у своје одношаје неће одузети по ћуди једнога или неколицине.

Политичка и грађанска слобода дакле то су неопходни услови за развитак сваког народа. Слобода је средство; мењање економних и друштвених одношаја народа, увеличавање умног и материјалног богатства народа — то је циљ народа. Кад би се циљ слободе састојала само у томе да се може напразно лармати по парламентима, пијацама и клубовима или брљати по новинама и књигама, онда слобода не само да неби вредила оне крви што је народи пролише за њу и још до сада проливају, већ неби вредила ни ово мало мастила што сам га ја пролио док сам написао овај чланак. Слобода је драгоценост свакоме који је разуме, по оним драгоценим резултатима што их она доноси.

Она господа званични научењаци и публицисте, што говоре да је корист слободних установа „односна“ „према околностима народа“ — показују тиме да немају појма ни о друштву и његовом развоју ни о установама што ујамчавају слободу. После тога није чудо што такви научењаци неуму да одговоре на најпростија економска питања као што беше у познатој препирци о „гвозденим путовима“⁵⁷ питање: „Зашто београдске рабације непосташе баштовани“? Један од најваљанијих савремених економиста, Џ. Стурт Мил, критикујући енглеске економисте, вели: да је једна од главних њивих погрешака, што они законе који важе само за Енглеску постављају за све народе. Тако он вели да је лажно опште примљено мишљење као да конкуренција опредељава радничку плату и пренашање капитала из једне радње која неприноси дохода у другу доходнију. По Милу то важи само за Енглеску и сев. Америку (т. ј. за народе, који су већ одавна слободни и код којих је услед тога високо развијена лична иницијатива и предузимачки дух), а код народа на континенту (дакле код народа мање слободних или слободних од скора) конкуренцију замењују обичаји, навике — рутине.⁵⁸ „Тако ми је и баба радио, вели наш рабација, па тако ћу и ја“ (да се вратимо на горњи пример кад смо га већ навели), а вели с тога што нити зна другог заната нити уме да израчуна какву би корист имао кад би, на прилику, постао баштован нити га што побуђује да то рачуна. Од чега зависе обичаји и навике, укоченост и рутине? Од степена образованости, од „количине и каквоће“ знања — од слободе коју има народ. „Од развитка ума зависи цео друштвени развитак“. То је небориви закон у друштву што га поставише двојица од највећих умова 19-ог века Авг. Конт и Т. Бекл.⁵⁹ Окујте развитак знања и његовог распрострањања у масу па сте народ оковали сасвим. Може нам се приметити да ради развитка умног слободне установе могу се заменити васпитавањем у школама. А ја питам на то: могу ли школе бити ваљане у земљи где је развитак личности опасан по државну систему? Неможе зацело. У такој земљи васпитање народа то је споредна ствар. То нам доказује сам устав, који лежи пред нама. У њему се о народном образовању говори само у једној тачци и то опет у смислу да се спречи слободан развитак образовања. Ево те тачке:

Чл. 124. „Све школе и други заводи за образовање стоје под надзором државне власти“.

То је све. Народ се неможе образовати часловцима, псалтирима, молитвама (па ма сву Библију научио на памет). Народ немогу учити: солдати у оставци, ђаци и практиканти који нису могли нигде „да направе каријеру“, богослови и т. д. Народу треба стварног знања. Зато треба образованих људи — треба сретстава. Али најпре народ мора да једе, па да се учи. При овако скупој државној системи остаје ли народу сретстава да издржава ваљане школе? Не само да не остаје, већ народ неможе ни децу да одваја (јер му је нуждан радник у кући) и мора пандурима да се натерује, иначе би школе биле празне. Како да се томе помогне? Нека се сведу трошкови око државне управе на половину (то је минимум у колико се могу скратити, а могу још више. О томе се може начинити тачан предрачун) па ће бити сретстава, да се деца васпитају не само бесплатно већ на трошак целог народа. Нека се укине једна жандармерија која ништа неради по Београду ма што квари вилице од зевања, зверујући над киме ће да „изврши власт“ т. ј. кога ће од грађана да муне у ребра — па ће се уштедити преко 20.000 д., а то је довољно да се подигне најбоља земљоделска школа, која је народу нужна као насушни леб. То би биле реформе корисне по народ, али такве су реформе у основу противне свим начелима што се изричу у уставу, а из тога се може закључити какве ће бити идуће реформе владине.

Ми рекосмо једном да ми ништа не полагамо на фразе па ма како оне лепе и примамљиве биле. Така је фраза „закон је највиша воља“. Што се садржи у закону то је главно. Тог смо се начела ми држали при оцењивању устава. Сам по себи устав није ништа већ мртва артија. Оно што му даје живота и смисла то су оне установе које он јамчи народу, а тек установе доносе народу добро или зло. Ми сад имамо грађу да укратко речемо наш суд о данашњем стању у Србији.

Ујамчава ли данашњи устав неопходне услове за развитак народа? Не — ми то можемо рећи са пуном свешћу. Сви они услови, који су пређе постојали у Србији, који су били узрок народне патње и народног незадовољства остали су онаки исти — нису ни за длаку промењени. Бирокарска система остала је недирнута. Могућност да се понављају она иста насиља као и пређе — така је иста. Разлика је само та што се све то пређе називало незаконито, а сада је то све узаконено унапред. „Исти узроци вуку исте посљедице“. Док прође први потрес радости што се топчидерска катастрофа сврши само страом — народ ће се брзо уверити чињеницама да од свију истих обећања, што му их даваше влада, за њега нема никакве асне. „Коњи вуку те вуку, а била кола а сонице“ вели народна посл.[овица], народ ће се о томе уверити својом кожом. А после? после ће наступити онаки исти одношаји између владе и народа као што су били за време Н. Христића. Народ ће се брзо уверити да Христић није био крив већ неко сасвим други. А српска слога за „велику српску мисао“? Отићиће у ветар као што је и пређе бивало. То је све као 2+2=4. Оће ли бити влада тврда кад је народ незадовољан? Али то је само једна страна.

Буње долазе од невоље народа. Преврати од себичних цели појединаца. Је ли влада бар осигурана од преврата? Онолико исто коли-

ко све пређашње владе. Ни више ни мање. А какве су биле осигуране пређашње владе то смо видели до сада. У Србији влада бирократска система. При такој системи неколицина који су на врху имају фактичну власт. То је узрок те је сваком члану бирократске системе главна целу у животу да се попне до највишег места или ако је већ тамо да се на том месту одржи. Ту се отвара мејдан за бесконачно интриговање. И ту је извор свим превратима што су бивали до сада у Србији и што ће од сада бивати. Чиме је влада осигурана од таквих преврата? Савршено ничим. Оно што једну владу осигурава на престолу нису празне речи устава, већ свест народа да је оно што се садржи у уставу по њега корисно. А има ли те свести у народу? Свим до садањим владама није ишло у интерес да народ буде свестан. С тога нека само неколицина од великаша, који фактично имају власт у рукама, захту да учине преврат, па је ствар свршена. Народ ће признати као „народну династију“ ону која буде на влади — као што је и досада радио. Па где је то осигурање владе на што се нарочито ишло овим уставом и у чему његови бранијоци налазе његову највећу врлину? Да богме да га нема. Али има нешто друго што се уставом осигурава и што његови бранијоци неће да кажу. То је друго: начело монархизма. Услови за народни напредак нису се ни узимали у рачун (а буна народних слабо се ко боји. То је бар познато да народ може дуго да трпи); влада није осигурана од преврата „одозго“, али ма колико се ти преврати дешавали народ остаје једнако под туторством. Начело монархизма остаје свето и неповредимо. Ето зашто је народ српски толико патио за цело по века. Зашто је морао да издржи толике буне и преврате. *Обмана... обмана... Све су то обмане.*

Ја знам да ће ми се на ово опет запевати стара песма о нашим „политичним околностима“, о потреби „јаке владе“. На то одговарам просто ово: Зашто влада кад оће и осећа потребу да располаже савршено српском крвљу и имањем — зашто она просто не узме диктатуру? Нека тражи диктатуру на 3, на 5 или више година, колико јој је потребно да сврши са „политичним околностима“. Нашто то у ствари узимати неограничену власт, а овамо трошити 50 иљада штамп. табака и писати на њима 500 иљада бесмислица да се народу докаже да је црно бело. Да је абсолютизам слобода. Тиме би се с једне стране уштедијо народу трошак око сувишне парламентарности; с друге стране влада неби губила време око други ствари већ би се могла занимати само једним. А на послетку то би барем било поштење. И сваки и „најпретеранији радикалац“ сто пута радије би се сагласио на привремену диктатуру, која има целу ослобођење народа, него на назови уставност, којој је целу да на веки окује народну свест. Зашто то влада не уради. Ми налазимо само један одговор, што је владино начело да се утврди монархизам — остало све иде у други ред.

Ми би свршили овде, кад неби било још једне појаве у нашем јавном животу ради које морамо да речемо још неколико речи. Као што је познато, још одма после 29-ог маја свршила се нека „фузија“ између бивше либералне партаје и данашње владе. Сигурно усљед тога изиђе један од вођа те партаје г. Васиљевић у последње време да

сведочи како данашњи устав ујамчава народу слободни развитак, да позивље омладину да и она то посведочи, а кад то омладина не учини (из каквих му драго узрока) да називље све оне „кликот“ и „недонесеним либералима“, што не виде благослова у поменутом уставу, већ „терају опозицију ради саме опозиције“.⁶⁰ Г. Либерали! Нико не тера опозицију ради опозиције — то би била детињарија. Не лежи противност само у ђуди неколицине да воде дон-кижотску војну. Противност лежи дубоко у противности самих фактова — у противности између слободе и апсолутизма, између ослобођења српског народа и увеличења броја поданика „великих Обреновића“. Па уместо да излазите да „пречишћавате рачуне“ и да називљете „кликот“ и „либералном недоношчади“ све оне који се не задовољавају: „патриотским намерама“, „племенитим тежњама“, шупљим фразама и шареним обећањима, већ који траже стварне гаранције за слободни развитак српског народа, пречистите, господо, рачуне сами са собом! Пречистите рачуне са својим илузијама, с којима варате ево већ 10 год. и себе и цео српски народ! Решите једном: може ли се помирити „народна династија“ и народна слобода?

од „церића“ Вучића, Гарашанина и Христића, даље којим правом — и образом влада на тај начин „Заставине“ дописнике лови — о том ћемо други пут, коју рећи док власници ћуд своју покажу.

у.

ОТВОРЕНО ПИСМО Г. МАТИЋУ.

Господине!

Пре три дана добих од вас ово писмо:

„Београд 18. октобра 1869.

„Господине,

„Дошло ми је до знања да сте ви у Застави у бројевима 116, 117, 118 и 119 писали чланак под насловом: „Српске обмане од једног Србина из Кнежевине“.

„Нисам рад предпостављати ко је писац онаквих израза, зато препоручујем вам да ми као поштен човек кажете истинито: јесте ли ви казани чланак писали? Ако ви нисте писац најбоље ћете уверење о томе дати кад у Застави то јавно кажете.

„Очекиваћу од вас одговор на ово питање.

Ваш поштоватељ

Д. Матић.“

Ви сте, господине, министар просвете и црквених дела и у одношају к' мени као државном питомцу моја „претпостављена“ власт. Ви се обраћате к' мени у приватном писму (јер на писму нема нумере што бележи званичан акт, а после то сведочи и ваш потпис) и ту ми званичним тоном препоручујете да вам као поштен човек кажем јесам ли ја писао споменути чланак. Да сте се обратили мени званичним писмом, да сте казали на основу којих закона тражите од мене изјаснење и да сте ме позвали да вам званично одговорим на питање — ја би вам, на моју част, казао ово што вам и сад кажем: ја сам писао тај чланак. Више неби додавао ни речи. Али ви се обраћате у приватној форми са званичним изразима, ви изјављујете да се у случају мога одрицања неби задовољили мојим писмом већ тражите јемства — одговор преко „Заставе“. Зато кад већ мешате „Заставу“ у наше приватне одношаје и кад би били вољни да тамо читате моје одрицање, будите вољни да читате и моје признање преко „Заставе“. Одговарајући вам преко једног јавног органа ја нећу ништа говорити што се мене лично тиче већ само оно што се тиче сваког свесног и поштеног човека.

Ви велите да вам је дошло до знања да сам ја писао тај чланак у „Застави“ и препоручујете ми (у приватним одношајима тај је израз бесмислица, у званичним то је заповест, ви сте сигурно употребили ово последње значење) да вам дадем изјашњења. Претпостави-

[ОТВОРЕНО ПИСМО Г. МАТИЋУ]

КОМЕНТАР СЛЕДЕЋЕМ ПИСМУ.

На особито захтевање г. Светозара Марковића из Србије, кои се сад у Цириху учи, штампамо његово отворено писмо г. министру Матићу у Београду, које је „Застави“ поодавно штампања ради послано било, но које досад неби штампано, и зато морамо ствар у неколико речи објаснити. Као што се види из писма, оно је одговор на министрово потраживање, да г. Свет. Марковић „на своје поштење“ и то у „Застави“ каже, је ли он извесне чланке у „Застави“ писао. Кад је то отворено писмо „Застави“ у Н. Сад стигло, уредник листа,⁶¹ кои је једини знао, ко је оне чланке писао, био је у Пешти. Неки пријатељи министра и писца побринуше се за судбину писца, кои је отворено на среду изишао, хтедоше га заклонити од очевидне зле намере и пизме београдске владе, то навале на сурадништво „Заставе“ да место реченога писма јави у „Застави“, да су речени чланци писани у Београду, што се утолико поднети могло, што је уредник једанпут на пребацивање „Видовдана“⁶² да подобне чланке не пише „Србин из кнежевине“ него когод са ове стране,⁶³ толико уверавао да су чланци заиста из кнежевине, разуме се да је свеједно ма где се тај Србин из кнежевине бавио. Марковић није био с тим задовољан, него је уреднику у Пешту писао два писма од 29. и 30. нов. п. г. те је тражио разлога онакој објави у „Застави“. Уредник није могао дати објаснења, док се и сам са повратком у Н. Сад не извести, и пошто је у том прилично времена прошло, и ствар се није ни с које стране покретала, то се држало да је ствар легла. Сад пак добисмо од г. Марковића из Цириха писмо од 21. јан. у ком наводи, да му г. министар Матић ово пише: „Државном питомцу г. Свет. Марковићу. Још немам одговора на познато вам писмо. Зато вам препоручујем да ми на исто одговорите. Министар и т. д.“ — и г. Свет. Марковић позива нас, да никако другчије не учинимо, него да његово „отворено писмо“ штампамо. Кад тако г. Матић, или управо г. Јов. Ристић — јер он наваљује, — као што смо извештени — хоће, ево ми пуштамо речено писмо у наш лист. Знамо напред да ће писцу шкодити, али он је властан од себе, а вук кои хоће јагње да прогута, учинио би и без тога своје. Но какво је то „поштење“, које иште, да човек сам себе „на своје поштење“ одаје, и у чему се „церић“ данашње владе разликује

мо за тренутак да ја нисам ђак и државни питомац већ да сам обичан грађанин и да сам као такав написао онај чланак: би ли могао ко онда да тражи од мене изјаснења јесам ли га ја писао? Би — али само у том случају ако сам у њему говорио нешто што садржи преступ по земаљским законима и у том случају редовне власти биле би обавезне да ме гоне као преступника. На коме основу ви држите да један ђак има других обавезности спрам земаљских закона но остали грађани? Зашто ви држите да кад се о једном ђаку и држ. питомцу посумња да је он писао неки чланак, који се може бити некоме недопада, да је тај ђак обвезан да се јавно правда од те сумње? Како ви сматрате обавезности државног питомца?

Кад један држ. питомац иде на страну да изучи какву „струку“ он троши народне паре. Ту народ просто улаже извесни капитал, на извесно време у нади да ће му доцније тај капитал, којим се купује знање једног образованог човека донети приход те ће се потрошени капитал накнадити са сувишком. Према томе јасна је обавезност држ. питомца: он је дужан да се савесно труди да потпуно усвоји науку ради које је послан и ако је он то учинио, он је испунио све обавезности држ. питомца спрам народа. А какве обавезности има питомац спрам државних власти? Никакве друге. Државна власт то је преставник народа, заступник народних интереса и у овом случају контрола да сваки врши своје обавезности спрам народа. Ако је дакле држ. питомац положио у свему чисте рачуне пред својом „надлежном“ контролом онда су његове обавезности спрам држ. власти такође свршене. Али ви немислите тако. Зашто би иначе писали ово писмо, зашто би писали: „ја нисам рад предпостављати ко је писац онаких (?) израза“ и зашто би изјављивали да ја морам да трчим да се перем у „Застави“ да случајно нисам писац оног чланка? Зар се политичка начела државног питомца несмеду разликовати од политичких начела министара и владе у опште? На што се онда шиљу питомци да изучавају разне политичне и социјалне науке?

Овако је гледао на одношаје држ. питомца и владе бив. министар г. Цукић и он је доследно томе одузимао стипендију за чланак писан у страним новинама и без потписа писца, само ако се чланак није слагао са начелима на влади и ако је њему дошло „до знања“ ко је писац чланка (као што је одузета стипендија г. Жујовићу за чланак у „Современику“ руск.). Такође у то време доследно томе делиле су се стипендије врло често не по способности већ према томе је ли ђак држао као свету истину све што долази од власти. За тако бесавесно и неморално поступање г. Цукић је код свију „либералаца“ тадашњих међу које се и ви бројасте господине стекао име тирана коме је циљ само да се одржи на влади и био је за сво време предмет његовог нападања и презирања. Ви сте господине „либералац“, члан „либералне“ владе предмет општег поштовања — код пријатеља и противника. Јавни морал захтева да се у јавној штампи свачија дела суде једном мером. Била би јавна неправда спрам г. Цукића кад би се само његова дела износила на јавност, а дела либералних министара покривала. Зато ја вас питам господине: у чему се разликује ваше гледиште на обавезности државног питомца од гледишта г. Цукића?

Живојин Жујовић (1838—1870)

Има у вашем писму још нешто што ме принуђава да одговорим на дугачко. Велите: „нисам рад предпостављати ко је писац онаких израза“. Ово „онаких“ сведочи да сте ви (а може бити и више њи) нашли у моме чланку неке ужасне изразе па чисто несмете да ме „узимљете на душу“. Ја немам никад обичај да ћефа ради пуштам громке фразе и ужасне изразе, с' тога нисам рад ни да се узимље да ја то радим. Моје пак мисли, које су тамо казане нису нимало ужасне. Зато да се мојим изразима неби придавало друго значење до оног што га они доиста имају, ја ћу повторити главне побуде зашто сам писао онај чланак и основне мисли што се у њему налазе.

Прошле год. 31 маја ја сам био у Петрограду кад сам први пут чуо да је кнез Михајило убијен. Чим сам чуо тај глас написао сам чланак „Шта треба да радимо“ који је доцније печатан у „Србији“ али у млогоме измењен и што је најглавније — доцне, јер је чланак био управо писан да се препечата пре велике топчидерске скупштине. Ја сам се у томе чланку старао да покажем зашто је српски државни развитак у Кнежевини ишао преко врата и куда ће доспети Србија ако продужи тим путем. То је све печатано у Србији. Али што је било главно то је изостало. Ја сам у том чланку казао какве би установе, по мом мишљењу, ујамчиле развитак Србије; казао сам даље да народна скупштина најпре изради и узакони све те установе и да унапред обвеже владу да ће владати по тим установама па тек онда да бира, па ма био изабран „Н. Христий“. Редакција „Србије“ којој је чланак био послан и која није нашла за добро да га печата у то време, може ово све посведочити. Ја износим ово на јавност с' тога да одма покажем на чисто да ја нисам ни најмање „обреновићевац“, да је код мене личност владара сасвим споредна ствар, да, дакле, код мене нема ни најмање онога што се зове „монархично чувство“, а да је главно установе и начела што су на влади.

Пре 50 година у Србији скоро није било других сталежа осим сељака. Ми смо сви синови или унуци сељака. Образовани људи (ја мислим праве образоване а не надрикњиге) што су изишли из те среде, то је образована демократија у правом смислу те речи. То су људи што су већином одрасли на „проји“ и „скробу“ и који су дошли до вишег образовања на рачун оног народа, што је још остао при „проји“ и „скробу“ и у коме има пуно њиових најближих рођака. (Ако је ко од интелигенције, који је учинио исту „каријеру“, вољан да то заборава, ми нисмо вољни да му то дозволимо). Тражити дакле од нас образоване демократије — да ми признајемо некој породици неку урођену привилегију да влада Србијом по што по то; да ми оделимо наше интересе од интереса народних и да ми заменимо крвно, поповско и новчано „благородство“ на коме се држе династије у европским монархијама — то значи тражити од нас нешто што је сасвим немогуће. Тако исто тражити од нас да ми сматрамо династију онако као што је сматра шумадијски сељак, да ми у њој видимо „божије помазанике“, да ми држимо да је довољан тај један факт да извесна династија влада земљом, па да се на народ излију све божије благо-

дати — то је опет противно нашој образованости, начелима науке, којој смо се учили. Тражити то од нас, то је тако исто тражити нешто што је сасвим немогуће. Природно је дакле сасвим што ја непризнајем да и једна династија и један човек може „заслужити“ да влада једним народом. Влада се мора непрестано заслуживати т. ј. влада мора бити непрестано корисна народу па да има право на опстанак. Стављајући народну корист као мерило, да ли једна влада треба да влада или не — ја постављам нешто што је доступно критици науке — што се може измерити. Ујамчава ли једна влада народу све услове за умни и материјални развитак народни — је ли влада корисна по народ или не — то је једно исто. На тај начин политичне установе народне стављене су сасвим у зависност од економских и социјалних потреба народних. Остављајући на страну личности владара и владе у опште ја узимљем само државне установе и питам: достижу ли државне установе — сва државна машинерија — целу ради које су оне основане т. ј. да ујамче свестрани развитак народни? и после: вреди ли та државна машинерија онолико колико народ троши на њу? На та два проста и језгрена питања треба да се одговори са да — па да се призна да је влада корисна по народ, да је влада народна у правом смислу те речи.

Је су ли се са овог гледишта развијале код нас државне установе? Намесник кнеж. достојанства г. Ристић спомену умесно у Николском одбору стидну и грозну чињеницу да се код нас мењају владари, а они људи, што су око њи остају једнако на влади — дакле и система владе остаје иста. Ја питам на ово: зашто се код нас још од времена „уставобранитеља“ почињало све са праском и лармом: „за народ“, „за слободу“ и т. д.? Зашто се све продужавало „мудрим умеровањем“ народа који је хтео да штогод добије у „жива уста“? Зашто се све свршавало реакцијом и тиранијом, сплеткама честољубаца и превратом? и зашто се опет започињала „нова ера“ грдњом на пређашњу владу и то од исти људи, који су били учесници пређашње владе, као што рече г. намесник⁶⁴ и на ново либералном праксом? . . . Зато што се није никад водио рачун о ономе шта се оће „за народ“, „за слободу“ и т. д. што се није никад водио рачун о установама, да ли оне доиста доносе напретка народу? — једном речи што се нису никад стављала она два питања, која горе споменух. Бадава су плаћене публицисте трубиле по српству и иностранству да Србија цвета, да у њој има судова, полиције, војске, школа — сво државно устројство као у свакој европској образованој држави (што је дало повода Русу Ламинском да рече иронично: „Србији још недостаје морско министарство па да буде потпуно образована држава“), да је у њој слобода као у Швајцарској, слога међу народом и владом нечувена нигде у свету и т. д. — грозне чињенице — преврати — долазиле су једнако да покажу да је то све пука измишљотина. Па шта је значило то наше фалисање пред Европом? То је било разметање каћиперке са фалишним зубима и фалишном косом, с' обојеним образима и обрвама, у свили и дијамантима. Шта остаје од ње кад јој се одузме ова фалишна лепота? Остаје она у свој својој руготи. Остају код куће деца гладна, гола, боса, необразована . . . — Свака влада почиња-

ла се са громким обећањима, а кад је дошло време да се испуне ма у најмањој мери та обећања: влада није била кадра да их испуни; она је постајала тотални банкрот пред народом, као трговац који је водио трговину „en gros“ да бљешти у свету, који је издавао вексле без рачуна лакомислено и који је принуђен да банкротира чим га спопадну дужници. Наш државни развитак свршавао се у ковитлац. По свршетку перијоде сваке владе ми смо стојали на истом месту, одакле смо започели.

После 29. маја⁶⁵ започела се „нова ера“ у Србији онако исто као што су се започеле све „нове ере“. Усред жалости за убијеним кнезом започела се грдња на његове бивше министре и либерална обећања од нове владе. Либерална „Србија“ надметала се у проливању либералне воде са конзервативним „Видов-даном“. Либералци место да изнесу на средњу потребу народне и да изнесу на јавност установе које су потребне народу и да те установе ставе као *неопходан услов* влади (*conditio sine qua non*), ако ће она да се зове *народна либерална* и да се боре само за установе а не за личности — задовољише се да певају химне новој ери да зидају куле по песку... *Није се могло?* Онда шта је значила сва она „либерална“ ларма?

Приближило се време никољског „уставотворног“ одбора. „Либералци“ су једнако певали химне влади како неће ништа да ради „за народ без народа“, али „либералци“ никако неизлазише на средњу тиме шта они мисле да треба урадити за народ. У чланку „Велика Србија“ ја сам учтиво запитао „либералну опозицију“ да изиђе на јавност са својим начелима и својим програмом за рад. Ја сам тада још мислио да у Србији има либералне партије са својим начелима и својим програмом (младост — лудост). Као одговор на то, ако и не непосредан, изађе у „Србији“ чланак: „Ко је опозиција“,⁶⁶ где се просто каза да у Србији нема никаквих партија, никаквих разних мњења, да у Србији исто мисли и влада и народ и према томе да нема никакве опозиције нити може бити осим неких себичњачких клика (кајмакамских? како ли других — неznam) и неких „анархиста“ међу које је сигурно подразумевана и моја скромна личност. „Они мишљаху већ да су на влади“ као што им је дивно казао — Видов-дан. Али то није био одговор на моје питање. Баш да су либералци и мислили да влада оће што и они — они су требали да одговоре на питање *шта* они оће. То је било тим пре могуће ако се је њиово мишљење слагало са мишљењем владе. То је зактевало начело *јавности*, које су они имали једнако на устима. „Либералне вође“ сигурно сматраху за увреду да ко сме посумњати у њиову политичну мудрост.

Чињенице показашу да је моја сумња и у њиову политичку мудрост и у либерализам чиновника у опште, што се исказало у чл. „Велика Србија“, била сасвим основана.* Либералци и незаикнуше се да говоре о народним потребама и о установама које треба и морају да се узаконе, па било то којој династији по вољи или не. Место тога они у лицу свог најглавнијег преставника г. С. Бошковића изиђоше

* Ја се могу позвати на редакцију „Заставе“ да сам у писму с којим сам јој спровео споменути чланак ако не прорекао а оно наслутио ово што се дешава у Србији данас.

да бране двокамерство⁶⁷ *противно свом уверењу** — установу за коју је и сама влада доцније увидела да је непотребна и од које је одустала. Либералци су говорили просто као владини чиновници. Доцнији рад београдских либералаца беше, да речем просто: *политично шарлатанство*. Г. Бошковић постаде официјозни редактор и из „Јединства“ ударише на „Заставу“, орган *народне партије у Војводини и Српске омладине у опште*, што је било добро познато г. Бошковићу.⁶⁸ После кратког времена г. Бошковић беше принуђен да остави редакцију. Због болести као што он рече. Да му верујемо. Али да ли сви чланови „либералне“ партије у Београду беху „болесни“; те ни један од њи немогаше да привати редакцију? Зашто г. Бошковић мораде да предаје редакцију са „похвалителним листом“ човеку за кога се све може пре рећи но то, да је икада био члан либералне партије?⁶⁹ А „Јединство“ беше нарочито зато основано да покаже солидарност владе и „либералаца“.⁷⁰ На тај начин „либералци“, *чињеницама* показиваху да влада немисли што они, а *фразама* стараху се то да сакрију. На чланак Жујовића „Ко је крив“?⁷¹ устадоше официјозне новине управо против „либералаца“,⁷² а после тога у полемици са „Видов-даном“ они се опет стараху да покажу свету да је влада уз њи.⁷³ Ту су обе стране изгледале као деца што се инате на вичу једно другом: „цркви! пукни! мој је тата није твој.“ Чињенице утериваху у лаж бивше либералце, који говораху да у Србији нема опозиције. Дође и велика народна скупштина на коју се позиваше бивши либералци и донесе устав, који се је тако жељно ишчекивао.⁷⁴ Зашто неутје у одбор⁷⁵ г. Стајковац? Зашто се разболе поп-Јова — он који ваљада у целом животу није био болестан? И после свију тих чињеница изиђе опет г. Васиљевић да фразама покаже солидарност између владе и либерализма, да сведочи да устав садржи све услове за развитак српског народа и да позивље уједињену српску омладину да и она то посведочи својим одобрењем!⁷⁶ То је скандал који се ваљада само у нашој журналистици могао догодити и који ваљада само кратковиди београдски „либералци“ нису могли да разуму. Полутанство — то је најгора политика, која се само може замислити; она незадовољава *никога* а оружја против себе *све*. Београдски „либералци“ својом шепртљанском политиком не заслужише вере код владе а изгубише је код омладине. На предлог г. Васиљевића одговори омладина муклим ћутањем. *Ал један глас нерече: да.*

Одношаји између српске владе у Кнежевини и уједињене српске омладине или управо *народне партије у целом српском народу*, који су се толико покривали, изиђоше на јавност. Г. Васиљевић, који је претрпео потпуно „фијаско“ у омладини са својим предлогом место да увиди да је либерална шепртљарија изиграла своју улогу изиђе опет да пречишћа рачуне и да називље свакога непријатељем српског народа, ко се неслаже са београдским либералцима т.ј. да називље непријатељем српског народа целу српску омладину.⁷⁷ У том последњем тренутку у „дванајестом часу“ као што је рекла „Застава“, кад су се београдски либералци, који престављаху вође омладин-

** Ако би г. Бошковић имао воље да ово одрекне, ја ћу се позвати на живе сведоке, који знаду његово мишљење о тој ствари.

ске, одrekli омладинских начела и идентификовали слободу са династијом; кад су прогласили себе за монополисте либерализма и кад су прогласили кликом и либералном недоношчади све оне који остаје верни начелима што их је омладина изрекла — ја сам држао да треба једном да се поставе на чисто одношаји српске омладине и београдских либералаца а тиме разуме се и владе у Кнежевини. Држао сам да је крајње време да се искаже отворено мњење о српском уставу и о реформама што се још могу очекивати; да се једном стави „*conditio sine qua non*“ што су требали да ураде бив. либералне вође још пре топчидерске скупштине.⁷⁸ Ја нисам добио ни од кога пуномоћје да говорим ма у чије име. Ја сам говорио само у моје име, али при свем том ја сам уверен да сам истинито протумаčio ћутање омладине на предлог г. Васиљевића. Ја сам члан омладине и по начелима и по годинама. Ја нисам ни протеривао Обреновића, ни стекао заслуге за њиов повратак 1858., ни за њиово одржање на престолу 1868, с тога ја немам никакве симпатије ни антипатије династичне; ја нисам никад заузимао нити сад заузимљем какав политичан положај, с тога нисам имао нигде да браним моје заденуто самољубље; једном речи: ја припадам сасвим колону које тек сад ступа на позорницу јавног живота с тога сам могао да говорим сасвим беспристрасно као човек коме је једино стало до истине. Ето зато сам написао чланак „Српске обмане“ што ми је стало до истине — до народне користи.

Што се тиче мисли што сам тамо изложио, ја мислим да сам говорио сасвим објективно, недирајући личности већ једино начела и установе, што су изведене на тим начелима. До душе ја сам критиковао либерално фразерство — или да речем српски, брбљање — жестоко, али опет могу смело да кажем: блажије но што је оно заслуживало. Ја сам тврдо стојао на том темељу, да су потребе народне — његов умни и материјални развитак цел, а политичке установе да су сретство; према томе: да се према тој цели мери ваљаност установа и друго: да се на те установе нетроши више но што је потребно — онолико колико оне доиста вреде по својој користи.

Код нас се свака нова влада за сво време нашег политичног живота започињала либералним обећањима као што сам већ рекао, али се никако није водио рачун о томе да та обећања ступе у живот, да пређу у установе народне. С тога и сад кад се је започела општа вика на бившу владу а особито на јадног г. Христића, а општа фала на данашњу владу, ја сам морао да кажем да ни г. Христић ни личности данашње владе нису система, већ личности, с тога да треба једном да се оставе личности на страну па да се говори о системи, да се покаже је су ли заиста измењени услови за народни развитак према онама за које се једном изрекло да ништа неваљају. Разбирајући устав ја сам дошао до резултата до којих су дошли још неки посланици на народној скупштини, што је печатано у свим српским новинама т.ј. да система није измењена. Осим устава, који опредељава основе будућих рефорама, ја сам хтео да покажем да се и у појединим реформама почиње онако исто „*en gros*“ са лармом и праском, необзирући се на стварност — као што се и пређе чинило. За пример ја сам узео

ваш рад господине! Ви сте и пређе кад сте били министар просвете започели са „учитељским зборовима“, „недељним школама“ „вечерњим предавањима“ и шта је изишло из свега тога? Лук и вода.⁷⁹ А зашто? Зато што се код нас вазда рачунао број учитеља и ученика по школама и број школских зграда, а никад колики је процент писмених људи што изиђу из тих школа и каква се знања износе из наших школа; даље какви су ти учитељи и по средњим и вишим школама а камо ли по нижим. Кад је г. Жујовић повео о томе реч на њега је скочила „и ала и врана“.⁸⁰ Ви сте опет започели да реформишете просвету у Србију оним истим путем којим сте и пређе хтели. И опет ће од тога изићи лук и вода као и пре. А зашто? Зато што ви не водисте рачуна о томе да се у Србији н. пр. на једног жандара троши више но на сву химијску лабораторију у београдској в. школи. А од куд ћете набавити сретства и учитеље за учитељску школу и за средње школе па ма какво било њиово устројство на артији? Па кад ћете набавити учитеље у правом смислу за народне школе? То је оно — што се не може унапредити једна грана у народном животу, ако то унапређење противречи целом систему.

Ја сам рођен и одрастао у средини нашег народа, с тога знам с каквом се ценом куповала она спољашња сјајност, којом смо ми до сада парадирали пред Европом. Наш је народ тако сиромашан и што је још горе тако немоћан — необразован — да из тог стања изађе да ја немогу преставити да и раја у Босни стоји горе у томе погледу. С тога ја нисам изилазио с праском да тражим републику; ја сам рекао и пређе у чл. „Велика Србија“ и у последњем чланку,⁸¹ да је политична свест у Србији така, да би влада могла увек добити диктатуру од самог народа. Ја нисам тражио „слободну“ народну скупштину са „интелигентним“ чиновницима у њој и са одговорношћу министарском тој скупштини. Та би скупштина била потчињена влади као што је и данашња. Народ још неуме да води рачуна ни у својој општини а камо ли у скупштини. Он мора да верује у поједине личности, јер незна — јер се никад није учио да зна шта му треба а шта не. Он иде то за једним то за другим: па где је ту гаранција да ће га његове вође водити онамо где захтева његова корист? Гаранција му може бити само његова свест, јер онда неће морати да верује нико — онда ће знати. Самоуправа код своје куће у општини и у округу — то је темељ на коме се оснива слобода народа. Разбирајући о стварима које га се непосредно тичу и које он изближе познаје, он би се научио да води рачуна и о онима што се тичу целог народа — целе државе. С том установом, са слободом говора, рада и удруживања народ би извојевао брзо своје суверенство и у „парламенту“, скупштини, па ма како она била скучена и октроисана. С тиме би се у исто време трошкови око државне машине svelи на најмању меру, о чему се није водила ни најмања брига. Ово је нешто најглавније и (ако је по вољи) најрадикалније што сам ја изрекао у мом пређашњем чланку. Оно садржи потпуну измену целе данашње бирократске системе. Али при свем том то је нешто што се несматра као претерано радикално, већ се уводи и у такој деспотској држави као што је Русија.

Ја мислим да могу ову моју мисао формулисати овако и надам се да ће се на то сагласити сваки члан младог Српства: *Нама није ни најмање стало оће ли се влада династије Обреновића завршити на IV Обреновићу, на његовом сину или унуку; али нама је стало да се српском народу ујамче сви услови за његов свестрани развитак; да се свест српског народа развија непрестано; да се одузме свака могућност појединим честољубцима да превратима обарају владе које народ узакони; једном речи да се српском народу даду све установе које му ујамчавају непрекидни развитак по правој линији а не у ковитлац као што је до сад ишло.*

Ово је моја политична вера. Она је исказана и у чланку „Српске обмане“ и ја мислим да ту нема ништа ни ужасног ни незаконитог.⁸²

Цирих 26 октобра 1869.

Светозар Марковић.

Застава, бр. 8 и 9 од 21. и 23. I 1870.

ЈЕ ЛИ ЖЕНА СПОСОБНА ДА БУДЕ РАВНОПРАВНА С ЧОВЕКОМ?

12. марта ове године⁸³ добила је госпођица Јелисавета Морган Енглескиња од циришког универзитета диплому за доктора медицине, хирургије и бабичлука. Ово је други случај на циришком универзитету. Прва је као што је познато издржала докторски испит госпођа Сушлова, Рускиња.⁸⁴ Светковина беше у највећој сали што је има универзитет у „аули“ за особите свечане догађаје; света је било пуно. Као што је обично при таким случајевима, кандидат за докторску диплому мора да напише какав научан спис за такав случај, „дисертацију“, и да га брани пред публиком. Гђица Морган беше написала о „прогресивној атропији мишића.“ Ја нећу ништа говорити о заштити саме дисертације, јер сваки који је познат с тим стварима знаће да то није бог-зна каква ствар за човека који се озбиљно занима својом науком. А госпођица Морган беше се одиста занимала, то јој признаше њени противници (опоненти) дисертације и сама дисертација, где је на крају била показана богата медицинска књижевност, којом се она служила пишући своју дисертацију, а осим тога то показиваше многе године научног рада што их је она провела у Лондону, Паризу и Цириху. Најживљу пажњу публике обраћаше тај сам факт што је још једна жена у Цириху издржала докторски испит и добила диплом. Тај факт одма је изазивао питање што тако силно покреће људе образованог света у новије време и што га ми стависмо у зачељу овог чланка: је ли жена способна да буде равноправна с човеком. На то питање одговорио је др. Розе проф. хирургије у својој беседи, којом је завршена светковина најтврђе и најлогичније са: да — способна је. Ја ћу доцније казати какво големо значење има ова беседа за све женско питање у Европи и специјално за женско питање на циришком универзитету, а најпре ево те беседе од речи до речи:

Поштована госпођице!

Први пут поздрављам вас као друга и немогу да вам од свег срца неизјавим зафалност за вашу тежњу и ваш такт. Ја сматрам за част што могу да потврдим да сте ви вашом спремом и вашим приљежањем осигурали, те је срећно испао за руком опит што се у тишини врши у Цириху — што сте дали јемство да ће се срећно решити друштвено питање, које данас већма но икоје друго привлачи на се паж-

њу друштвену. Ретко се данас могу наћи новине у којима неби нашли ма што о женском питању. У Берлину је био недавно конгрес мушкиња и женскиња на коме је решено, да се обрати пажња на еманциповање жена, да се направи савез свију друштава за распростирање женског образовања и женског рада. Из америкањских новина дознајемо за величанствену академију што ју је основао на обали реке Худзона америкањски патријота Васар. Он је њу богато снабдео свима сретствима и назначио за више образовање својих земљакиња. Из државе Ума (св. америк. савез) извештаји казују, да су жене добиле „право гласања.“ У Манчестру агитује се за женску равноправност. У Канзасу (св. амер. савез) као што сте сигурно слушали, била је избрана жена у конгрес. Цирих отворивши женама своје аудиторije стао је на чело социјалне реформе у Европи. Што се он није преварио у својој нади, зато је обвезан вама и вашој преодници (Суслови). Вама је обвезан још и тиме што ће друге што остају за вама, које су сада многбројне, тежећи к истој цељи коју сте ви достигли сачувати озбиљан одношај к својој ствари. На тај начин женско питање, фала вашој енергији и приљежању, решено је овде у оној тачци која се пређе сматрала за најслабију. Обично се говорило: „једнака права захтевају једнаке дужности“ и кад су жене зактевале једнака права на образовање — одговарали су, показујући на дужности матере и на војничку службу. Но они при том заборављају да у самој ствари нигде непостоји сасвим једнака обвезаност војничке службе. У Германији општа обвезаност непостоји, јер се због ма какве маленкости ослобађају од ње. Једина могућа форма то је н. пр. у Швајцарској, где је она заиста свеопшта, но може се заменити плаћом војног откупа или другим равним теретом; а разуме се у такој форми она је тако исто могућа за жене као и за људе. Да ли ће ико сматрати за бољег војника оног ђенерала који је својим извесним коњаничким јуришом на Криму сатро стотине људи, но госпођицу Најтингел, која је у истом рату својој отаџбини спасла иљаде.

На другу препону, што је наводе противници женске еманципације, готово није вредно ни одговарати. Чудновато је што један од наших најбољих историка недавно говорећи о женском питању, ограничио је позив жене само на породицу, као да у историји човечанства нема вишег идеала. Но одговориће нам, да историја непоказује доказе, да жена може приносити такву корист у друштву као и човек. На то одговарам да је медицина један од најтежих радова за жену и при свем том до сада има више жена, које су се удостојиле докторског диплома. Но опет одговарају нам, да до сада невидимо практичне резултате њиховог рада. Сви ти доводи немају основа. Но и то није истина, да није било практичних резултата. Опит сасвим успешан учињен је још за време Фридриха II. само што се у течају дугог времена од 100 година заборавило, како се некада проносила слава жене-доктора. Пре 100 година живила је у Кведленбургу Доротеја Христијана Еркслебен кћи Христијана Поликарпа. Из њене автобиографије дознајемо, да је она у младости била веома слаба, с тога јој је отац дозволио, да се учи заједно с братом. Она је добила довољно обширно образовање, као што се види из њене преписке с учитељем, која се још сачувала. 1742. године она је написала у Берлину

књигу под насловом: „*Gründliche Untersuchungen der Ursachen, die die Frauen von Studieren abhalten, darin deren Unerheblichkeit gezeichnet und wie möglich, nöthig und nützlich, es sei das dieses Geschlecht der Gelartheit sich befleisse, umständlich dargestellt.*“ (Основно испитивање узрока који жену спречавају од учења, чиме се показује њена пониженост и како би било могуће нужно и корисно, да се и овај пол пашти за науком, подробно изложено). Да је тај спис учињено тада велики утисак, види се по томе што је био препечатан у Лајпцигу и Хамбургу на несрећу без имена писца. После тога, када је свршила обични школски течај, она је слушала лекције свог оца који је спремао њеног старијег брата за медицинске науке. „Чим је мој отац, вели она, свршио занимање с мојим братом, овај је ступио у универзитет основани Фридрихом великим. Како сам често ја пожелела, да се користим таквом срећом, но моје жеље биле су узалудне, и ја сам морала да се задовољим тиме, што је мој отац, који је већ био толико за мене урадио, продужавао да ми помаже у занимању“. Скоро она се тако изучила, да је почела да посећује болеснике свога оца кад је овај одсуствовао. Њена слава тако је порасла да је Фридрих II. 18. априла 1742 г. послао препоруку на универзитет у Хали где је намеравала да држи испит за доктора. Но пре но што је ступила у универзитет она се удала за Еркслебена ђакона у Ниренбергу. „Ма да сам ја, говори она, уверила се на опиту да брак нимало несмеће учењу, а напротив у друштву с разумним мужем, учење иде још боље, но опет испит морао је да се остави на страну због моје свадбе (1742 г.) а петоро деце које ми је муж поверио, нису ми дозвољавали да из куће излазим“. Скоро после удаје она је изгубила свог оца; овај губитак био је за њу тим осетљивији што је она у њему изгубила учитеља и ваљаног лекара. Скоро после тога разболи се и њен муж и брига о њему и деци (осим 5 пасторчади она је имала 4 својих) задржала ју је, те је још на неко време морала оставити свој испит. Ево како она о томе говори: „Ја сам то урадила с тога што сам држала да није лепо с моје стране да се занимам с науком на штету моји обвезаности као жене и матере“. Када се свршило васпитавање деце, она довољно спремна јавила се на испит у први универзитет оног времена у Хали и 1755 г. 12. јануара добила је докторску диплому. Њена латинска дисертација, преведена по општој жељи на немачки, говори о врло брзом и пријатном, а с тога веома површном начину лечења болести. Дисертација написана је слогом Гелерта и достојна је читања као једна од најбољих медицинских списа оног времена. Интересно је тамо једно место, где се она подсмева незнању кведленбуршких лекара.

Ви видите из ових црта да пре 100 година женама није било тако лако да се уче. Видите како је још тада било решено питање о женској равноправности у колико оно зависи од њене способности. Сви видимо да обвезаности матере нечине препреку да се изједначе права жена. У део Цириха спада заслуга што је он први у Европи отворио своје аудиторije женама и тиме решио главну чест женског питања. За срећан успех овог опита универзитет је обвезан с једне стране озбиљности и развитости ученика, а с друге стране озбиљној тежњи оних жена што следују и следоваће вашем примеру. Користећи се

овом приликом да изјавим искрену зафалност обема странама за њихово узајамно поштовање и озбиљан одношај к делу, ја зафаљујем у исто време ректору, професорима и свој публици која је својим присуством увеличала светковину овог дана.

Познато је и код нас још од дебате на другој омладинској скупштини да противници женског ослобођења као главни основ свој наводе што жена нема такве умне способности као човек. Ма да природне науке које су се занимале тим предметом неналазише никаква доказа у природном строју човека и жене, да је жена по умним способностима ниже човека: противници женског ослобођења позивају се на чињенице што постоје свугде у свету, да је т. ј. свугде фактично жена по уму ниже од човека. „Дуга коса, кратка памет“ вели српска пословица. Ти противници нехтедоше никако да виде да је томе узрок сама потчињеност жена; да жена баш усљед свога ропства није имала прилике да се изобрази и усаврши као човек. Џ. С. Мил у своме најновијем делу: „Потчињеност жена“ доказао је необоривим доказима да је жена дошла у овако потчињено стање још кад је човек био у дивљачком стању, једино усљед своје физичке надмоћности т. ј. на основу „права јачег.“ Доцнијим развитком, жена је тако васпитавана као да је она створена да буде робинја свог мужа, као што видимо и данас код варвара, и то је с колена на колена прешло „у обичај“, постало је природни закон и на послетку и жена као и човек почели су то сматрати као свој природни одношај. Тако се исто у пређашња времена сматрало као природно и „одређено од Бога“ те су једни људи били робови а други господари. Образованост с једне стране и буне робова с друге, то су уништиле. Положај жена такође изменио се у толико код образованих народа, да њу код нас Срба н. пр. непродају и некупују као робинју, као што раде варвари и данас, незатварају је у ареме као што раде Турци, али опет она нема ни грађанских ни политичких права. По своме положају и образовању она је створење далеко ниже од човека, осуђена да буде или слушкиња мужевљева или шарена лутка и играчка. Као што рекосмо, што је жена по уму ниже од човека то не може никако бити основа противницима женског ослобођења да жена не треба да буде равноправна с човеком, јер то још недоказује да се жена не може подићи на исту висину умног развитка, кад буде у стању да се изобрази. Док су заштитници тираније пустим фразама доказивали немогућност једнакости између два пола, многобројни опити у Америци доказаше, да жена може бити онако исто високо образована као и човек и према томе да може уживати и треба да ужива сва права као и човек, јер и данас она неврши мање дужности од човека. Заиста, већ има држава у Америци где се женама законом ујамчава равноправност с људима. Али ови опити што се правилише у Америци беху доста далеко, па неучинише тако јак утисак на Европу. Но опет беше нешто уплива. Агитација за женско ослобођење поче се све већма увећавати по свим образованим земљама у Европи. Тада се реши универзитет у Цириху да понови опите што су учињени у Америци; он отвори „у

тишини“ као што рече проф. Розе, своје аудиторije женама и опит савршено разби сва празна разглагољствија непријатеља женског ослобођења. Медицина је једна од најтежих наука за жену и при свем том опит показа да је жена и за ту науку тако исто способна као и човек, тако рече честити професор. Но његово мишљење добија још више важности што је то казано званично, на јавној светковини при давању докторске дипломе једној жени и што његово мишљење дели цела професорска колегија, која је решила да се циришки универзитет отвори за жене онако исто као и за људе. Ова је чињеница од неизмерне важности за женско питање у Европи, јер је то први случај у Европи, и нема сумње да неће и други европски универзитети следовати овом примеру. После тога женско питање прелази сасвим у други облик. Место агитације и празне борбе на речима, почиње практично остваравање на делу. Кад буде жена образованих у разним струкама у већем броју, онда ће се и најзатуданији назадњак уверити, да је његова сумња у женску способност била сасвим неоснована, а тада неизбежно мора следовати да се и жена права изједначе са правима човековим. Даљи развитак женског питања овом чињеницом постављен је тако, да зависи од предузимљивости самих жена. Први пример гђе Суслове није био без користи, јер сад у Цириху има већ 13 женскиња на универзитету а од тог доба једва је прошло 2 године. (На част руским женама дужан сам да кажем да од овог броја девет су саме Рускиње). Нема сумње да ће се после овог јавног акта циришких професора овај број постојано и брзо увећавати. Да ове женске што долазе да се уче, недолазе тек ради славе или моде, већ са најозбиљнијом намером да прибаве знања што им је за живот, то најбоље сведочи јавна зафалност дра Роза за њихову озбиљност; а довољно је да наведем само један пример па да се види какве су женске што долазе да се уче. Пре 2 месеца беше се разнео глас да професори желе, да се за женскиње установи испит при ступању у универзитет, да неби долазиле неспремне. Чим је тај глас допрео до женских ђака, оне да докажу да је њима самима највише стало да неступају у школу неспремно, предупредише професоре и написаше саме прозбу савету професорском да се за женске установи испит. Но одобрење ове прозбе зависило је од главног школског савета у Берну и овај одбаци прозбу као противну постојећем закону за универзитет, по коме само су Швајцарци дужни да држе испите при ступању у универзитет, а странци не. Овај акт у исто време показује да школски савет неправилно разлику између мушкиња и женскиња при ступању у школу; од женскиња само је једна Швајцарка, и она је држала испит при ступању као и остали Швајцарци, а странкиње нису дужне као и странци.

Где која госпа, која је у своје време долетела на балове, беседе и соарета да својим голим раменима и грудима на јуриш отимље срца момачка; а тако исто какав господин, који је у своје време изцепао много ђонова чепајући око туђи прозора — завртеће сумњиво главом кад чују, да се мушкиње и женскиње, па још већином момци и девојке, уче заједно па без икаква скандала!

Девојка која долази у вишу школу да се учи с мушкима са свим се другчије васпита него друге. Она зна добро шта је њен позив и од

тога неправи никакву 99-ту тајну. Она зна да њој треба наука да може бити независна у животу, да може живети својим радом; а кад постане независна, она зна да може волети онога у кога налази одговора својој љубави. То за њу није никакав „забрањен плод“ већ природан позив, за што се она и спрема. Она нечезне за удајом па с тога и нестрепи и нецрвени од свог мушког друга већ се понаша спрам њега као спрам друга. Такву женску сваки ваљан човек поштује и штити као сестру, а неваљан нема ни приступа до ње. У Америци, где оваки школа има више и поодавна, показани су најдивнији резултати. „Скандала“, од чега се толико бојаше страшљиве моралисте, небеше баш ни једнога, а међу тим изађоше врло многи срећни парови. У школи учећи се заједно момак и девојка имали су прилике да се најбоље познаду, да оцене потпуно једно другог, што је најбоља гаранција за доцнији срећан, брачан живот. Ако се десило да су се још у школи двоје заволели то је још ишло у корист учења, јер сваки се од њи старао да се покаже достојнији своје љубави и тим је бивао вреднији и пажљивији. То што се у Америци потврдило вишегодишњим опитом, потврдило се и у Цириху. Озбиљан одношај мушки и женски ученика као што је др. Розе на свршетку своје беседе казао, поглавито је учинио те је опит у Цириху испиао успешан. Професори су се потпуно уверили да је такав одношај постојао и да је сасвим природно што постоји међу образованим људима па су с тога и решили да јавно изреку да је у Цириху универзитет отворен женскињу као и мушкињу.

Код нас се од времена друге омладинске скупштине, где се први пут поведе реч о ослобођењу жена, слабо се женско питање покренуло у напред. Мени се чини да су томе криви исти узроци што су учинили те је радња омладинска у опште ишла доста траљаво. У последње време две честите Српкиње покренуше опет то питање, које као да теде опет да се успава. До душе, женско питање тиче се непосредно жена, јер њи тишти непосредно њиово потчињено, ропско стање и неможе се решити дотле док саме жене несвате свој положај и док својски ненастану да задобију своја човечанска права. Али ако жене по свом положају живље осећају своју потчињеност, неможе се никако рећи да је женско ослобођење од мање важности за мушку половину човечијег рода. Одношаји мушкиња и женскиња тако су блиски и њиови интереси тако нераздвајно скопчани, да све оно што поправља стање жене поправља у исто време стање целог човечанства. Д. Дејановића у последњим бројевима „Матице“⁸⁵ као жена с дубоким осећањем, описала је како је код нас јадно и чемерно стање сироте девојке у данашње „дивилизовано“ време, где се ваљаност жене мери количином мираза а сва друга својства споредна су ствар, па и сама лепота и младост нису неопходни услови, јер се такве ствари могу наћи и ван куће... Но да се подигнемо на општије гледиште, да сматрамо човечији род као једну целину: какав утицај има на род човечији женска потчињеност? Пре свега да узмемо што је основа друштвеном опстанку. Цела половина човечијег рода осуђена је, да производи неизмерно мање но што би била у стању, а то с тога, што су женине способности остале неразвијене, јер је човек унапред решио без икаквог основа да жена није способна. Кад жена добије

образовање као и човек, људска снага удвојиће се. То се види на сељу где су радови још у првобитном стању па није потребна бог зна каква спрема и наука па да когод уме да ради. Ту жена ради ако не више зацело не мање од човека. Али што је друштво образованије све је већа разлика у способности између човека и жене, и жена код које способности остају неразвијене све већма принуђена је, да се занима неким тричаријама што незаслужује име рада, или и ако ради што корисно онда по незнању троши на то толико времена и материјала, да изилази далеко скупље но што би се могло набавити са стране. Тако у последње време све одело, почињући од кошуље и чарапе, стоји јевтиније да се купи из фабрике но да се ради код куће; у варошима рана исте каквоће кошта увек јевтиније да се доноси из гостионице, но да се готови код куће, и тако мало по мало изчезавају и ови последњи „женски“ радови. Шта остаје дакле жени да ради? Ја рекох или којекакве тричарије или да неради ништа, као што заиста видимо у вишем свету, где се жена чува као неко ретко биље у стакленој башти. У средној образованијој класи, где жена неможе тако да господује, већ виђамо да жена почиње да ради „мушке“ радове; тако видимо да жена тргује у дућану и често води радњу на своје име, где су уведене ручне машине, жена шије одело и обућу као и човек итд. и нигде рад женин није гори од човековог рада па се опет у опште не признаје да жена може да буде таква иста привредна сила у друштву као и човек. Женска снага у образованом друштву већином пропада непроизводно. Али то није једино економско зло што га доноси потчињеност жена за цело друштво. Велики део човекове снаге троши се непроизводно једино усљед тога лажног положаја жене у друштву. Сваки паметан човек сматра, да је њему нужнија обућа но златан ланац; добар квартир нужнији но трошкови по кафанама итд. Сваки паметан човек тако и води своју економију; он неће купити златан ланац ако му треба обућа или одело итд. Таква би економија требала да влада и у друштву, али у ствари није тако. У данашњем друштву ми видимо да се цела класа људи занима тиме, да доноси разне материје „последње моде“ и разне трице, којим се жене ките да се допадно своме господару, кад у исто време друштво нема најнужнији алата и машина за најобичнију земљоделску и занатлијску радњу. То је код нас Срба развијено до таки размера, да се човек мора заиста ужасавати. Све наше веће вароши постале су проста стоваришта за бечке и друге фабрике „меког“ еспапа. Измените положај жене, незактевајте од ње да се кити као каква одалиска у харему, т. ј. признајте јој човечанска права па ће престати то изазивање што је узрок женској раскоши, што доноси толико горки часова очевима и мужевима и што је тако штетно по народно газдинство у опште. Економски преображај друштвени, што га жели сваки ваљан државник и свесни грађанин, нераздвајно је свезан са питањем женског ослобођења.

Ја сам нарочито ставио на прво место економске потребе друштвене, јер су оне најпрече за сваког човека. Ако човек ненамирује своје материјалне потребе, онда неможе живети ни једног тренутка. А с ове стране код нас се најмање гледало на женско питање. И с тога гледишта одма доследно изилази, да је ослобођење жена пита-

ње огромне важности за човечанство, јер се само тиме оно може спасти, да му толика радна снага непропада у залуд. У исто време с тога гледишта изилази одма очевидно, да жена мора задобити сва грађанска и политичка права као и човек. Ако се призна да је жена таква иста привредна снага у друштву као и човек, онда логично следује да се њој пре свега морају дати сретства, да ту снагу развија и усаврши и да је слободно примењује, т. ј. мора јој се дати право на једнако образовање и право да сме слободно располагати својом снагом и производом свог рада — потпуну грађанску равноправност. А кад жена буде образована, независна личност као и човек, онда логично следује да она има пуно право — и то зактева истински интерес друштва — да она учествује при уређивању свију одношаја у друштву, јер се сви одношаји тичу и ње тако исто као и човека, она мора имати равна права при издавању свију закона земаљски. *Чим женскиње буде економски независна личност, она мора бити и правно независна, јер је једно без другог бесмислица.*

Тако исто је важно ослобођење жена и за моралне одношаје у друштву. Ропство, ма какве сорте оно било, понижава и роба и господара. Тиранија човекова у кући над женом и породицом утиче тако на њега те он постаје тиран над другим људима у друштву, а у исто време његово потомство, учећи се најпре од оца и матере људским одношајима, прима те исте појмове. Жена потчињена и слабија налази једину заштиту у лукавству, у обмани, она се стара да ма како завлада мужем и да га потчини својој ћуди. Већином у данашњем свету љубав несаставља мужа и жену већ рачун. Свака страна чини пазар са своје стране (жену као вазда „малолетну“ заступају родитељи) и свака гледа да што боље за себе пазари. Отуда онај узајамни лов младожења и невеста; отуда сујета, кићење, раскош с обе стране, да се покажу како сјајно место они заузимају у свету; отуда борба с другим људима, који тако исто желе да надмаше такмаце својим сјајем. Има ли ишта неморалније но ова трговина мужа и жене; ово узајамно варање и ватање „на удицу“ пре свадбе! И то све долази отуда што жена није господар ни од свога тела.

Код нас, кад се говорило о женском образовању, већином се напирало на то, да необразована жена не може испуњавати своје материнске обавезности, т. ј. не може васпитати своју децу као што би требало. Ја нећу да говорим овде о големом утицају матере на васпитање младог нараштаја, о томе је и код нас било доста печатаних разлога; само ћу да напоменем овде речи проф. Розе-а, да породица није највиши идеал у човечанству за жену. У историји има пуно примера где је жена управљала судбом народа и приносила корист човечанству. Ово нарочито спомињем ради тога, што код Немаца има једна сорта „еманципатора“ који под еманципацијом разуму то, да жена изучи мало боље природне науке, да уме боље скувати јело за њиве трбухе, и да уме мало боље неговати децу, т. ј. да жена постане вештија куварица и дојкиња; па и код нас јавља се по кадкад такав еманципатор да предикuje у новинама. Ја сам рекао већ, да је у интересу целог друштва нужно, да жена буде слободна, равноправна личност као и човек. То је нужно с тога, да половина радне снаге човечанске непропада, то је нужно с тога да међу човеком и же-

ном завлада љубав, поверење и поштовање, место трговине, обмане, титрања и презирања. Рекао сам, да је прошло време празног препирања: да ли је жена способна или не као и човек — то је решио опит. Сад је само питање како да ова истина постане опште уверење и како да се оствари. Очевидно да ће она најбрже постати опште уверење ако се накупи доста подобни чињеница као што је ова поводом које ми пишемо ове врсте. Жене нису се тек случајно бациле у први ма на медицину, већ је то учињено услед зрелог размишљања. Медицинска наука једна је од најопширнији и најтежи наука, а у исто време њена примена је занат који даје леб и независност. Жена-доктор показује у исто време да је способна за науку као и човек и постаје материјално независна. Осим тога медицинска је практика таква струка, где ће жена пре или после одржати савршену победу над човеком. У обраћању с болесницима треба осим знања још и нежности, осетљивости, пажње, у чему се човек не може никад мерити са женом. У примитивном друштву зато су лекари већином жене, као што је код нас Срба и до данас.

Завршујући овај чланак ја препоручујем оној браћи, а особито оним сестрама, којима одиста лежи на срцу женско ослобођење, да обрате своју пажњу на ове чињенице. Она показује који је пут најкраћи, да се достигне женско ослобођење. Код нас има очева који шиљу своје кћери по бечким и другим институтима, одакле се износи најфинији разврат под именом образовања; још исти отац, који је толико потрошио док му је кћи научила да говори сакато француски, нешто музике и „манира“, мора да спрема богати мираз; јер „институтку“ неће нико без велика мираза. Такав отац учинио би иљаду пута боље по свој џеп, а што је важније по своју кћер, кад би јој дао сретстава да изучи медицину. Ја би могао да покажем примере на Рускињама међу којима су већином из небогати кућа. Особито ми је познат један диван пример који немогу да прећутим: беху дошли брат и сестра да се уче заједно, али кад приметеше да неће имати сретстава да сврше медицину заједно, брат се врати натраг у Русију, а остави сестру да се учи, јер је вели за њега лакше наћи посла у другом чему но за девојку, сестру.

У Русији постоје женске гимназије с таким истим програмом као и мушке, па с тога Рускиње долазе спремније на универзитет од други народа. Друге већином се спремају најпре код куће приватно, а то није бог-зна како велика ствар свршити обичан гимназијски течај. То може учинити и свака сестра Српкиња која збиља жели да буде еманципована. А ми мислимо, да Српкиње нису нимало неспособније по друге народности. За трошкове могу само толико да кажем, да су зацело мањи но у каквом обичном бечком или пештанском институту.

Цирих, 15. марта

С. Марковић

Млада Србадија, бр. 1 и 2 од 15. IV и 15. V 1870.

Михаил Александрович Бакуњин (1814—1876)

ПОЛИТИЧНИ И ЕКОНОМНИ ПОЛОЖАЈ РАДЕНИЧКОГ СТАЛЕЖА У СРБИЈИ.⁸⁷

Руска секција Интернационала има у Женеви (Швајцарској) свој лист који је покренут за обавештавање руске публике која по начелу припада томе друштву. Како у овај општи савез улазе и славенске земље, међу којима је Русија највише заступљена, то се побринуло и за извештаче других славенских земаља, који ће по статутима тога друштва упознавати руску публику са раденичким светом у другим славенским покрајинама. Тако у 2. и 3. броју „Народног дјела“ (тако се зове тај лист) читасмо извештај једнога агента кореспондента тога друштва за Србију.⁸⁸ Он правце говори о положају раденичког стаљежа у Србији, где летимице упознаје руску публику и са осталим унутрашњим приликама у данашњој Србији.

У броју 69. „Србије“ има један чланак „не дајмо се разјединити“ где се одговара овоме писцу.⁸⁹ Кад смо прочитали тај чланак, ни смо могли а да се не згрозимо на онака ниска подметања и извртања, јер смо га потпунце упоређивали са оним чланком у „Народном дјелу“. Тако смо приметили да је писац имао на уму руску публику и да је због ње и писао; а што се писцу онога чланка у „Србији“ прохтело да изврће целе реченице и подмеће неку другу тенденцију томе чланку, томе се баш ни мало не чудимо; али колико је истине казао, најбоље ће се видети из самога чланка, који ћемо вам мало ниже у преводу саопштити.

Остављамо публици да и она овај чланак упореди с оним што је у „Србији“ као одговор овоме чланку написано, па ће сваки сасвим јасно видети, колико је овај чланак (у „Нар. дјелу“) непријатељски написан према српском народу. Само ћемо овде још то да додамо: да код нас има људи који не трпе да им се истина у брк каже, а још мање да се њихов рад критикује (као да су непогрешиви папа) па с тога кад се такав рад ма у каквом облику противу њих покаже, — одмах са познатим либералним фразерством у глас повичу: распни га! распни! то је издајство! то су непријатељи народу српском! као да су сва осећања и патријотизам под закуп заузели, и то само зато се и рад тих закупника патријота критикује, чија радња у потоње доба има савршену слику борбе Дон-Кихота са ветрењачама...

Александар Александрович Серно-Соловјевич (1838—1869)

Ево тога чланка из „Народног дјела“:⁹⁰

„Ја сам вам обећао писати⁹¹ о томе, какво учешће може имати српски народ у револуционарном покрету раденика на западу — у покрету, који све више и више продире на југоисток Европе, у славенске земље.

Да кажем неколико речи о политичком положају Срба. Срби, историјским процесом, подељени су готово на два равна дела: једна је половина „вјерноподаници“ (ова је реч и у оригиналу под уводним знацима)⁹² турскога Султана а друга — цара аустријског. Али то још није све. У Турској један део српскога народа подчињен је непосредно Султану, а други на вазалним правима живи у кнежевини, која се назива — Србија.

Од аустријских Срба један део живи у Угарској која стоји у неком извесном одношају према Аустрији; други део живи у Хрватској која опет чини за се краљевину у угарској краљевини; трећи део — у Далмацији (непосредно у аустријској царевини) и најзад, четврти — у војеној граници која зависи непосредно од војеног министра у Бечу.

Код све ове разлике политичких форама, маса радничког српског народа живи и експлоатише се свугде доста подједнако. Та је маса земљеделски сталеж.*

Индустрија је веома слабо развијена у Аустрији, готово никако је и нема у Турској и Србији. На земљеделском сталежу стоји свом својом тежином сталеж занација и трговаца⁹³ а поврх ових сталеж бирократије.

Сталеж трговаца и капиталиста у Србији је сасвим мало развијен, а сталеж бирократије готово једини и саставља сталеж експлоататора. Земљерадник запиње из све снаге, да заради плату својим старешинама, који се башкаре на рачун сиротиње, а сама сиротиња мора да гладује продужавајући непрестанце свој ропски посао. Положај радничког сталежа у Турској, Србији тако исто као и у Аустрији готово је истоветан. Он је сиротан и необразован⁹⁴ у свима тим државама; једни и исти узроци сметају му да се отресе беде и глуности. Експлоатација врши се готово по тим истим принципима, разлика се показује само у више или мање цивилизованим⁹⁵ формама.

У Турској је начин експлоатације сасвим првобитан — прави грабеж. О томе је већ толико говорено, и тако је то све добро познато, да ја не налазим за нужно да се овде упуштам у појединости. У Аустрији многобројни скупови раденика у Бечу, Пешти, Грацу, Љубљани, Трсту и у другим варошима показују, како тамо живи раднички народ; а оружан устанак Срба у Боци,⁹⁶ у Далмацији, сведочи да земљераднички народ у Аустрији не живи ни мало боље од оних по варошима. Сва ова факта тако су добро позната, и ја сам их споменуо само зато, да слика буде што потпунија. Моја је намера да вам покажем положај радничког сталежа у независној Србији с тога, што се

* Ваља знати да писац где год говори о радничкој класи у српском народу возда под тим разуме земљеделски сталеж, као што је овде и казато. — Пр.

Србија по своје географском положају рачуна за центар будућег револуционарног покрета, не само у српскоме народу него и у опште међу Славенима.⁹⁷

У Србији економично стање народа састоји се једино у малој сопствености. Турци су за сво време свога господовања сасвим уништили стару српску аристократију. Сав народ заједно са својом имавином рачуна се као сопственост султана, а овај је опет својим мухамеданским поданицима који су се одликовали у боју, или у опште „заслужним“, поклањао право, да узимљу десети део производа од своје раје (роба). То су биле турске спахије. Они опет који нису били потчињени турским спахијама, давали су „десети део“ непосредно у хазну. Разуме се, да су се остали разни државни данци у своје време плаћали то на један то на други начин.

После револуције 1804. г. спахије су били изгнати, а Султан је постао обичан господар, коме су плаћали извесну суму из државне касе. Тако је сва бивша раја постала власником оног парчета земље, које је он обрађивао.

Први управљач Србије из породице Обреновића није управљао народом ништа боље од самих Турака. У читавом низу устанака који се протезао до 1842. год. народ је успео да најпре отера оца, а после и сина Обреновићева (потоњи је убијен у 1868. г.). Те је године (т. ј. 1839. г.) Србија добила устав који су написали у Цариграду Турци, Руси и Енглези, само Срби не,⁹⁸ и по коме највећу власт у Србији дели кнез са „совјетом“, чији се чланови не могу изменити без одобрења султановог. И тако је Србија у место једнога имала срећу добити 17 кнезова. Од тог доба се управо и почиње развитак „цивилизације“ у младој Србији т. ј. уважање бирократског система, као што постоји у другим просвећеним земљама. Из Аустрије су позвати били први учитељи у тој цели. Ја нећу да вам описујем тај поредак, он је врло добро познат свакоме Русу. Рећи ћу само, да од тог часа па до данас сва српска омладина не добија никаквог другог образовања, него колико треба за чиновника и попа.

С тога у Србији готово никако и нема независних образованих људи: сва је „просвјешченост“ у чиновништву. Доктори, инжењери, адвокати па у последње доба и сами глумци непостоје друкче, него као државне слуге. Сваки печатани лист мора проћи кроз руке цензора (у опште штампа у Србији до сада једва ако је у бољем положају него што је била у Русији за време Николино); право састанака не постоји, шта више отпустили су из службе професоре који нису никад ни једне револуционарне лекције прочитали;⁹⁹ то се дешава и за штампане чланке у новинама које цензура пропусти, па се после покаже да су „подозрителни“!

Таким се начином сав народ по његовом умном и политичном положају, дели на класу која влада — интелигенцију, и класу над којом се влада — прост народ. Први су васпитани савршено у бирократском духу и занимају се уважањем разних француских, пруских, аустријских и других ујдурама, које су угушиле у народу свако слободно развијање и деморалисале га; друга класа остаје без сваког образовања. Није мучно погодити како се је морало развијати економско стање народа у оваквим приликама.

Мали сопственици — сељаци, у првој фази развића српске грађанствености једва су могли толико да зараде колико да своју породицу изране. Што су се више развијале државне потребе, т. ј. владајућа класа и њезино издржавање, тим су се више повећавали разни данци, а с тиме и сиромаштво радничке класе. Непродуктивна управљајућа класа изазвала је још и другу непроизводну. Образовани чиновници — што није никако чудо — имали су куд и камо више потреба за живот, него ма какав сељак; њима се прохтело да имају раскошан „мебел“, драгоцене украсе — једном речи, све што усавршава „комотан“ и раскошан живот. То је изазвало класу трговаца, који су ван земље куповали ове ствари за потребу чиновника или „господе“, као што их у опште зове српски сељак. Ви би сте се зачудили кад би ма у којој вароши у Србији видели дућан, у коме би свагда нашли ствари од најновије париске моде; а међу тим у целој Србији ни у једној вароши не можете видети да се израђују најпотребније ствари за земљорадњу: косе, лопате, држаље, грабуље, кола и т. д. — све се то довлачи из Аустрије. У Србији се махом народ занима земљерадњом, а и до данас тамо нема ни једне земљеделске школе!¹⁰⁰ Ја хоћу да вам у истини покажем такав ужасан контраст с тога, да бих вам у један мах могао показати како је економско развиће српскога народа ишло сасвим наопачке, у пркос свима захтевима науке и здрава разума.

Сад можемо укратко да нацртамо слику размене производа у Србији: једини продуктивни земљеделски сталеж производи сирове продукте, од којих продаје толико да може исплатити порезу, и ако му остатак не стигне за издржавање породице, онда мора да гладује или да се задужи, што је сасвим обичан појав.

Један део од тих продуката који се прода иде на само издржавање земљерадничког¹⁰¹ сталежа у самој Србији, а други део иде преко трговца на страну (ван земље) у размену за друге раскошне ствари, које су потребне вишој класи и која их купује од своје плате, коју јој сиромашан народ даје. Трговац вршећи овај тројаки процес: шиљање земљеделских продуката на страну, добављање еспапа са стране и размена ових еспапа са платом чиновника, разуме се, вуче отуда добити толико колико не само може да живи, него још да се уздигне у онај виши сталеж, и тако тече капитал, докле међу тим сељак с дана на дан све у већу и већу беду пада.

Па како у српски народ за све време његовог новог политичног живота, нису могли да продру реална знања, социјална начела, која би могла имати уплива на измену његовог политичког и социјалног стања, и како се у то време процес експлоатације земљеделског сталежа свршава све већом интезивношћу према државном развићу, то је раднички сталеж морао што пре да дође у стање пролетаријата. Тако је у самој ствари и било, и сад је у Србији настао процес у коме ће цео народ да ставе у један сталеж пролетаријата.¹⁰²

Још у 1859. г., после изгнања кнеза Карађорђевића (који је сад пред судом у Пешти)¹⁰³ и повратка Обреновића, народ је био удављен у дугове. Недостатак знакова за размену и мртвило трговине били су први појави опште беде земљеделског сталежа.

Нова влада, да би имала народ уза се, исказала је жељу да стане на пут тој невољи тиме, што је из разних фондова којима је она руководила почела народу давати новаца у залогу за непокретно имање са интересом 6%. И ако је у самој ствари овај зајам био на таким условима, опет мали сопственик са села и при рационалнијем начину тековине, с муком би могао да исплаћује тај интерес. При свем том, ма да је законом одређен проценат за зајмове из државних каса, опет кад се урачунају разни трошкови док се имање процени и док се новци добију из фонда, проценат се увећавао од 8 до 9%.¹⁰⁴ Овде још треба додати да је само онај могао добити зајма, који на своје имању није имао ни каквог дуга. Та мера којом је држава хтела да учини неку помоћ народу, није могла да стане на пут продаји сеоског имања, која с дана на дан све више расте.

Број људи који не могу да плаћају данак с дана на дан све већи бива у селима и у варошима, а у околинама већих вароша сва је земља већ прешла у руке неколицине, и сељак ради на туђој земљи. И тако се у варошима приметно образује сталеж трговаца, капиталиста, нарочито у Београду који је постао магацин за стране фабрикате.

Ко је пратио економски развитак у Србији за потоњих десет година, тај је могао да примети како се брзо врши процес поделе народа на класу пролетаријата — радника и класу капиталиста. Раднички сталеж брзо корача оное стању, у коме пропада и противу кога устаје цео раднички свет на западу.

Нова либерална српска влада која је после убијства кнеза Михаила у 1868. г. обећала разне реформе, „нову еру“ у животу српскога народа, као у опште све просвећене владе у Европи, — нема ни појма о потребама народним. (У осталом мучно да се која влада и брине да позна жеље и потребе народа.) Она је изнашла нов принцип, који се сад продаје као званичан еспап: *слобода за утврђење народне династије*; а у пракци је узаконила „конституцијом“ сва пређашња безаконија. Министру просвете који игра улогу првога педагога, прохтело се да просвети прост народ; он је издао наредбу да се установе недељне школе где би се сиротињска деца могла учити, да се прекрсте и помолу „богу, и да поштују старије и т. д.“ а чиновницима администрације било је заповеђено да се старају како би се недељне школе уредно посећивале. Чиновници се усрдно заузеше за ову ствар, због чега после сав овај посао испале траги-комичан! Док су либералне новине скакутале од радости како деца већ знају „оче наш“ а где која и „вјерују“ — у народу се осетило незадовољство противу толиког заузимања од стране чиновника који су одвојили децу од рада, а народу је нужније да једе него да се богу моли! Министар је морао да објави „да га чиновници нису добро разумели, да они треба да раде саветима а не силом“ и т. д. Као карактеристику садањег стања у Србији да напоменем како је *штампа* у горем положају него икад пре; пређашња влада није давала да се куди њен посао; а садања на силу бога изнуђује да се хвале и певају њена „славна дела“.¹⁰⁵

Овде морам да кажем да је либерална преса после убиства кнеза Михаила, по својој прекомерној плашљивости сама дошла у такав положај, да су је могли повести да пише химне влади; она је у то до-

ба тако бесавесно подличила хвалећи убијеног кнеза и нову владу, да је у самој ствари постала лакеј коме се свашта може заповедити.

Може овде искрснути питање: како може у Србији да се одржи овака правитељствена система у народу који се револуцијом ослободио, који нема никаквих сталешких разлика, у чијем би интересу било да подржава оваку систему у народу који нема стајаће војске, где се кнежеви мењају лакше него у другим земљама министри? Једини је одговор на то: незнање народа.

У Србији још од првог устанка сви важнији народни послови морају се изнети на претрес народном збору — народној скупштини. Та народна српска установа остала је недирнута и цариградским уставом,¹⁰⁶ а од 1859. г. скупштина је бивала сваке треће године. По форми народу је призната највећа власт. У Србији нема званичних кандидата, али како је штампа ограничена, како тамо нема слободе састанка, и у опште како је народу немогуће да јавно критикује радњу владину, то влада користећи се овим, „приватним путем“ протура свој рад, и у скупштини је обично већина владиних људи. У оваким скупштинама влади није тешко да добије санкцију народне воље за своје послове, па ма како они били противни интересима народа, што се у осталом свуда по Европи дешава.

Влада се држи варањем простог необразованог народа. И она ће се одржати дотле, докле се у самоме народу не јаве елементи, који ће моћи да покажу народу обману владе и да га упуте његовом благостању. Таких елемената истина има, него су још у зачетку, али се могу веома брзо развити. Ја ту разумем дружину српске младежи, „уједињену српску омладину“.

Дружина српске омладине постала је 1866. г. иницијативом учеће се омладине у свима српским крајевима. На позив бечких ђака, српске дружине „Зоре“, састала се у Новом-Саду 1866. г. прва српска омладинска скупштина. На првој скупштини било је претставника из свију српских крајева, из свију сталежа народа; дружина је поставила за цел „ослобођење и уједињење васцелог народа српског“, чланом тога друштва може бити сваки млад Србин коме су мисли и осећаји сагласни са општом цели; на другој скупштини 1867. г. било је одлучено, да сваки члан омладине мора бити члан каквог специјалног друштва, којих има доста и од сваке руке у српским земљама.

У ове две тачке најбоље се исказује тежња српске омладине, — али од тежње, па ма да су како искрене, па до дела, — још је далеко. Ми поштујемо ону ватрену оданост српске омладине за своју ствар, али морамо истину казати, да за време од четири године она куд и камо није извршила оно што се од ње могло очекивати и што је и сама хтела да учини. Главни је узрок томе у погрешци која лежи у самоме основу програма њезиног рада.

Српска омладина на својем првом састанку исказала је, да она тежи к својој цели, проповедајући народу „науку и истину“. А решила је да пропаганду своју води речју и штампом. Већ у овом једном неопредељеном изразу исказује се дух оматорелог либерализма, који се истиче фразама кад треба да постави практички програм. Шта омладина рачуна истином у науци, нарочито у науци друштвеној? Другим речима: какво друштвено стање држи омладина за најбоље

коме треба да тежи народ српски? Ето што је требало да буде на чисто у начелу програма. На челу омладине стајали су људи који су још од 1857. г. причали народу о „слободи“ и „напретку“¹⁰⁷, а никако нису могли дати народу ма какву реалну преставку тих одлучних појмова.

Либералци су управо и написали програм омладински. Или још боље да кажемо: омладина немајући свој властити орган, изабрала је за изношење свога рада на јавност, у Србији новине либералног правца „Србију“ а у Аустрији — „Заставу“, признајући у исто доба потпуну солидарност са правцима ових новина.

Преко свега тога у неким варошима целе општине састављаху друштва, налик на фенијанска,* даваху сретства омладини и осниваху читаонице и библиотеке за народно образовање; али програм омладине није показивао никаква пута за даље развијање народног ослобођења.

Кад је либерална партија у 1868. год. прешла сасвим у службу владе,¹⁰⁹ међу вођама омладине,¹¹⁰ и праве омладине наступила је размирица, која се очито показала на главној скупштини омладине 1869. године. Ствар је била у томе, што је на неколико дана пред скупштину један од либералаца осмелио се да учини предлог омладини у новинама „Србију“, да она на своме главном састанку изјави солидарност са јаловим уставом, којим је нова либерална влада усрећила народ.¹¹¹ Али на главној скупштини једногласно су били противу њега, с тога нико није ни смео да га изнесе, а у „Застави“ тај поступак српских либералаца обележен је по заслуги именом *лакејства*.

Овака размирица могла је моментано још више да успори и без тога онако веома лабаву радњу омладинску у Србији. Али овај је факт с друге стране учинио добро дејство на радњу омладине, с тога што је дао повода да се искаже радикална партија¹¹² — права омладина која је онда откривено ушла у борбу са фразерним либерализмом и која — надамо се, неће дуго проћи а она ће развити своју заставу.

Средиште ове радње омладинске за све време бивало је у Аустрији, где се омладинска радња много мање сусрета са незгодама него у Србији. Омладина је овде управо ушла у политичку борбу за народну независност противу аустро-мађарског псевдо-либерализма. У Аустрији, а нарочито у Мађарској, уплив омладински био је веома јак, што најбоље сведоче избори народних преставника за угарски сабор и „народни сабор“ који претреса све ствари народа српског и протестације општина противу патријара који је расуо сабор једино што се бојао надмоћности многобројне народне партаје, која хоће да истргне „народне фондове“¹¹³ за народну просвету из руку калуђера и попова. Него и овде се јасно показало како су слаби резултати омладинске радње, при свем том што има онако честите тежње, и то с тога што није извела на чистину оне принципе који је руководе.

* Редакција „Народног дјела“ којој је позната дружина „Подринска слога“ нашла је неку аналогију између ње и неких фенијанских дружина у Ирској, где су такође целе политичке општине ступале у савез фенијански и радиле да пробуде свест у народу да се бори против својих угњетача. Из тог узрока сигурно је редакција уметнула ту реченицу која се у ориџиналу није налазила. Пр.¹⁰⁸

Бранећи народну независност, место да тражи ослободу у свима елементима у Аустрији који се тако снажно показују у радничким скуповима, — она је тако испреплетала слободу народа са којекаквим патентима, дипломама, привилегијама и историјским правима, конституцијама које су писате пре тисућу година и садањим конституцијама, правима монарха и природним правима и т. д. да је мучно разабрати: шта они управо траже? Резултат је изишао такав: место борбе противу господу управљача у Бечу и Пешти и рђавог друштвеног реда ствари, јавила се народна борба Срба противу Немаца и Мађара, као да су у самој ствари *радници* у Бечу и Пешти непријатељи српском земљораднику (неговорећи о другим варошима и селима у Аустрији и Мађарској, где већина за цело не зна шта више ни имена српског).

Радници на западу јасно су истакли питање на среду: да ли мора раднички сталез у народу да трпи експлоатацију мањине, и да ли он може да измени своје становиште¹¹⁴ и да ли може да удеси своје живовање на таким начелима, да би свака експлоатација била немогућа? Најбољи је одговор на та истинска питања — *интернационални савез радника*.¹¹⁵

У српском народу друштвена питања још нису тако рашчишћена да би их могао раднички народ разумети, али из средине српске омладине сад се већ образује партаја која је одушевљена начелима, која су истоветна са начелима интернационалног савеза.¹¹⁶ Српска је омладина веома способна¹¹⁷ да усваја нове идеје. За доказ навешћу само тај факт: на главној скупштини 1867. г. (на предлог једнога Руса који је дошао на скупштину као гост)¹¹⁸ после кратке дебате буде примљено, да *женскиње у омладини има једнака права с мушкињем*. Питање женске еманципације дотле није никад постицано у српским листовима; и од то доба то је питање пошло доста тромо али узрок је томе општа мртва радња целе омладине.

Ја сам казао још у почетку да је положај српског радничког народа истоветан у Турској, Србији и Аустрији — разлика је мала у томе што се на једном месту крајна експлоатација свршава веома брзо, а на другом спорије, и положај је радника више или мање аналогичан са општим положајем радничког света у Европи.

По томе и цели њихове морају бити једнаке и путови аналогични. Нека би само један пут била утврђена права цел и прави пут, и ми смо убеђени, да ће српски народ брзо поћи на томе путу к правој цели и тим лакше, што је у њему сталез, коме је у интересу да одржи садањи ред ствари, веома малобројан и слаб. Надамо се у тврдо, да неће дуго проћи а *интернационална* пропаганда брзо ће се развити у Србији, и интернационална организација обухватиће и омладину, трговачке и земљерадничке заједнице народа.

Јула 1870.¹¹⁹

Панчевац, бр. 64 и 65 од 9. и 13. VIII 1870.

ПИТАЊЕ УРЕДНИШТВУ „ЗАСТАВЕ“

Принуђен сам да се обратим уредништву „Заставе“ јавно преко новина с једним питањем које треба да зна српска читајућа публика.¹²⁰ Пре свега да се зна о чему је реч. Кад сам ја још прошле године послао „Застави“ чланак „Видовданској господи“, ја сам изриком казао у писму с којим сам тај чланак послао редакцији да се тај чланак печата само у том случају, ако се редакција *слаже* с њим и ако је вољна да *продужи полемику* против видовданске господе, коју ја не могу продужавати из Цириха. Редакција је печатала тај чланак¹²¹ — значи слагала се с мојим условима. Чланке „Српске обмане“¹²² „Застава“ је печатала без икакве своје примедбе и ја већ из тога само, да неузимљем у рачун и друге околности, имам право да мислим да се је редакција „заставина“ слагала с тим чланцима. Моје „Отворено писмо“ редакција је пропратила изјавом да ће о томе проговорити опширније „кад власници своју ћуд покажу.“¹²³ Власници показаше своју ћуд т. ј. ја изгуби штитендију, али „Застава“ не само да непроговори ништа о томе већ не хтеде ни да печата министрово решење с мојим кратким коментаријем, што сам их био послао редакцији. Ово је била више приватна ствар, али је ово у исто време могло да служи као термометар за држање „Заставе“ спрам Србије; с тога сам ја желио да знам узрок зашто „Застава“ није хтела ништа да говори „кад су власници своју ћуд показали“, као што је била обећала. Како ја нисам желио „да мојом личношћу смећем политици једног листа, који преставља интересе српског народа у Аустрији“ (тако сам отприлике писао редакцији), то сам био задовољан да ми се само јави узрок јавно или приватно како се редакцији покаже боље. Никаква одговора. Ја сам мислио да ту ствар оставим, али у последње време изиђоше чланци у „Србији“: „Шта смо хтели и шта хоћемо“¹²⁴ где се сасвим јасно и опредељено каже да су они чланци у „Застави“ у којима се показује у правој боји сувремени званичан (владин и не-владин) либерализам у Србији — да је то плод младићске фантазије и незрелости, да то пишу људи „сујетни“ који желе само да се „што пре истакну напред на политичком пољу“: да они раде у корист непријатеља српства и т. д. Међу тим нападајући на мене редакција „Србије“ заборавља да побије и један једити *факт* што сам их изнео за доказ свога мишљења. Ја сам послао веома кратко писмо намењено „редакцији Србије“¹²⁵ место одговора на оне напа-

даје; то писмо послао сам сасвим природно у „Заставу“, где су и моји чланци били печатани, али редакција не нађе до сада за добро да га печата. Ја излажем само факта, а остављам самој публици да суди ове поступке „заставине“. Али сад долази на ред питање које сам ставио на челу мог писма: У „Србији“ у истим чланцима где се ја третирам као сујетан балавац, позивље се редакција „Заставе“ да каже своје мишљење о програму што сам га ја „неискусан ђак“ изнео у „Застави“ и о програму што су га изнели солидни, „искусне“ и „патриотичне“ вође „велике, слободоумне“ партије у Србији. Како ја са мојим писмима редакцији „Заставе“ нисам ништа друго желио но то, да редакција јасно изрече своје одношаје спрам владе и либералне партије у Србији то и сада не знам ништа боље да чиним но да повторим питање солидне редакције „Србије“: Сматра ли редакција „Заставе“ чланке у „Застави“ у којима се критиковао рад либералне партије у Србији као „немиле појаве, које само противницима слободе у рачун иду“, и које су „сасвим усамљене“? сматра ли редакција своје пређашње гледиште на те појаве као погрешно и налази ли она разлога у изјави либералне странке „Шта смо хтели и шта сада хоћемо“ и у свој њеној радњи за ово 2 године да своје гледиште промени?

Веома је важно за ово и оно-страно српство да „Застава“, први орган јавног мњења српског народа у Угарској и Аустрији, изрече сасвим јасно и категорични свој одговор на ово јасно и категорично питање. Остајем у нади да ће „Застава“ то учинити.¹²⁶

Цирих, 15. Маја 1870. г.
Панчевац, бр. 38 од 10. V 1870.

Светозар Марковић

ИЗЈАВА

У првом броју „Младе Србадије“ јављено је да сам ја изабран за „сарадина“ њеног. Ја сам мислио да се то напечатало погрешком, јер сам ја месец дана пре но што је изишао први број „Младе Србадије“ јавио председнику годишњег одбора А. Хаџићу да се ја непримам тога избора; према томе очекивао сам да ће уредништво само поправити ту погрешку јавно у новинама. Како то до сада још није учињено, принуђен сам да то објавим, да неби ко помислио да сам ја као сарадин „Младе Србадије“ одговоран за садржину и правац њен, с којима се ја радикално неслажем. Код нас је уобичајено да један журнал смешта на својим страницама чланке сасвим противног правца, па често и без икаква правца и што је још горе — без икаквих мисли. „Млада Србадија“, судећи по првом броју, није намерна да мења тај обичај, зато се ја ограђујем од сваке солидарности са начелима што се казују у разним чланцима њеним а одговоран сам само за оно што је потписано мојим именом.

Цирих, 15. маја 1870. г.
Панчевац, бр. 38 од 10. V 1870.

Светозар Марковић.

РЕАЛНОСТ У ПОЈЕЗИЈИ

(ПИСМО РЕДАКЦИЈИ „МАТИЦЕ“)

У последњем броју „Матице“ за г. 1869. читао сам у позиву редакције на претплату за годину 1870.¹²⁷ како се редакција жали што је код нас завладао пуки „материјализам“, како у данашње време ми би требали да смо на вршку младићска одушевљења и појезије и т. д. а ми немамо песника који би био кадар да покрене народ на борбу за ослобођење. Узрок је томе вели се што смо ми „трабанти“ западни народа, који су сада у „долини материјализма“, а ми као слабији морамо да се вучемо за њима, морамо и сами да се заглибимо у блато материјализма. Читајући позив матичин мислио би човек да на западу живе људи као у муамедовом рају, не знају ни за какве „узвишене човечанске мисли“ већ само једу и пију и да се наш народ такође одао на уживање па му није ни бригеша до слободе и други „човечански“ мисли и потреба. Ако је то заиста била мисао матичине редакције онда би то била најгрознија иронија управљена против пролетаријата на западу, који данас у свој западној Европи води очајничку борбу против своји угњетача, борбу која се изјављује у шпанској револуцији, у париским барикадама и радничким демонстрацијама а најдивније у савезу свију раденика за заједничку борбу против сваке тираније у „међународној асоцијацији раденика“ (или просто Интернасијонал) — друштво које броји милијоне чланова у Европи и Америци и које има најузвишенију човечанску цел, која се само може замислити: да уништи све мане које су постале историјским развитком човечанства и које су сада жива рана на његовом телу и да подигне друштво на новим начелима што и је израдила савремена наука. Ама то је још грознија иронија против нашег народа, јер код нас је сав народ пука сиротиња — пролетаријат — и ако икоме-њему се баш не може пребацити да материјално ужива. Шта је дакле изазвало онај позив и то баш у време кад наш народ чињеницом, устанком у Боци показа да он много дубље и силније осећа своје човечанско достојанство но његови „осетљиви“ песници? Као што сам ја разумео позив матичин мени се чини да редакција налази као узрок томе, што данас ни на западу ни код нас нема песничког ђенија — нема појезије већ је завладала пука проза (сигурно у животу).

Ја сам изрекао у чланку „Певање и мишљење“ да се код нас појезија свађа наопачке и отуда ниче код нас једнако она сорта појезије коју сам ја тамо назвао „душевно онанизам“ и која то име потпуно заслужује. Редакција „Матице“ сама куди то песничтво, али она опет приписује песничству значење које оно нити је кад год имало нити га може имати. То је кад вели да код нас нема песничког ђенија који би могао покренути народ у борбу за ослобођење. Таквог личног ђенија нити је икада било нити га може бити. Такав је ђеније сам народ. Све побуде које изазивљу патњу народа изазивљу га на борбу. Оне личности у народу, које су дубље и силније осетиле све патње које тиште цео народ и које су cadre да искажу та осећања у вештачкој форми — то су прави песници; то су пробуђени делови народа — то је народна свест о себи самом и својим патњама. Такво песничтво оно је не само „вино“ што узбуђује живце и крепи снагу, као што рече брат Абердар у позиву на свој: „други јек“;¹²⁸ већ што је много важније: та пробуђена народна свест постаје зрак светлости што осветљује народу пут у његовој тешкој борби. Такве су појете код нас били они што су певали „народне песме“, такав је био наш или управо црногорски песник П. Петровић Његош. Дакле ето шта је нужно за песника: да је он покренути део народа т. ј. да је он живио оним животом, којим народ живи; да је он патио оне патње (или бар да су му тако блиске) које народ пати и да је он сватио тај живот, осетио бољу која тишти цео народ. Где су ти песници код нас? Знаду ли они народ, његове нужде и патње? Осећају ли они то што народ осећа и што они треба да искажу? Одкуд може да пева ко о страдању раје у Босни или у Боци кад не зна ни Босну ни Боку ни по новинарским чланцима? Ето зашто је наше песничтво празно, што се врзе једнако око лишћа и лептирова, или гукуће и цмака се са својом „драгом“, а ако се по који пут баци у „патријотску позитуру“ онда је то нешто тако јадно, празно, ништавно, натегнуто, без икаква осећања — тек ради параде — једном речи то је управо оно што ја називљем „душевно онанисање.“ Живот народни то је садржина — реалност појезије.* Код наши песника нема садржине (бар не садржине која би вредила за народ), јер они незнају за живот народни, они певају свој живот, који је често изопачен наопачким појмовима из школе и рђави књига. Ето то је узрок што наше песничтво невреди за народ, а не зато што је код нас завладао „материјализам“. Тако исто неби вредно за окате људе спис „о бојама“ који би написао какав слеп од рођења.

* Ово што ја сматрам за садржину појезији и што сматрају сви савремени реалисте, противно је обичном, савременом свађању естетичара, међу које спада и брат Кујунџић судећи по свом досадањем његовом раду а напосе по последњој критици на „Теорију појезије“ г. Малетића.¹²⁹ Естетичари веле да је садржина појезије осећање лепота, а не живот народни и сва осећања која он обухвата. Ова заблуда естетичара долази још од покојне метафизике која је појам „лепота“ опредељавала као „јединство идеје и форме“ и према томе све што је представљено у такој форми да се подудара са идејом то је „лепо“ па ма то било само за се „гадно“, „ужасно“, „громадно“ и т. д. т. ј. сва осећања човекова, која се сасвим разликују од осећања лепоте. Према томе естетичари науку о уметностима и називљу „естетиком“ т. ј. науком о лепом и као што брат Кујунџић оне излажу у њој законе лепота. Но г. естетичари заборављају да сваки човек кад прави неку ствар

Врло је важно да се свати шта је то садржина појезије; за један народ или за један век. Кад се појезија тако свати, да је она појављивање живота друштва или народа и да је то она ваздама у којој се форми појављивала у производима поједини људи или целог народа, у епској, лирској, драмској појезији итд. — само тада може да се свати њено право значење и да се објасне такве појаве као што је н. пр. њено опадање у западној Европи.

Запад је преживео оно време кад су из његове средине излазиле силне ђенијалне личности да у својим песмама искажу све оне мисли, жеље и наде што су покретале једно колена или да својим громким протестом или страшним смејом протествују против терета што гњечи цео народ. Народи су још у нашем веку излазили у бој против своји непријатеља са песничким одушевљењем и са песницима на челу па шта је било? Песник Ламартин беше главни вођ револуције 1848. г. у Француској, с песничким одушевљењем борила се Германија за своју слободу исте године; с песничким одушевљењем борили су се Талијани за своју „једину Италију“, тако исто Пољаци за своју „Рјеч посполиту“ па шта су добили сви ти народи? Пало је много племените крви али народи недобише оно за што су се борили — недобише слободу онаку како су је они желели. Народи увидеше да није довољно песничко одушевљење па да се постигне циљ за којом народи жуде, они дознаше да сложено социјално питање не може решити ни један песник па ма како он био ђенијалан; да се реши то питање од кога зависи слобода народа нужна је укупна умна снага масе народа. Народи почеше све више сами да се занимају својим тегабама, место песничког одушевљења поче све више да заузима расматрање разума — наука. Такво расположење масе народа јасно се опажа на савременој појезији. Лиризам изчезава све више и више а на место њега јавља се критичко расматрање савременог друштва са свима његовим потребама. Савремени романи и драме први песника европски неличе ни мало на велике песничке производе пређашњег доба; у данашњим песничким производима огледа се савремена социјална наука; песничка форма постала је нешто са свим споредно а главно је пропаганда они мисли, што и је израдила данашња наука. Да споменем само списе В. Хиго-а, који је у неколико познат и нашој читајућој публици. То није опадање песничтва, то је његов природан развитак и то је његов највиши ступањ до кога се може подићи песничтво — да се слије с науком, као што се је слила и фило-

гледа да се њена форма подудара с идејом: шустер кад прави ципелу, снајдер капут, машинист машину и т. д. при свем том нико неће те ствари да меће у естетику. Естетичари са свим нелогично трпају у естетику — архитектуру, а остављају друге занате. Али тако исто ако је садржина уметности само лепота онда у уметност не спадају ни драма ни роман на савременом њиовом ступњу јер ту се данас излажу и проводе читаве социјалне доктрине. У опште „Естетика“ по дефиницији њени присталица с једне је стране врло широк појам за науку „о уметности“, а с друге стране врло узан. Као уметност данашњи реалисти сматрају само: живопис, музику и појезију а као науку „о уметности“ законе у којима се огледа људски живот у тим гранама људске радње. Омладини, која оће да има здраве појмове о правом значењу уметности ја веома препоручујем дело Чернишевског: „Естетическия отношения Искусства къ дѣйствительности“. Сог. Чаг. Т. И. Женев.

софија. Од једног романа као што је Чернишевског „Что дѣлать“ па до научног списа о „социјологији“ само је један корак.

Ето за што нема „појезије“ у данашњем западу. Садржина песничтва — живот народни толико се је развио да се сад почињу остваривати они идеали, које су некада назирали и сваћали једини песници и које су они износили пред народ у светлим бојама. Песници су већином достигли свој задатак. Настало је време практичног рада. Сада н. пр. када је покренуто питање о „ослобођењу жена“ и кад се то ради у велико било би смешно кад би који на западу почео певати о „пакосници мами“, јер сад треба засукати рукаве па радити на томе да никоме не смета „пакосница мама.“ Или кад су покренуте масе народа и кад су оне већ узеле да саме решавају своју судбину, да траже науком и општим договором путеве, којим се долази до жељене мете — сада било би тако исто смешно кад би се ко бацакао да „пробуђује“ народе својим „ђенијалним“ спевовима. Зато сад и нема тамо „појезије“ онаке како се код нас разуме. Њиве појете разумеле су живот народни.

Мислим да ми неће замерити редакција за ову искрену приметбу на њен оглас. Данашњи запад баш у овом тренутку започиње изнова енергичну борбу против своји тирана, борбу која је била прекинута и задављена европским цезаризмом скоро 20 година. Баш данас нама је веома нужно да имамо јасан поглед на тамошње догађаје, јер се отуда имамо многоме научити за наше потребе. „Кад су људи изгубили веру у Бога, изгубили су веру и у ђеније и у њиву потребност“ вели „Народное дјело“ орган руске радикалне партије; место тога, народи су на западу добили вере у себе саме. То је закон људског напредовања. То нек нам је наука.*

У Цириху.

Матица, V, св. 15 од 31. V 1870.

С. Марковић.

ДРУШТВЕНА И ПОЛИТИЧКА БОРБА У ЕВРОПИ¹³¹

Код нас има људи који по својој образованости стоје ниже берберског шегрта, па су по „вољи судбине“ постали публицисте — учитељи народни. Они у свој крвавој борби која се води у Европи од толико година виде само неколико уличних лармација „Рошефораца“,¹³² који хоће да плачкају цео свет. Разуме се да „разумне“ владе сматрају за своју „свету“ дужност да таким људима запуше уста и да тиме утврде „мир“, „поредак“ и „слободу“. Ама ни по јада што људи ове сорте мисле тако о унутрашњој борби у Европи, али ево невоље што преставници српског либерализма с најозбиљнијим, учевним лицем излазе да уче српски народ како овај или онај владар или његов министар хоће да усреће своје поданике, како опозиција у том народу служи само у корист владару, да му објасни недостатке његове владе; после се почиње обично цела катавасија од тропара и кондака намењена владарима и министрима за њиву премудру либералност. А у чему се садржи та либералност? У томе што по негде влада дозвољава либералима да „почешу језик“ на рачун „народне користи“, „општег блага“, „народне и човечанске слободе“ и других узвишених предмета.

Кад се баци поглед на европске догађаје, што се дешавају једнако пред нашим очима, види се јасно да је незадовољнички покрет међу народима све шири и дубљи. У почетку беше готово једина Француска „револуционарна“, а од то доба колико револуција и устанака потресаше Европу! Данас готово нема угла у Европи где се не чује мукло комешање и спрема за борбу а негде се већ и води открити бој. У почетку беше управљена борба против угњетавања [од стране] неограничене власти владоца, против спахија и тираније попова. Данас устају милиони свуда против начела на којима постоји сувремено друштво, која су освећена мученичком борбом неколико људских колена и која се сматрају као вечита. Саглашавао се ко са овом или оном партијом или не — но то је факт да партије и борба међу њима постоје; да је провала међу њима све већа и борба све жешћа. Из тога следује очигледно да морају лежати силни, сакривени узроци који чине те је ова борба неизбежна. Ја сам науимио да у овом чланку покажем те узроке. Ја велим да је за српски народ из два узрока вредно да зна узроке овој борби. Прво с тога што су ти народи преживели ово патријархално стање у коме већином живи српски народ;

* На овај ћемо чланак одговорити у једном од бројева што још долазе.¹³³

што ми идемо за њима истим путем и што ако продужимо тај пут и ми неизбежно морамо доћи у тако стање у коме се налазе народи на западу; и међу нама мора постати провала између појединих слојева народа као и код њих; и код нас мора понићи војна на живот и смрт између тих слојева са свим ужасним последицама што их производе подобне војне. Како да не идемо тим путем? Очигледно треба најпре да изучимо како су дошли ти народи у данашње стање па да се добро чувамо да нерадимо то што су они радили.¹³³ То ће нам у исто време осветлити пут, којим треба да идемо ако желимо себи напретка.

С друге стране кад се упознамо са унутарњим стањем разних држава и народа ми ћемо моћи као што ваља да оценимо њихову снагу и њихов положај у међународним одношаима, што је од превелике важности за нас у садање време. Само на тај начин ми ћемо моћи да оценимо свој садањи политички положај и своју снагу према спољним непријатељима а нећемо у политици мутити као мува без главе.

*
* *
*

Престави себи читаоче једну сељачку српску фамилију и њен живот данас па ћеш лако моћи да разумеш ово што ћу даље да говорим. Кад је народно газдинство још у првобитном стању онда скоро свака породица сама производи све предмете што су јој за потребу. Једна сељачка породица сама производи све што јој треба за храну и за одело, она сама, или помоћу својих суседа прави себи дом или боље чатрљу која је веома рђаво чува од непогоде; она сама прави алате, веома грубе, за обделавање поља и т. д. Веома мало она потребује гуђе услуге као н. пр. ковача који прави плуг и сикиру или грнчара, који прави посуђе и још неколико занација а често сама и то ради. Кад народ живи још у оваком стању онда се вели да међу његовим члановима *није развијена подела рада*.

Човек који сам мора да буде све и сва, да сам буде и орач и дунђерин и колар и ковач, дабогме да не може бити ништа као што треба. С тога кад подела рада није развијена у народу троши се врло много снаге а производи се врло мало па и то рђаво. *Сиротиња је неизбежно свезана са првобитним газдинством*.

Замисли, читаоче, да иста сељачка породица, која тако много ради а тако мало производи, живи на туђој-спахијској земљи. Сељак мораде још једну чест свог производа да даде ономе чија је земља; осим тога он мораде још неко време да ради на спахиској земљи, коју је спахија сејао лично за себе; морао је да га служи у двору и т. д. Замисли даље да исти сељак мораде да плаћа још спахији да му се жито семеље, јер млинови беху спахиски; да он мораде да плаћа пут на коме је возио своје производе јер пут беше „дарски“ или спахиски; он мораде да плаћа ђумруке и калдрмине у вароши кад је хтео да прода своје производе; он немаде права да сече дрва у шуми, нити да лови у њој; он немаде права да лови у рекама јер и то све беше спахиско или господарско. И како ти још порезе нележаху у то време над простим, радничким народом, а какве још повластице

немаћаху спахије? Онај исти који је узимао од сељака све могуће порезе, он му је био и полицај и судија. Он је могао по вољи глобити и гулити народ, народ није могао имати правичне против спахије, јер овај је био господар а народ је био слуга.

Грађанство т. ј. житељи вароши, било је још малобројно. У њему су царовали еснафи. Сваки еснаф старао се је да што мање чланова могу радити исти посао; строго су пазили да туђ еснаф не ради ништа што неби спадало у његов посао. По негде се још законом одређивало колико који мајстор може држати момака, па шта више и колику им највећу плату сме давати, да не би нико могао раднику повисити цену, што би било на штету целом еснафу. На тај начин онај који се ма каквим случајним околностима дочепао повластице да ради какав посао, затварао је врата другима и сви други т. ј. маса сиротиње морали су да робују мајсторима од еснафа онако исто као што су њена браћа робовала спахијама. Грађанство у материјалном стању и образовању стојало је нешто боље но земљоделска класа, али спрам других сталежа: племића и попова оно није имало никаквих права као и сељаци. И њих су могли да гуле по вољи власти светске и духовне, које су биле у рукама племства.

Влада је била у рукама једне класе — племства. Бар тако се може рећи, јер краљеви и ако су били неограничени у власти по самом свом пореклу сматрали су племство као своју главну опору, па су зато и помагали племству свугде да се одржи његова власт над потчињеним народом. Они су се по кадкад отимали око власти, али односно народа и краљ и племићи били су једног мишљења: народ је створен за то да служи. Врховна звања духовничка била су такође у рукама племића, а често су допадала и принчевима из царске куће. Црква је у то време имала још веће приходе и већу власт но данас, разуме се да племићи нису могли допуштати да таква сила допане простачких руку.

У оваком стању друштвеном сваки може сам замислити да су државне обвезаности лежале целом тежином на радничком народу. Племство није имало никакве друге обвезаности осим да брани краља у војнама.

Тако су живели народи у Европи до пре 100 година. Данас је то стање у многоме измењено, али сасвим преобразовано није нигде. Али ако пажљиво пропатимо унутарњу друштвену борбу у Европи од свршетка прошлог столећа лако ћемо моћи да погодимо куда тежи данашње друштво т. ј. шта се још мора преобразовати да ишчезне или бар да се умањи жестока, грађанска војна која од тог доба не преста у европских народа.

Полагано увелича се образованост у људи; они почињу да желе да живе уљудније. „Увеличавају се потребе народне“ веле економисте. Разуме се потребе се с почетка увеличавају код људи који нераде ништа већ живе на туђ рачун — попови, племићи и краљеви. Они зактевају боље одело, бољу кућу, намештај, украсе и т. д. а они имају од куд да плате јер они узимају од целог народа, ма народ у то време цркавао од глади. Ово зактевање изазивље те се у народу мора да развија све више и више подела рада: развијају се дакле разни занати и трговина.

ПАНЧЕВАЦ.

Лист за просветне и материјалне интересе.

БРОЈ 43. Панчево, у четвртак 4. јуна 1870. ГОД II.

Друштвена и политичка борба у Европи.

Када смо ми људи који по својој природи смо више борбени и енергични него што смо мишљивци, мишљивци се у нас не налазе. Они у својој природи су више пасивни и мирни од нас. Они не воле да се боре, они воле да живе мирно. Они воле да се наслађују на мир. Они воле да се наслађују на живот. Они воле да се наслађују на рад. Они воле да се наслађују на знање. Они воле да се наслађују на правду. Они воле да се наслађују на слободу. Они воле да се наслађују на правду. Они воле да се наслађују на слободу. Они воле да се наслађују на правду. Они воле да се наслађују на слободу.

Претстављени су четири једнакостановника који се налазе у једном стану. Један од њих је француски, други немачки, трећи енглески, а четврти руски. Они се налазе у једном стану који је власништво једног француза. Француз је власник станa и он је и господар станa. Он је и господар француза који живи у стану. Он је и господар немца који живи у стану. Он је и господар енглеска који живи у стану. Он је и господар руска који живи у стану.

Француски становник је француски становник. Немачки становник је немачки становник. Енглески становник је енглески становник. Руски становник је руски становник. Они су француски становник, немачки становник, енглески становник, руски становник. Они су француски становник, немачки становник, енглески становник, руски становник. Они су француски становник, немачки становник, енглески становник, руски становник. Они су француски становник, немачки становник, енглески становник, руски становник.

Када се француски становник налази у француском стану, он је француски становник. Када се немачки становник налази у немачком стану, он је немачки становник. Када се енглески становник налази у енглеском стану, он је енглески становник. Када се руски становник налази у руском стану, он је руски становник. Они су француски становник, немачки становник, енглески становник, руски становник. Они су француски становник, немачки становник, енглески становник, руски становник. Они су француски становник, немачки становник, енглески становник, руски становник. Они су француски становник, немачки становник, енглески становник, руски становник.

Француски становник је француски становник. Немачки становник је немачки становник. Енглески становник је енглески становник. Руски становник је руски становник. Они су француски становник, немачки становник, енглески становник, руски становник. Они су француски становник, немачки становник, енглески становник, руски становник. Они су француски становник, немачки становник, енглески становник, руски становник. Они су француски становник, немачки становник, енглески становник, руски становник.

Француски становник је француски становник. Немачки становник је немачки становник. Енглески становник је енглески становник. Руски становник је руски становник. Они су француски становник, немачки становник, енглески становник, руски становник. Они су француски становник, немачки становник, енглески становник, руски становник. Они су француски становник, немачки становник, енглески становник, руски становник. Они су француски становник, немачки становник, енглески становник, руски становник.

Други становник је француски становник. Немачки становник је немачки становник. Енглески становник је енглески становник. Руски становник је руски становник. Они су француски становник, немачки становник, енглески становник, руски становник. Они су француски становник, немачки становник, енглески становник, руски становник. Они су француски становник, немачки становник, енглески становник, руски становник. Они су француски становник, немачки становник, енглески становник, руски становник.

Француски становник је француски становник. Немачки становник је немачки становник. Енглески становник је енглески становник. Руски становник је руски становник. Они су француски становник, немачки становник, енглески становник, руски становник. Они су француски становник, немачки становник, енглески становник, руски становник. Они су француски становник, немачки становник, енглески становник, руски становник. Они су француски становник, немачки становник, енглески становник, руски становник.

Француски становник је француски становник. Немачки становник је немачки становник. Енглески становник је енглески становник. Руски становник је руски становник. Они су француски становник, немачки становник, енглески становник, руски становник. Они су француски становник, немачки становник, енглески становник, руски становник. Они су француски становник, немачки становник, енглески становник, руски становник. Они су француски становник, немачки становник, енглески становник, руски становник.

Подела рада и развитак трговине иду једно с другим. Што има више људи у друштву, који производе нешто што не служи за њихову непосредну потребу тим јаче мора бити развијена трговина т. ј. мењање производа међу људима. Од XIII столећа па овамо, т. ј. од времена крсташких ратова, народи почињу да долазе чешће у саобраћај један с другим; они дознају за нове производе, за које пре нису знали и међу њима се почиње живља међународна трговина. Међународна трговина особито даје сретства многим људима да стеку велико богатство. Јављају се целе вароши препуњене благом као што беху н. пр. Млеци, што се тако славе у нашим народним песмама. Први богаташ — капиталиста то је трговац. Да не би дуго објасњавали од куда то бива, ми просто указујемо на данашње појаве у српском народу. И код нас из огромног земљоделског класа развија се имућни клас најпре у виду трговаца, особито трговаца који тргују са странцима — или извозе наше сировине, или увозе фабрични еспап, или и једно и друго. Тако је то бивало свугде у Европи. Трговина се особито развија од како се открили нови свет — Америка и како се открио морски пут у источну Индију. Јевропски еспапи добише опширну пијацу — цео свет — за своју продњу, а тако исто сировине из целог света почеше да долазе у Јевропу да се прерађују. Трговцу није више цељ само да произведе неке предмете, који му служе непосредно на подмирење потребе као што ради н. пр. наш сељак. Његова је цељ неограничена — богатство. Он продаје оно што је купио скупље но што је купио; купује нове предмете и продаје их опет скупље и т. д. једном речи „*пуви капитал*“. Овако стање морало је учинити прерват у свом народном газдинству европских народа.

Јевропско-светском трговцу требало је за продају много еспапа наједаред. Њега није могао да задовољи мали занација, који ради парче по парче и продаје непосредно својим купцима. Он оснива радионицу, набавља алате и сировину и купуља раднике — најамнике који раде за плату, а произведен предмет припада власнику радионице, алата и сировине — капиталисти. На тај начин добија се брже боље еспапа. Подела рада у друштву прелази у другу, нову форму. Занат се развија у „*мануфактуру*“ — клицу, одакле се развија савремена фабрична производња.

Нека не мисли ко да је баш непосредно трговац постао госа над мануфактурном радионицом. Ја оћу само да кажем да је за развитак мануфактуре неопходан био капитал, усредсређен у једним рукама.¹³⁴

Више раденика скупљају се у једну радионицу, под надзором једног капиталисте. Еспап који је пређе израђивао само један радник сад се дели на више делова и сваки радник врши само један посао. На прилику један колар у селу прави сам својом руком све делове кола. Кад занат почиње да прелази у капиталистичну форму онда један радник израђује осовине, други спице, трећи главчине и т. д. разуме се да нико од њих не израђује продукт за продају. Продукт за продају то су цела кола, и тај припада госи, који се стара да продаје, набавља материјал и т. д. Радник добија одређену плату за свој рад. Често се више заната састављају у једну радионицу, н. пр. колари, ковачи и сарачи, па једни праве кола, други их оживљају, а трећи

Панчевац, бр. 45, од 4. јуна 1870. године, са чланком Светозара Марковића: Друштвена и политичка борба у Европи

Јевропско-светском трговцу требало је за

кожом покривају.¹³⁵ Из радионице излазе готове каруце. Тако постаје мануфактура — клица из које се развија сувремена фабрична производња.¹³⁶

Овај развитак производње има двојаки штетан утицај на личност радника. С једне стране човек прикива се за неки известан посао који је по себи веома прост, н. пр. дељање спица или окивање кола, где не треба много мислити. Рад постаје све више чисто механичан, а човек машина. То већ по себи углуњава радника, који се бави непрекидно једним машиналним послом. С друге стране радников лебац зависи од госе. Он није газда већ слуга. То је морално понижавање тако исто велико као и умно опадање. Мануфактурни развитак вуче за собом неизбежно потирање радникове личности, само нешто у блажијој форми но што је у спајској системи. Ово је доба прелаз к даљем индустријалном друштву у Европи.

Од тог доба зачиње се нова подела друштва на капиталисте и раднике, која подела игра данас у Јевропи тако важну улогу. Ова подела не стоји у патријархалном друштву; она се развија тек кад је подела рада достигла знатни развитак. Човек који не производи предмете за своју потребу, већ еспап за продају, мора имати од куда да живи докле не прода свој еспап. Но такав човек је само капиталиста — онај што је власник радионице, алата, и хране за раднике или управо њиове плате. Радник нема готовине; он не производи за своју потребу већ за свога госу; он продаје сваког дана своју радну снагу капиталисти и у замену за то добија надницу од које живи. Човекова снага ступа на пијацу и продаје се као и други еспап.

Очигледно да се овај начин газдинства оштро разликује од свију што су пређе постојали, зато се ово газдинство и зове у науци капиталистичко газдинство. У старом Риму и у Грчкој главна обавезаност производње лежала је на робовима; робови су се продавали као и остала стока и они су морали да раде све послове. Слободни грађанин стидео се рада. У средњим вековима спахијин потчињени морао је да ради за себе што му је требало али морао је такође да ради спахији и да му даје део свога производа. При капиталистичкој производњи сваки је произвођач слободан, сваки ради за себе; купује где му је најјевтиније а продаје где му је најскупље. Разуме се сваки продаје оно што има на продају, капиталиста еспап, а радник свој рад.

Ми смо још у самом зачетку капиталистичког газдинства. Још постоје спахије који својим дацијама и глобама недају сељаку да дигне главу; а негде постоје још и закони који сељака везују за земљу па не може да се лаћа које хоће радње. У сваком случају сиротиња га везује за земљу. У варошима још царују еснафи, који недају никоме да се лаћа радње коју су они заватили; чак и међу еснафлијама често постоје закони који опредељују колико који мајстор сме имати момака, колико им сме плаћати и т. д. Све је удешено да се спречи слободна радња. Разни ђумруци унутра у земљи и на граници; друмарине, калдрмине и т. д. све то смета слободи промета. Напоследку рђави закони или управо безакоње и насиље са стране власти, које вуче за собом општу несигурност личности и имања, чини те људи

несмеју да развију радљивост као што би могли. Све то сметало је те није могло да се развије капиталистичко газдинство.

Капиталистичком предузимачу нужне су слободне руке — надничари — да их употреби кад хоће и колико хоће. Њему је нужна слободна радња да се може лаћати посла, који му се види најкориснији и да га може мењати чим то захтеду његови рачуни. Њему је нуждан сигуран и брз промет на светској пијаци. Једном речи: цељ је капиталисте: да му се уложени капитал врати увећан што брже; ова цељ може се тек онда остварити кад у друштву влада слобода.¹³⁷ Требало је да се поруше све преграде слободном људском раду што их је оставио средњи век, па да капитал може заузети оно место у свету које му приличи — да постане господар света.

Слобода — политична и грађанска,¹³⁸ ослобођење од власти спахија и попова и од неограниченог господства краљева, ово је морао бити први корак да се униште и остале преграде као: еснафи, ђумруци, друмарине, разне таксе и порезе на радњу и т. д.

Од свршетка прошлог века започиње се и у Европи борба на живот и смрт између заступника спахијске — феудалне — системе и заступника слободе т. ј. између племића и попова и „трећег сталежа“ или грађанства. Могло се предвидети на чијој ће страни остати победа. Грађанство је имало на својој страни број, богатство и образованост — три најважнија услова или управо три силе против којих старе партије нису могле ништа да противставе осим свог отрцаног ауторитета. У борби против краља, племића и попова цео остали народ био је уз грађанство као један човек. Није било никакве разлике између сељака и варошанина, капиталисте и радника. Сви су били сложни у томе да стари поредак неваља и да га ваља уништити. И он је био оборен, барем у Француској где је најпре букнула народна борба.

Дабогме да борба није могла бити без крви. Привилегисане класе, племство и поповштина, живели су од туђег рада више од иљаду година и сматрали су да је то са свим природно и законито — да је одређено самим богом. Сад је устао народ да им отме све приходе које су они имали. То је била њиова очевидна пропаст, јер они нису навикли да раде а и сматрали су то за стидно. Борба је била на живот и смрт. Смешно је слушати како често веома учени и паметни људи говоре да сеча у француској револуцији неби била, да је само законодавство и извршна влада била овако или онако организована или да је одржала победу ова или она партија (Жироња или Монтања) у народној скупштини (конвенту). Борба је била између народа, који је хтео да буде госа од свога рада и између лењих трутова који су хтели да владају и да једу хлеб зарађен туђим рукама. Кад су овако противни интереси у две партије, може ли се међу њима водити парламентарна борба без проливања крви? Дабогме да не може. Робеспијери са гилотином били су само руке, које су вршиле оно што им је заповедао строги, непреклони закон историјског развитка народа. Они су морали или да сатру све који су посредно или непосредно помагали да се одржи или да се врати стари поредак или да се опет потчине старом поретку, што је исто што и смрт.

Отишли би далеко од наше цели кад би излагали како се историјски развијала та борба у целој Европи. Ја сам хтео да примером

из француске историје покажем очигледно како је неизбежна крвава борба при друштвеним превратима и то много крвавија но при политичним превратима као што су н. пр. промене династије или устава. У друштвеним превратима заинтересован је сваки грађанин лично (н. пр. хоће ли плаћати спахији или не? а спахија хоће ли примати бадава приход или не?) па зато цео народ прима учешће у борби. Да видимо какве су последице морале понићи пошто је побеђена али несатрвена поповско-племићска система.

После француске револуције почело је да се проповеда у Јевропи начело *либерализма** (слободњаштва). Слобода политична и грађанска т. ј. издање закона народним преставништвом, једнакост грађана пред судом и законом, слобода личности и имања, слобода печатње, слобода састанака и удруживања и т. д. Затим слобода економска т. ј. слобода рада, слобода конкуренције, слобода трговине и т. д. Ја рекох: „то је начело почело да се шири“ али оно се није нигде остварило, нити ће се икада остварити.¹⁴⁰ „Либерализам је утопија“** т. ј. нешто што је противно природним законима људског развитка, што је противно људским потребама, дакле што се не може никада остварити. Ја ту разумем либерализам као начело за целокупну друштвену систему, дакле и политични и економски либерализам.

Ми смо казали већ¹⁴¹ да се је у Европи започела подела народа на капиталисте и раднике пре но што је букнула одсудна борба против монопола и привилегија виших класа. Пошто је уништено спахијско и еснафско господство, слобода конкуренције — „купи што јевтиније а продај што скупље“ — оставила је слободно поље за меџдан између капиталиста и радника. Замислите човека који нема ништа свога осим своје две руке, овај човек живи у друштву где је свако парче земље и свака ствар туђа сопственост (било државна, било приватна) и тај човек долази да тражи посла у предузимача — капиталисте. Њему треба храна, одело, квартир и друге неопходне потребе без којих не може да живи; према томе он и оцењује своју надницу. „Надница радника увек се колеба околу цене којом радник може да намири своје неопходне дневне потребе“ — овај је економски закон изречен још пре 100 година и данас је опште примљен у еконо-

* Реч „либерализам је утопија“ била је повод недоразумевању и полемици између мене и г. Драгише Станојевића. „Либерализам“ ја сам назвао целокупну друштвену и политичну и економску систему, која је историјски то име задобила. По тој системи иде се на то, да се задржи темељ данашњег друштва: обраћање у приватну својину свију оруђа за производњу или преобраћање туђе друштвене зараде у приватни капитал; да се постави конкуренција т. ј. борба свију против свакога и жудња за капитализацијом која преобраћа милијоне људи у пролетаријат, а све имање гомила у руке појединаца па на таком темељу оће да утврде „политичну и економну слободу“ или право и моћ сваког појединца да развије све своје природне способности и да располаже неограничено својом личношћу, својом зарадом. Ја сам казао да је либерализам као целокупна система немогућан нити се је кад год остварио нити ће се остварити и при том остајем.¹³⁹

** Да неби ко помислио да је то моја ориџиналност, примећујем да је то говорило одавна више писаца; сама реченица „либерализам је утопија“ узета је из „*Organisation der Arbeit oder System der Weltökonomie*“ von Karl Marlo, Kassel, III. том. 1852. до 1857. године.

мици. Он се примењује тиме тачније у друштву што је подела рада и слобода конкуренције развијенија. Капиталист који зна да радник мора да ради ако нежели да умре од глади предлаже своје услове: „ти треба да живиш и зато треба да зарадиш толико и толико дневно; да зарадиш надницу треба да радиш н. пр. 6 сати, али осим тога ја ти чиним услугу и дајем ти прилике да зарадиш колико ти је нужно; за ту услугу треба да ми вратиш особитом услугом. Кад радиш само 6 сати ти си радио управо онолико колико вреди твоја надница, коју ти плаћам, а мени треба такође да живим и да правим капитал, зато треба да радиш за мене још толико и толико сати.“ Погодба је свршена и радник место 6 сати што му се управо плаћају мора да ради 12, 16 и више сати — према различним околностима. Ово се зове „слободна конкуренција“ између радника и капиталиста. „Слободна конкуренција, рекао је Конзидеран, то је продаја на добош радничке снаге.“

Од свршетка прошлог века, од како се све више почеше уводити машине у производњу, а особито од како је пронађена парна машина, зависимост је радника од капиталисте још већа. Машина замењује човеков рад, усљед тога радна снага човекова постаје јевтинија. Више радника остаје без посла и како сваки од њих жели да добије бар што год, то они обарају један другом цену. Као и при сваком другом еспапу: ако се нуди више но што се тражи еспап мора да појевтини. Ради примера да наведем овај факт: 1852. пред енглески парламент дошла је жалба од радника који су пресом печатали гране на разним материјама; они су без машина добијали за печатање 10 милијона комада 2,500000 дуката, а од како се уведоше машине за тај се рад плаћа само 60 000 дуката, а раде га деца од 7—9 година по 16 до 18 сати дневно.

Као што се види из овог примера, радна снага постаје јевтинија не само с тога што машине замењују људе, већ и за управљање машином све више и више човекова снага замењује се дечијом. Машина замењује човеков рад не само у индустрији већ и у земљорадњи. Од почетка овога века капитал је почео све више да се обраћа на земљорадњу, разуме се замењивање човечијих руку машинама морало се је скоро започети. У Енглеској од 1851. г. до 1861. број земљоделских радника умањио се на 88.147 а међу тим зато увеличала се количина земље за обрађивање на 100000 јутара. Постојано увеличавање пролетаријата (пуне сиротиње) међу земљоделском класом народа у Ирландији зависило је такође у многоме од развитка машине.

Што је радник био вреднији, вештији и поштенији и што је више радио за свога госу, тиме је овоме претицало више чиста прихода и овај је могао да уводи у производство све боље и савршеније машине и да избаци на улици раднике који су својим радом створили те машине. Они су били непотребни. Радници који су остали на тај начин без рада умањивали су цену својим друговима, јер су им држали конкуренцију. Разуме се да је капиталиста давао рад ономе који се сагласио да ради највише за најмању плату. На тај начин машине које су измишљене да замене и олакшају човеков рад, још су га отешчали оним људима, који одиста раде физичком снагом. Алати су пређе били помоћно средство човеку при производњи. Машина је

учинила те је човек постао алат — помоћно сретство при производњи. Сасвим је природно да што је мање било потребно од човека вештине и развијености при раду, тим је његов рад био тежи физички и штетнији за здравље и за памет. Пописне комисије за рекруте у целој Европи показују најочигледније да из класе фабричких радника изилази цело колена богаљева физичких и умних. Што се није ни чудити кад дете још од 8 година мора да ради по вас дуги дан.

Кад економисте говоре: „при куповању и продаји обе стране добијају“ — то они заборављају сасвим ону класу људи, која тргује особитим еспапом — својом радном снагом — својим сопственим животом. Та класа људи увек губи при продаји свог еспапа. Статистика самртности показује да је средња дужина живота радничке класе тек 1/3 живота капиталиста. Из тога изилази овакав рачун: ако узмемо да један човек радећи довољно, може да живи 30 година у послу он-

1

да надница коју он добија плаћа му сваког дана — то је једну 10
365 × 30

иљада 9 стотина 50-ту чест живота, али капиталиста принуђавајући радника да ради преко мере скраћује му 2/3 живота т. ј. раднику се плаћа сваког дана само 1/3 снаге коју он троши а 2/3 пљачка му капиталиста — на основу слободне конкуренције. А треба узети на ум да при фабричној производњи такви људи броје се на милијоне.

Има људи, који су толико увиђавни и поштени да признају ове чињенице, али веле да је то Богом уређено, да је један сиромаш а други богат; један да се пати а други да ужива и ништа неради. То су људи невини, којима ваља опростити незнање. Али има других, а то су политичко-економни, тако зване „либералне“ или још обичније „буржуазне“ школе, који затварају очи пред истином или намерно изврћу чињенице старајући се да докажу да је садање стање радничке класе у Европи добро, а све што још неваља да ће се временом поправити економском слободом.

Кржаве револуције и устанци особито у Француској, Енглеској* и Немачкој утерују очигледно у лаж господу економисте, јер сви ти устанци беху изазвани материјалном бедношћу народа. Поштени представници буржоазне економије признају да је стање радничке класе заиста рђаво и неправилно. Џ. Миљ најпоштенији од свију њих вели истину да при данашњем газдинству у Јевропи управо „што ко више ради мање му се плаћа“. Има људи којима подноси образ да јавно говоре како је у Јевропи „народ“ задовољан, само „просјаци“ „безкућници“ хоће да пљачкају имућне и вредне људе. Ово може неког завести у заблуду кад се код нас говори, где још народ не може имати јасна појма о „капиталисти“ и „раднику“ и њиховом узајамном одношају, па мора судити према своме стању. Код нас сваки који има коју хиљадицу називље се капиталиста ма да мора да ради

* Обично се за Енглеску говори да је то земља где се све свршава „мирним“ путем. Ко је год познат са историјом енглеском зна да је то лаж. Сам данашњи устав добијен је тек после кржаве борбе. 1819. г. владајућа новчана аристократија подавила је оружјем енергичну агитацију за парламентску реформу, а 1839. г. устанак у Уелсу; устанци у Ирландији и владина насиља продужавају се и до сада.

сам по цео дан, ако неће да кроз 2—3 године поједе сав капитал. У Европи је друкча подела између капиталисте и радника. Да споме-нем само Шнајдера, председника у законодавном телу, који има 10.000 радника у Крезу, о којима се у последње време говорило и у српским новинама, јер су се побунили због мале плате.¹⁴² Они морају да раде по цео дан у рудницима за неколико гроша а њихов госа који нема ни појма о рударству, седи на мекој столици и још зато добија особиту плату. Али да узмемо мало веће цифре, оне ће нам боље осветлити шта је то капиталиста у Јевропи. У Енглеској 1864. г. читан је у доњој кући списак за порезу на имање и тада се показало да од прилике 3.000 људи имају прихода више од 50 милијона дуката, а то износи више но што има прихода сва земљоделска класа у Енглеској и Уелсу. Шта ти се чини читаоче? Неколико милијона вредних земљоделаца не могу да зараде толико колико 3000 лењиваца који ништа нераде мањ ако се може назвати рад, примање прихода! И при свем том буржуазне економисте у Јевропи веле да је „капитал уштеђен рад!“ Ђоја они[x] 3000 људи зараде годишње 50 милијона дуката па само треба да уштеде, и као да неколико милијона земљоделаца не штеде и не одкидају од уста!

У Француској где је после револуције земља прешла у руке сељака, земља почиње да ишчезава из њихових руку. 1866. год. читао је депутат Фане¹⁴³ у народној скупштини: „по попису од 1851. године лежао је хипотекарни дуг на земљу 10,000.000.000 фр. (преко 830 милијона дуката), од тог доба стање је много горе, но влада се није никако усудила да објави извештај од 1961. год. Од 7,846.000 ималаца земље у Француској не мање но 3,600.000 добили су од општина све доцбе да нису у стању да плаћају лични порез.“ У исто време 12 капиталиста купише земље у сељака за 12 милијона франака на сваког брата по милијон и већ постоје целе кумпаније капиталиста за куповање земље од сељака.

Из ових чињеница може се видети какве су последице економског либерализма. Може се управо казати: што је капиталистично газдинство развијеније у коме народу тим је власт капитала над радом већа, у најразвијенијем капиталистичном газдинству радник је савршено у ропству код капиталиста, јер од овога зависи и насušни хлеб његов. При оваком економском положају лако је погодити шта значи политичан либерализам. Капиталисти, које имају економску власт, имају, природна ствар, и политичну. „Народна преставништва“, „изабрана“ народом, „одговорност министара“, „слобода штампе“ и друге либералне установе служе у самој ствари само као фирма, којом се покрива власт новчаног племства у Јевропи.

У Француској још републикански устав од 1795. год. био је заданут духом новчане аристократије; у Енглеској ма да постоји још преставништво аристократије по рођењу, али у ствари господари новац. У Немачкој као што је рекао К. Марло, „ритерство је замењено јункерством“ т. ј. право племство које је имало барем неких врлина као: патријотизам, честољубље и др. замењено је новим, које нема ни једне врлине старих већ има све њихове глупости а у исто време клања се новцу као Богу. Па тако је то више или мање и у свим другим државама. Од како је држава на свету, свака партија која је дочепала

ла власт старала се да интересе своје партије престава као „општи“ интерес. Па тако је радила и капиталистичка партија.¹⁴⁴ Сви закони који постоје у данашњим државама јевропским прављени су са гледишта капиталистичног. Пре свега „слобода економска“ видели смо како је корисна за капиталистично газдинство, па при свем том свугде где год је корисније било капиталисту да се тај принцип погази, капиталистично законодавство газило је свој рођени принцип. Банке гарантоване државом, акционарске компаније за прављење жељезница и других предузећа такође гарантоване државом, — све је то било против принципа „економске слободе“. Ту је свугде „државна власт“ изабрана или састављена из капиталистичне партије давала члановима своје партије сретства целог народа на расположење и ови су дабогме набијали џепове. Законом се забрањивало у многим државама скупљање радника и састављање дружина за узајамно помагање против експлуатације капиталиста; законом се забрањивало остављање рада у форми „нико несме нарушавати слободу рада“. На основу ове тачке у последње време Јевропа је видела толико крвавих призора где је војска тукла раднике зато што ови нису хтели да раде за незнатну плату, коју су им делили по ђефу капиталисте.

У другим законима капиталистичка је партија тако исто свугде ставила свој интерес на прво место. Узакоњавајући где је само било могуће посредне порезе место непосредних по имању, капиталисти су пренели главни порез теретни на сиромашни део народа т. ј. на радничку класу. (По рачуну Фанса француски сељак плаћа 29% целог свог дохода држави). Што се тиче политичне слободе, она је од свију најмање поштеђена, јер је власт нужна свакој партији ако хоће да чува своје интересе. С тога „права личности“, „слобода штампе“ и друге лепе фразе и у самој „класичкој земљи слободе“ Енглеској постоје само дотле док се нетичу блиско власти капиталиста. Последњих година Енглеска је показала како је обмана сва њена разглашена либералност. Њени насилни поступци с Ирландијом открили су очи и најзатучанијем простаку те је видео шта значи сувремене либерализам. Преко 20 политичних преступника умрли су или полудели у енглеским тавницама од варварског поступања власти. До тог времена није се ни знало да по енглеским законима политични преступници стоје у истом реду са обичним злочинцима. Ирске новине које су браниле свој народ биле су загушиване „законом“. Али писмо ирског патријота-мученика О’Донован-Росе би напечатано и прочитано у Јевропи и последња маска либерализма би здерана.*

Подобне појаве нису тек „злоупотреба“ власти као што би могао помислити какав наивни читалац, који је навикао на општу либералну песму у Јевропи. Ово су нужне последице економског либе-

* Писмо О’Донован-Росе како су га мучили у тавници и имена осталих мученика печатани су најпре у „Марсељези“ а затим препечатани у друге јевропске новине. Најпосле и саме либералније енглеске новине застиђене скандалом, који се разнесе по свету стадоше наваљивати те министарство Гледстона пре 2—3 месеца нареди истрагу по тавницама; резултати још нису познати.

То је било пре неколико месеци кад је чланак писан, а данас је познато, да и после тог испита, енглеска влада није ништа предузела да се стање политичних преступника поправи.¹⁴⁵

рализма. Економски либерализам т. ј. слобода конкуренције¹⁴⁶ створила је за кратко време пошто је срушена спахијска власт другу нову тиранију над народом: тиранију новчане аристократије. Непријатељство међу народом и новчаном аристократијом сасвим је природно, онако исто као што је било природно непријатељство између народа и спахија. Као год што су ови војеном силом морали да бране своју власт над народом тако исто морају и капиталисти. Дакле и политична слобода мора да постане празан звук у ваздуху. Било је време када је једна реч „слобода“ заносила све људе и када су мислили да је у њој једној спасење.

У време прве револуције у Француској цео народ био је одушевљен једном мишљу да се ослободи од тираније владе, спахија и попова, зато је прва револуција у главном успела у своме делу ма да је морала да издржи нападај целе Јевропе. Слобода је дала капиталу мегдана да развије сву своју снагу. Капитал је створио огромну индустрију, огромну флоту, силну војску, једном речи створио је сво богатство и силу којим се уздиже наш век над свим вековима; он је у течају свога развитка победио сасвим сасвим поносите племиће, који неспособни за радњу осиромаше брзо и морадоше да се поклоне пред свемогућом силом капитала. Али у исто време капитал је створио цео клас људи без крова и без хлеба, остављене на милост и немилост владоца капитала. Ово је био нов непријатељ, много страшнији но што беше спахијска партија. Борба међу њима била је неизбежна. Републиканци из школе Русо мислили су у првој француској револуцији да треба само добити слободу па ће срећа народна сама по себи из ње понићи, али ево прође од тог доба толико година па та срећа не пониче. У „слободној“ Швајцарској сва радничка класа виче на сва уста да у слободној земљи није јад и чемер, глад и голотиња и да раднику у слободној Швајцарској није нимало боље но у деспотској Француској.¹⁴⁷ А ми смо довољно објаснили да тако мора да буде. *Либерализам је утопија.* —

Да видимо начела радничке партије или као што је обично зову данас социјалистичне партије.

Ниједна партија није понела толико грдње и клевете колико партија о којој ћу да говорим. То је тако бивало свугде у борбама где су замешани људски интереси. Још је Хобес казао: „кад би у математици били заплетени човекови интереси, људи би се инатили и око математичних истина.“ У ствари ако се избаци из разних социјалистичних школа оно што је претерано — „утопично“ као и у либерализму — њихов је наук основан на тачним начелима сувремене науке, и у економици она признаје основна начела¹⁴⁸ школе А. Смита, само што она развија та начела много научније и доследније но сви тако звани „економисти“ смитовске школе почињући од М. Б. Сеја до Рошера.

Пре свега изилази на среду чувена борба у економици између обе партије: да ли су производни и капитал и рад или само рад? Тако је барем било стављено ово питање у економици. Господа економисти буржоазне школе потрошили су много мастила, да докажу како је капитал „производан“. Но у целој преписци са противницима показали су да неразуму или се чини да не разуму језгро препирке.

Нико не сумња да парна машина може да изради толико колико стотине људи и да дивљак у шуми без икаквих алата не може ни да сагради себи кућу ни да сашије одело и т. д., већ мора да живи по пећинама и да иде го или да се огрће кожом од зверова. Али питање је у самом језгру ово: ако узмемо производњу или једног човека или целог народа, шта у тој производњи долази лично од човека? Одговор може бити само један: његов рад било физичан или уман или оба уједно. Да узмемо само један пример. Човек није створио руду из које је направљена машина, већ се она налази у земљи; један је човек ископао руду из земље, други је очистио, трећи стопио у велико комађе а четврти, може бити, само машину. Сваки од ових изменио је само форму предмета што се налази у природи, учинио је те је ова форма згодна за човекову употребу. Али ови људи нису могли ни да изваде ни да обраде ову руду без помоћних алата, осим тога они су морали имати зграда где су живели и радили, морали су имати одела, хране и др. за то време док су радили. Дабогме. Но алати су постали на исти начин који смо већ показали; куће су опет тако исто направљене човековим радом из камена, креча, песка, земље, дрвета и т. д. што се све налази у природи, а не ствара се човеком. Одело је н. пр. од вуне т. ј. *острижено* од оваца, *испрудено*, *изаткано* и т. д. док није добило форму материје из које је *скројено* и *сашивено* одело. Ни овцу ни њену вуну није створио човек већ је и она створ природин. Тако исто ми нисмо створили ни снагу воде, која покреће воденице и носи лађе; ни снагу паре што покреће парне машине, ни снагу ветра, ни снагу земље т. ј. физичка и хемијска њена својства која чине те из ње расте растиње што нам служи за потребу. Једном речи: сви предмети што служе или за нашу непосредну потребу — за потрошњу или за производњу или се добијају непосредно у природи или су природни предмети прерађени *човековим радом*, — нема никаквог *трећег чиниоца* у човековој производњи. Они предмети што се обично зову капитал то су такође створени природом и човековим радом и то често радом *свију пређашњих људских колена*. Само нека помисли човек колико је људи радило на природним наукама док су откривени механични закони и створене данашње машине од којих вуку приход само изабрани власници машина! Ето то се зове: само је човеков рад производан. Још¹⁴⁹ је Рикардо казао „вредност предмета равна је количини рада који је потрошен да се тај предмет произведе.“ Узмимо да једном енглеском раднику треба средњим бројем 3 шилинга (шиллинг 85 кр.) дневно; овај новац представља ону количину производа која је нужна раднику за потрошак; или по економској Рикардовој теорији 3 шилинга представљају вредност оног времена што је потрошено док су ти предмети произведени. Узмимо да је то време равно 6 сати т. ј. други радници који су произвели све те предмете употребили су 6 сати док су произвели те предмете. Онда се каже у економици 3 ш. = 6 час. Узмимо сад да тај радник за 6 часова из 10 фунти памука испреде 10 ф. пређе; даље узмимо да су 10 ф. памука израђени радом 20 ч. = 10 ш. и да је за време рада потрошено машине за 2 ш. онда је вредност 10 ф. пређе = 15 ш. = 30 ч. јер је:

10 ф. памука	= 20 ч. = 10 ш.
потрош. машина	= 4 ч. = 2 ш.
употребљен рад	= 6 ч. = 3 ш.
сума	30 ч. = 15 ш.

Ако дакле радник ради само 6 сати дневно, он је зарадио управо колико може да живи т. ј. 3 ш. Јер 10 ш. он је морао да плати за памук онеме од кога је купио; 2 ш. кошта оправка машине (разуме се, да се израчуна колико се машина поквари да се испреде 10 ф. памука треба знати у напред колико машина може да траје и колико се може за то време на њој испрести), а нова вредност што је он придао памуку својим радом износи 3 ш. Ако исти радник ради место 6 ч. 12 ч. онда ће за то време израдити 20 ф. памука = 20 ш., потрошиће на 4 ш. машине и створиће нову вредност *својим радом* од 6 ш. Ми смо казали да његове дневне потребе износи 3 ш., остаје му дакле 3 ш. и од тога он може да прави капитал. Овако заиста и зарађују капитал мале занације, сељаци и у опште људи који раде на свој рачун. Ако ли исти радник ради не за себе већ за капиталиста, онда ови сувишни 3 ш. иду у џеп капиталисти, јер економика учи да капиталист не плаћа више раднику но што му је неопходно за живљење — а то је рекли смо 3 ш. Разлика је дакле у оба случаја само у подели производа, а не у *производњи*; ако овакав капиталиста има 100 оваквих радника, он ће добијати дневно 300 ш. Разлика дакле између рада што се плаћа раднику и рада што радник ради бадава капиталисти саставља „производност“ капитала или управо добит капиталиста, од које добити иде чест на плаћање „процента“ и „ренте“ и на увеличавање производног капитала. Да би још очигледније преставили нашу мисао, узмимо да у једном народу има милијун радника и да они раде просеком 10 часова дневно. Узмимо да се сви предмети што се потроше дневно у том народу било у виду црног хлеба или у виду шампањера, пртене кошуље или свиле и кадиве, сељачке чатрље или господске палате и т. д. да се све то може урадити ако цео милијун ради 6 сати дневно; онда све што ураде у остала 4 ч. остаје непотрошено, и то деле капиталисте између себе у виду „процента“, ако је ко од кога узајмио, „ренте“, ако је ко држао туђу земљу, или прелази у капитал. Сви дакле производи у народном газдинству производе се радом; обраћали се они непосредно на потрошњу или прелазили у форме згодне за даљу производњу т. ј. у капитал — то је све једно. То је теорија производње, са свим по начелима смитовске школе. Како ће се ови производи поделити? хоће ли свакоме раднику припасти оно што је зарадио или ће припасти нека чест другоме? — то зависи од друштвеног уређења. У спахиској системи радник на силу мора да даје чест и то већу спахији, попу и влади; у либералној — капиталистичној системи он мора да дели са капиталистом по „уговору“ — по „слободној“ конкуренцији, једном речи „законито“; а тако исто по „закону“ који одређује капиталист мора да плаћа влади или као што се модерно говори — „држави“.

„Цел је државе да храни права личности, да гарантира свакој личности свестрани слободни развитак“ — тако опредељује цел државе либерална државничка школа. Према овоме требало би пре свега да личност има могућности (а не само пуну „слободу“) да развије све своје способности и осим тога да свака личност има право на цео производ свога рада. Либерални државници доиста тврде да њихова „држава“ ујамчава и једно и друго, али ми смо видели више како је то истина: 3000 људи који ништа не раде добијају више прихода но неколико милијуна радног народа! Цела колена телесних и умних богаљева ничу из радничке класе у Јевропи.

„Где је ту ујамчен свестрани развитак сваке личности? где је ту ујамчена цела количина производа сваком раднику?“ тако питају социјалисте. Либералци немогу ништа да одговоре против очевидних чињеница, али опет остају при своме да ће то све излечити слобода. Но партија социјалиста доказује да је њихов основни принцип погрешан. Држава само ујамчава онај друштвени поредак *што већ постоји*; она називље оно „правом“, „слободом“, „општим интересом“ што је по мишљењу владајуће партије „право“ и „слободно“ и што иде у корист тој партији. (У старој Грчкој и Римској држави и највећи филозофи нису налазили да је неправом ропство, па то је до пре неколико година било и у „слободној“ сев. Америци).¹⁵⁰ Треба најпре уредити такве одношаје у друштву да свака личност заиста има могућност да развије све своје способности; онда тек има смисла ујамчити јој ту могућност као право. После пропасти спахиске системе била је објављена слобода рада и слобода конкуренције; али већ дотле зачела се класа која је имала богатство у својим рукама. Разуме се кад ко изилази у бој оружан пушкама и топовима против непријатеља који ништа нема до голог трбуха — извесно је напред чија је победа. Новчана аристократија ухвативши државну власт употребила је сва народна средства док је створила оваку грдну провалу у имању између капиталиста и радника па сад проповеда једнако економску слободу. На то се нарочито позивље социјалистична партија. Све што је створено за потребу човекову: материјални предмети и научне истине — створене су радом пређашњих људских колена; што су они данас у рукама једне малобројне класе то је дошло од установа и закона, које су људи направили, дакле које људи могу изменити. У будућем друштву треба да сваки човек има одиста сретства да развија све своје способности; а зато је неопходно пре свега да свака личност буде одиста господар свег производа свога рада, што толико жели либерална економика. А то се може достићи изменом друштвених одношаја и зависи од воље целог народа.

Ми смо показали да је основа, на којој социјалистична партија строји своју друштвену зграду, признана науком економском, на коју се позивље и либерална партија. Економија не признаје правичније награде но „равна количина рада за равну количину рада“ — „равна услуга за равну услугу“. Ама либерална партија оставља слепом слушају да он удешава хоће ли се ова правичност испуњавати или не, док напротив социјалисте доказују да је интерес сваке поједине личности, па доследно и општи интерес да се ова правичност узајамно

ујамчи. С тога они захтевају као основу целог друштвеног строја: *организацију рада*.^{*} У данашњој производњи радничка класа принуђена је да производи не оно што јој треба, већ оно што захтева она класа људи која има у власти сретства за куповање т. ј. новац; у след тога у народном газдинству мора цела класа људи да производи предмете раскоши, мора да храни цео легијон слугу и слушкиња, улизица и бадавадија, који живе као паразити уз вишу класу. Из тога већ истиче да у таком газдинству цео народ мора трпети оскудицу у најнужнијим стварима; н. пр. цела земљоделска класа мора да ради земљу најгрубљим алатима, јер за земљоделске машине нема довољно руку ни капитала; народ нема ваљаних учитеља који би га научили стварном знању, које би му устројило снагу и т. д. Но кад је већ тако стање да народ мора да се пати и мучи радећи и кад је у исто време груб и необразован, разуме се да мора чинити више престапа и нападаја на своје суграђане а виша класа мора да држи већу силу за своју одбрану. Зато мора да се увеличава војска, полиција и у опште чиновничка класа која гута крв и срч народну. Стајаће војске највеће су зло, што је неизбежно скопчано са данашњим друштвеним и државним стројем, већ тим самим што заражује сифилисом цео народ као што показују сувремене статистике.¹⁵² Да не говорим о томе колико оне стају јадни народ и колико се радничких руку одузимају од посла? Узалуд либерална партија виче против стајаће војске. Њен је принцип: не уништавање узрока што изазивљу зло, већ заштита грађана од његових последица, а за заштиту нужна је богме војена сила. Да није 400 хиљада солдата у Француској, на прилику, наоружани по најновијој моди, сутра би била *револуција социјална* које се либералци боје као живе ватре.

Требало би веома много простора да подробно покажем разлику између начела либералне и социјалистичне партије. Али ова основна разлика у погледу на производњу у народном газдинству, на поделу производа, на цел друштвеног строја „државе“ довољна је да се могу предвидети и остале разлике које истичу из ових основних разлика. Ја ћу још једном упоредити ове основне разлике: либерална партија сматра као елементе производње: природне силе, рад и капитал, који она сматра као *уштеђен* рад власника капитала; социјалистична партија признаје само два елемента производње: природне силе и рад, а капитал она сматра као нагомилан туђ рад, који је у след исто-

* Код нас мало се веома зна о научној социјалистичној теорији, која се оснива на строго научним начелима. У Рошеру, Рау и Полит. Економији Ч. Мијатовића говори се само узгред о старим социјалистичним доктринама које су поникле до 1848. г. Међу тим права научна књижевност социјализма тек се од тог доба развила. Ко жели да научи основно њихов науку могу му препоручити „*Das Kapital, oder Kritik der politischen Oekonomie*“ von K. Marx. Hamburg 1867. I. том а биће свега 4 тома. Затим „*Organisation der Arbeit oder System der Weltökonomie*“ von K. Marlo, Kassel III. p. 1852. до 1857 г. „*Die Arbeiter-Frage*“ von E. A. Lange 1870. Списи Ласала особито: „*Bastiat — Schulze-Delitzsch der oekonomische Julian oder Kapital und Arbeit*“, даље „*Die Indirecte Steuer*“, „*Arbeiter Lesebush*“ и др. Међу најјенијалније економских и филозофских он је основно исказао свој науку у критици Политичне Економије Миља, која критика заузима III. и IV. том његових списа, што се сада препечатавају у Женеву.¹⁵¹

ричног развитка и савремених привредних околности за сада у рукама једне класе. Према томе, она сматра савремено капиталистично газдинство као једну фазу развитка економског, које је поникло из феудалног газдинства (као што је ово из старог „класичког“) и које по закону природног историјског развитка прелази и прећи ће у други облик. Либерална партија сматра као идеал друштвеног строја где „сваки за себе“ ради и производи и да савршено слободна утакмица одређује колико ће коме од производа припасти; социјалистична партија сматра напротив као неопходан услов за опстанак и развитак личности, а тако исто као неопходан услов за праву слободу личности, такву организацију рада (разумевајући ту како „производњу“ тако и „мену“) где би свака личност била господар целог свог рада. Либерална партија доследно своје принципу сматра као идеал такво друштвено устројство где се народно преставништво („државна власт“) неби ни најмање мешала у економске одношаје грађана, дакле да „држава“ буде само чувар и бранилац да сваки може радити слободно у тако широким границама докле — то не може одредити ни један либералац и то је најслабија страна либерализма — докле не забрањују позитивни закони додају социјалисти, кога се начела на практици и држе либералци а подразумева се увек да закони само оно забрањују што је на штету другим личностима. Социјалисти веле напротив да је народна потреба да се економски одношаји организују како би у самој ствари свака личност могла бити слободна и да према томе устројство економских одношаја народном вољом мора бити основа целог друштвеног склопа, и тада дужност „државе“ као „чувара“ и „браниоца“ сасвим је од посредне важности.

Из развитка економског видели смо како је резултате произвео либералан принцип. Место слободе он је створио тиранију, која за масу народа није ни мало боља но што беше феудална система. Тиме се објасњава што је први науч социјалистичне партије имао крајњих захтевања „утопија“ и што је с онаком мржњом устао против садашег друштвеног строја. Први принцип бранили су људи којима данашњи поредак даје у руке све и сва што је нужно за пријатно и раскошно живљење без икаква труда, а други су изнели радници, којима данашњи поредак одузима све: имање, породице, здравље и сам живот. Морало је скоро доћи до крваве борбе. 1848. буктила је револуција у свој средњој Јевропи а у Паризу и понегде у Немачкој било је написано на застави „друштвена револуција“. Могло се предвидети да ће у тој борби социјализам претрпети пораз. Пре свега он је био укоренењен само по великим варошима где је капиталистично газдинство потпуно развијено и где радник с једне стране заиста осећа свој ропски положај, а с друге где је он образованији но у селу. Сељаци још нису осећали тако јако притисак капиталистичког газдинства, а и да су га осећали, они су били сасвим необразовани па неби могли да схвате јасно како да се отресе тог стања. Други је тако исто важан узрок што социјализам тада још није био израђен као укупна друштвена система: он је сам био поцепан на разне партије: комунисте (Кабе), социјалисте (С. Симонисте и Фурјеристе), полу-комунисте (Луј-Блан) и мугуалисте (Прудон). Они су се сви саглашавали одричући стари поредак, али ни једна од ових школа није могла да престави науч који би имао довољно снаге да убеди све партије соци-

јалистичке а камо ли да убеди друге партије које су из личног интереса биле против социјализма. Но веома је карактеристичан и поучан одношај између партија друштвених и политичних у Јевропи, који се је тада показао најјасније у правој боји. У љуцком развитку, као и у љуцким одношајима нема тако оштрих граница као што их ми одређујемо у нашем причању рад лакшег прегледа или ради јасније карактеристике. Ми смо говорили да је либерални преврат од 1848. г. уништио феудалну систему готово у целој Јевропи; али ни у самој Француској где је тај преврат био непосредан и најпотпунији спахијска партија још није била сатрвена сасвим, и 1848. г. она је још чувала неке остатке, који су у свези са „светом“ католичком црквом још имали наде да врате „старо добро време“. Тако исто казали смо да је слободна конкуренција поделила особито варошки свет на класе „капиталисти“ и „радници“; али и овде није подела са свим потпуна; још је остала средња класа из ситних занација и трговчића, који нису још пали под ударцима капитала. Све те класе јавиле су се на сцену одмах после првог дана револуције. (Ми узимљемо Француску ради примера но то важи и за Немачку још више).

Историци назадњачке и либералне школе оцрнили су социјалисте од 1848. г. као да су они хтели да ограбе туђу сопственост и да је поделе међу собом. Међу тим чињенице показују веома јасно да су практични предлози свију социјалистичних партија у то време били врло умерени и да су се применили као што је требало избегла би се толика крв која је затим проливена у партајској међусобној борби.¹⁵³ Међу свима пројектима да се измени и поправи стање радничке класе у то време на првом месту стајао је пројект Луји-Блана, који је опширно описан у његовој књизи „Организација рада“. По његовом пројекту влада је требала да отвори „народне радионице“ народним сретствима; те радионице да су удешене и снабдевене свим што је нужно да се предузме посао за који је радионица одређена: у те радионице влада би сакупила раднике, и у свакој радионици разуме се примају се само они радници који су вични томе послу. У прво време радионицом управља директор изабран владом а доцније кад се радионица утврди и развије као што ваља, радници бирају сами управу; такође у прво време свакоме се плаћа по заслуги, а један се део заслуге одељује на поправку и усавршавање радионице, неговање болесника, васпитавање деце и т. д. Доцније по мишљењу Луји-Блана кад би се те радионице развиле свугде, оне би замениле приватну радњу, јер ове неби могле да држе конкуренцију са државом и када би се цео народ развио и увидео да је начело братске узајамности много корисније у материјалном погледу (разуме се за огромну већину народа) и много узвишеније за човека но начело „борбе свију против свакога“ тада би се уништила капиталистична конкуренција међу људима која превраћа радника у роба и тада би се подела производа међу произвођачима делила на основу узвишенијег начела: „Свакоме према његовим потребама.“ Но ово је идеална страна Луји-Блановог пројекта. Реална страна његовог предлога била је основана на начелима која нису била противна у својој језгри начелима економске науке коју су и сами либерални економисте признавали. Са државничког гледишта овако мешање државе у економске одношаје грађана ма да је било противно начелима чистог либерализ-

ма, оно се опет примењивало свугде где то само није било противно класи капиталиста, а још више онде где је ишло у корист капиталиста. Да споменем само кумпаније за прављење жељезница које су добијале помоћ и гаранцију државну и делиле милијуне добити. Ц. С. Мил, који није ни социјалист ни комунист већ глава *свремене буржуазне економије* бранио је „народне радионице“ Луји-Блана 1848. у енглеским новинама против свију себичних, капиталистичних нападаја. Он је доказивао да те радионице не само да нису нимало противне начелима *признате* економске и државничке науке већ да у *Енглеској постоји закон* који признаје то начело. Он је указао на „закон о порези за сиротињу“. То је закон по коме свака општина у *Енглеској* мора да *порезом издржава своју сиротињу*. Очеvidно ту држава законом одузимље чест имања имућних људи па је даје неимућним. Само вели Миљ предлог је Луји-Блана *много паметнији*; он неће да сиротиња једе забадава, већ јој народним сретствима (порезом коју даје народ) отвара радионице, у којима вредан здрав човек може да заради поштено свој хлеб и место да се хранењем лежваца умножава сиротиња, као што бива у *Енглеској*, по Луји-Блану радом и васпитањем сиротиња би се све више умањавала и напослетку би стала, што но веле, „на своје ноге“. Великом мислиоцу деветнаестог столећа било је стало само до истине и он је казао истину. Као економист и државник он је имао у виду интересе целог народа, али капиталистична класа боље је увидела куда шиба предлог Луји-Блана но велики мислиоц кога се нису баш тако непосредно тицали интереси капиталиста. Кад се порезом издржава сиротиња то није велика штета за капиталисту, јер пореза пада *свом својом тежином* на радничку класу (ја разумем овде у ширем смислу радничку класу: занације и трговчиће који *раде* својим капиталом и сељаке), али кад би се тој сиротињи дала средства народна да она ради на своју руку а не за рачун капиталиста, онда би радник постао свој госа а капиталист неби имао радничких руку за свој капитал па би морао сам да ради или да једе своју готовину. Другим речима: предлог Луји-Блана ишао је на то, да временом ишчезне подела народа на раднике и капиталисте, већ да је радник у исто време и власник оруђа за рад т. ј. капиталист, јер сваки је радник у исто време *члан народа* који *кредитира поједине асоцијације без интереса*, и отвара радионице за своје чланове. То су одмах увиделе капиталисте и зато су одмах подигле вику против Луји-Блана и његових „народних радионица“. „Крађа“, „отимање“, „разбојништво“ — викали су они онако исто као што се код нас дере сада „Видов-дан“ (с том разликом што су капиталисти знали зашто вичу на социјалисте, а „Видов-дан“ се дере „по чувењу“, као и остале сака-луде). „Привремена републиканска влада“ била је знатном већином састављена из људи либералне школе који су хтели „републику“ и „слободу“ али нису хтели друштвене реформе које би учиниле да француски пролетер заиста осети благодет републике и слободе. Француски пролетер, који је гинуо на барикадама док је отерао две краљевске династије (1830. и 1848) хтео је једном да види плодове своје проливане крви. Под утиском првих дана револуције привремена влада решила је била да се заведу „народне радионице“, али управу над тим радионицама поверила је министру „јавних радова“ Мара најжешћем непријатељу Луји-Блана и његових на-

чела. Овome опет који је управо знао шта и како да се ради одређен је био дворaц Луксембуршки да са једном „комисијом“ прави „пројекте“ за „социјалне реформе“ — другим речима уклонили су га од дела које се међу тим називало његовим именом. Мара се је старао свим сретствима да „народне радионице“ пропадну што пре и да саму мисао Луји-Блана представи као апсурдну. Он није подизао радионице за поједине занате ручне и фабричне у местима где би зато били згодни услови, већ је просто сазивао људе ма каквог заната и без икаквог заната и давао им је ма какав посао на рачун државе. Тако су хиљадама људи прекопавали неке јендеке у околини париској што никоме није било ни од какве потребе. Једном речи радило се сасвим противно основном принципу Луји-Блана. Ни су се оснивале *дружине за производњу*, које би *зарађивале своју плату* већ су сакупљани људи сваке сорте па им се давала плата из народне касе за бан-бадава. Дабогме касе су се морале брзо исцрпети. Општа вика подигла се против Луји-Блана. Узалуд је он протестирао и говорио да су радионице устројене сасвим противно његовим начелима или управо да то нису никакве радионице већ заводи где се дели милостиња. Клевете су и тада као и вазда имале моћ да хиљаде и милијоне простих а поштених људи залуде. После 4 месеца сретства су била исцрпљена и привремена влада морала је да распусти гомилу, коју је хранила за бадава. Што је било још горе, у Париз који је и онако пун сиротиње стекла се у то време сиротиња са свију страна Француске на глас да се може живети онако радећи или никако нерадећи. Радници видеше превару владе, која им је пре 4 месеца прогласила „право на рад“. Они почеше да изјављују гласно своје незадовољство. У народној скупштини која је била у то време сакупљена у Паризу било је преставника краљевих (Орлеанаца и Бурбонаца), републиканаца — буржуа и републиканаца — доктринара и врло мало преставника радника. Прве три партије волеле су ма шта пре но социјалну реформу; републиканци праве либералне школе, који су у осталом били у мањини према осталим партијама са својим узаним погледом нису такође разумевали значење социјалне реформе. Они су једнако сањали о „слободи“ старог Рима и Атине где је сваки и сиромаш и богат био „равноправан“ и „слободан“ где се шта више сиротиња сматрала као врлина (ма да су многи из републиканаца француских били милијонари) и видели су такође у незадовољству народа устанак „грубе силе“ против „права“. Огромна већина народног преставништва реши да је за спасење „права“, „слободе“, „поретка“ и „цивилизације“ нужна — *диктатура*; и она реши да се у Паризу преда диктатура *ђенералу Кавењаку*. Само социјалисте и неколико републиканаца из „Монтање“¹⁵⁴ били су против диктатуре. Последњи више из личних симпатија к пролетаријату но из принципа. Већина мишљаше да *картачем* реши друштвено питање које је поникло *прогресивним развикоком човечанства*; које је поникло из поделе рада, развика светске трговине, открића *паре и парних машина* и развика *капиталистичког газдинства!* Крв је потекла по париским улицама; 3 дана био је бој без престанка; раднички устанак био је сатрвен редовном војском и *народном гардом* која је састављена из средње и више буржоазне класе. Званична извешћа казују да је изгинуло преко 10.000 људи, а приватна веле да је било и два пута толико а

преко 14.000 суђени су војеним судом и кажњени смрћу, тавницом а већином прогнањем у колоније. Републиканци су мислили на „јунским барикадама“¹⁵⁵ да сатру социјализам, али они су убили републику после 4 месеца живота а уједно и своју сопствену партију и то не само у Француској но у целој Јевропи. После јунске борбе сва нижа класа варошка почела је мрзити и презирати и владу и представништво које се зове „народно“ а које је могло да начини такву каспницу од народа. Више класе опет заплашене друштвеним превратом волеле су да праве савез са краљевцима и клерикалцима и да жртвују републику само да се спасу од авети „социјализма“. Средња класа склањала се на једну или на другу страну према томе која се подударала боље с њеним интересима. Рогау у својој „Историји Француске“ казује да су нека оделења „народне гарде“ (која је као што смо рекли састављена из средње класе) у јунској борби показивала јавно симпатију радницима и зато је Кавењак наредио истрагу.

После 4 месеца републике у Француској је завладала савршена реакција. Радничка класа из мрзости на републиканце давала је гласове бонапартистима, а буржоазни републиканци давали су им изстраја. Прави републиканци — либералци остали су у незнатној мањини. Нови президент француске републике Луји-Наполеон Бонапарта постарао се је пре свега да уништи републику у Риму, која тек што беше поникла, а скоро затим беху подављени народни устанци у целој Јевропи. 2. Децембра 1851. президент републике уништио је и последњу сенку, која је још носила име републике. Војеном силом он је разагнао „народно преставништво“ које је већином било састављено из присталица монархије. Републиканска мањина покуша последњи пут да подигне народ на устанак против новог цезара, али народ не хтеде. Републиканци с поносом спомињу члана скупштине Бодена, који је погинуо на бранику „за 25 франака“ као што је он казао, али заборављају речи француског радника који су изазвале тај одговор. Кад је Боден позвао раднике да бране републику један радник одговори: „зашто да се бијемо? ваљда зато да ви добијате 25 франака дневно?“ толико су имали дијурне народни преставници. У овим кобним речима радник је изрекао смртну пресуду републиканској партији која хоће да оснује друштвену зграду на начелима либерализма.

Ја сам се задржао нешто дуже искључиво на револуцији 1848. г. у Француској. Узрок је томе прво: што се ту најоштрије показала разлика између разни партија које су се почеле образовати од тог доба од како је почела пропадати феудална система; други је узрок што је републиканска партија ту изгубила мејдан под ударцима два непријатеља са две стране: с једне стране ударили су на њу остатци старог феудализма и клерикализма, што се оличаваху у партијама: „бурбонској“, „орлеанској“, „наполеонској“ и „ултрамонтанској“; а с друге стране ударила је нова партија „социјалиста“. После ове поразе републиканска партија није се могла подићи ни до данас, и шта више данас је слабија но што је била пређе. Трећи је узрок: што се ту најбоље види какве класе у друштву припадају једној или другој партији. У прво време револуције скоро сво грађанство било је за републику, али чим је сиромашнија класа почела тражити друштвене реформе, одмах су богаташи почели викати: „разбојништво“ и преш-

ли у логор монархиста. Тако су исто они радили и у првој француској револуцији. Републиканци од 1789. г. помагали су доцније Наполеону I. да обори републику, а још доцније су правили завере да врате опет бурбонску фамилију коју су сами гилотинирали. 1848. г. капиталисте тако су стрепиле за своје милијуне да су називали „крађом“ и најзаконитија захтевања по тадашњим постојећим законима заступника радничке класе, као што је н. пр. био предлог Прудона. Прудон је захтевао¹⁵⁶ да се „француска банка“, која је имала државну гаранцију а била у рукама приватних акционара преобрати у „народну банку“ а акционарима да се исплате потпуно њихове акције. По тачном рачуну Прудона акционари су уложили свега 90 милијуна франака, а међутим добијали су дивиденд, као кад би уложили 400 милијуна; на тај начин у самој ствари банка не даје кредит народу већ прима кредит од народа и то 310 мил. а овај новац само пролази кроз њене руке у руке они којима треба кредит. На тај начин неколико акционара добијали су грдну добит без икакве своје заслуге и без својих капитала, једино услед закона економских, који су истицали из услова производње и мене целог француског народа. Прудон је говорио да је то монополија коју треба укинути, на место тога прогласити банку народном а у исто време оборити проценте на капитал, што га позајмљује банки на 1 до 1 1/2% колико да се могу покривати расходи на издржавање банкиног персонала и други банкински трошкови. Када би банка оборила проценте тада би се оборили проценти у целој Француској, а то би добро дошло сиромашној класи. На то су ћипили сви капиталисти као на отимање и „конфискацију“ имања. Капиталисти су захтевали од државе потпуно „немешање у економске одношаје грађана“, другим речима они су хтели потпуно слободу да могу експлуатирати незаштитену сиротињу. Они су брзо увидели да им република није сигуран заштитник такве слободе, јер оставља слободно поље за протестирање и борбу сиромашној класи. Монархија није трпела никакву протестацију са стране народа и капиталисти су брзо увидели да је то најбоља влада за њихове цепове па су прешли на страну монархије и од тог доба су највернији савезници.

Сељаци у свим тим борбама нису примали никаква учешћа. Они су пристајали вазда уз партију која је била на влади. Другче није се могло ни очекивати. Сељак принуђен да вечито ради земљу допотопним оруђем није имао никада времена ни главе да дигне а камо ли да мисли о целом државном склопу, који га је баш и приковао за земљу, за вечну сиротињу и вечну глупост. Ако се и научио у школи да чита и пише, од тога му није било никакве вајде за овај свет, јер се света црква у чијим је рукама била „народна просвета“ старала вазда да народ недобија ништа у руке за читање осим „библије“ и „календара“, где се може човек научити хришћанским врлинама: трпљењу, праштању и — ропству.

Као што се види од почетка 19. столећа знатно се изменио одношај партија у најнапреднијим земљама у Јевропи. „Република“! био је усклик првих бораца за слободу народа. Ти борци беху изишли из тако званог „трећег сталежа“ — грађанства — или као што данас зову „буржуазија“. Што је се више развијало капиталистично газдинство, т. ј. што је више ишчезавао средњи сталеж у друштву и што се

више образовала новчана аристократија, присталице краљева и царева, пријатељи пензија, масних плата и поклона великаши црквени, бирократија и у опште пријатељи новца који се силом „државне власти“ пробили од сиромашног народа и прешли у џепове „избраних“, сви ти склопили су се у једну једину партију, која се у осталом у разним земљама зове различито: „легитимна“, „конзервативна“, „национална“ а понегде чак и „демократска“ и „прогресивна“ (у Шпанији). Ту партију можемо карактерисати у кратко: она оће монопол у имању, апсолутизам (без конституције али са маском конституције) у држави и апсолутизам у цркви.

Сасвим противна овој партији, то је као што се видело из нашег казивања партија радничка или као што се она данас зове свугде у Јевропи „социјално-демократска“. Ту партију састављају сви људи који ће да живе својим радом, а којим данашњи поредак одузима плодове рада. Уз ову партију стоји цела маса народа, која је сада јоште несвесна па незна своја права и своје интересе: али са развитком капиталистичног газдинства и апсолутне власти, која је с њим нераздвајно скопчана маса народа све већма осећа тежину друштвеног и политичног поретка у сувременој „држави“ и све више и више ступа у редове социјално-демократске партије.

На застави конзервативне партије (то је чини ми се најудесније име јер она оће да „конзервира“ данашњи stroj) стоји „монархија“. На застави социјално-демократској: „социјално-демократска република“.

Између ове две партије стоји партија републиканска, преставница чистог либерализма. Она се може рачунати као партија само у Шпанији и Италији где је још борба управљена против средњевековног деспотизма владе краљевске и поповске. У Француској, Енглеској и Немачкој најнапреднијим земљама у Европи ова партија постоји само по имену. Њу саставља гомилица научењака, који су заостали иза сувремене науке — то су вође без војске. У Француској и Немачкој то су ветерани из револуције од 48 г. па и између њих неки најнапреднији прелазе у логор социјално-демократске партије као што је у последње време учинио знаменити Јакоби у Немачкој. Млађи републиканци у Француској изјављују (искрено или неискрено — неизвесно) да они сматрају политичку форму државе као сретство за социјалну реформу коју жели свесна, радничка класа народа, а старији увиђају већином да су њихова начела ближа десној него левој страни и у лицу Пикара пружају њи 17 руку помирења империјализму. У Енглеској републиканска партија једва се чује да је жива, међу тим социјално демократска броји организованих у разним дружинама преко милијуна.

Либерално-републиканска партија (ово је чини ми се за њу најзгодније име, јер она оће једино слободом¹⁵⁷ политичном и економском да задовољи гладни народ) ишчезава постојано. Ми смо показали природне узроке због чега то мора тако да буде. Она брани начела која немогу да постоје у данашњем друштву. Она хоће класичну слободу у веку „парне машине“, у веку где непостоји ropство, у веку где социјалне науке показују законе из којих истиче сиромаштво и раскошлук, крађе, убиства, проституција и остала зла друштвена и развија старе гатке о „судбини“ и „божијој вољи“. Најочигледнији

доказа да либерално-републиканска партија ишчезава у целој Јевропи а да се социјално-демократска увеличава, постојано дају две организоване међународне дружине „Лига за мир и слободу“ и „Интернационална асоцијација раденика“.¹⁵⁸ Прву су дружину основали републиканци; а другу социјал-демократе, обе 1866. г.¹⁵⁹ Од тог доба прва броји једва неколико иљада чланова а друга по званичном извешћу на конгресу у Базелу прошле године бројала је преко 2 милијуна а по новијим извештајима биће је сад на близу 3 милијуна (800 иљада у сев. Америци). И то је још карактеристично што кад је оснивано друштво „Интернационала“ (тако се оно обично називље) двојица су састављали програму и основна начела његова: знаменити републиканец Мацинија¹⁶⁰ и комунист Карл Маркс, оба револуционари од 1848. г. (К. Маркс је Немац) и радници примише програму Маркса, о којој ћемо ми опширније говорити. Само споменусмо овај факт да се разуме зашто Мацинија у посљедње време баца анатему на сувремено колело и на сувремену науку. Он поштује своја републиканска начела као какву религију, али је време утекло пред њим и он је престао да разуме потребе које крећу суремено колело и идеје које оно оће да оствари.

Ми смо показали постанак и узрок сувремене друштвене борбе у Јевропи; такође показали смо партије које су ницале и падале у тој борби. Данас видимо да се све јасније одељују две сасвим противне партије а остале побочне или ишчезавају или се сливају с једном или другом од ове две. Остаје нам да кажемо какав је положај ових двеју партија данас и што може бити од њих у најскоријем времену.

О конзервативној партији немамо много да говоримо. Њена су начела извесна и из свакидање практике и из огромне масе учених списа и новина, што данас пуне Јевропу. Њена се начела проповедају у свим школама са свију катедара државничких и економских наука.

Опет поговарам: ја под конзервативном партијом разумем све нијансе разних партија, које оће да одрже монопол имања и власти, такве су партије све почињући од „великоруске“ која брани „самодержавије“ императора у Русији до „либералне“ у Швајцарској која хоће да одржи монополију богаташке партије.* Јер у главном ове све партије се слажу и вазда досад долазиле су у судар са правом републиканском и социјално-демократском партијом; оне су се држале у једно. Што се тиче њеног положаја, такође је извесно да она влада данас у Јевропи. Њена снага нележи само у гомили богаташа, акционара жељезничких и играча на берзи, кредитора државних и лифераната дворских и државних, у аристократији, солдатима и осталој бурунџији која живи на туђ рачун, већ поглавити у глупој необразованој маси сељака. Ова маса задављена јоште сиротињом и сујеверијем, застрашена полицијом и поповштином, сноси главни терет у крви и новцу и даје сретства владајућој партији да силом одржава у покорности цео народ.

О социјално-демократској партији морамо опширније да кажемо јер је она у опште нова у Јевропи па њена начела нису тако позната

* У целој Швајцарској готово је једини кантон цириншки у правом смислу републикански и то од прошле године пошто је „демократска“ партија одржала победу над „либералном“ и донела нов устав.

као што су позната начела прве партије; а често њени противници намерно изврћу њена начела и њену политику. Њена начела најбоље су формулирана на конгресима „Интернационала“ у Бриселу и Базелу 1868. и 1869. г. и одатле ми узимљемо њена основна начела и њену програму. Пре свега и овде је дошао одношај рада и капитала што саставља центар око кога се окреће сва политична и друштвена борба. Интернационал признаје као научну истину да се сви предмети који намирују људске потребе производе природом и човековим радом, даље он признаје да је била исторична нужност те су поједини људи завлађивали природним изворима за производњу т. ј. што је човек установио приватну сопственост особито на земљу без чега неби се могла развити култура. Тако исто била је исторична нужност што је човек у почетку завлађивао не само радом већ и личношћу другог човека, јер тек пошто се одделила једна класа људи, која није морала да ради физичким радом, могао се започети умни развитак човека. Без физичког одмора неможе бити умног рада, ропство је избављало у класичном свету атинске и римске грађане од грубог рада и они су могли да се уче, цивилизирају. Без ропства као и без приватне сопствености неби било цивилизације. Ропство је ишчезло течајем цивилизације и замењено потчињеношћу у време спајања; ова форма ропства замењена је „слободним“ најамништвом у данашње време које је створило пролетаријат последњу форму слободног ропства које треба да престане. Такав је исто историјски развитак који је створио приватну сопственост, учинио те она данас ишчезава из милијуна руку и прелази све више и више у руке незнатне мањине која влада грдним богатством. Данас један Ротшилд влада јевропском индустријом и трговином а у многим и судбом читавих народа. Али да оставимо тако крупне богаташе, ми смо показали цифрама како у Француској и Енглеској постојано ишчезава средња класа т. ј. класа која ради својим капиталом и како се постојано народ дели на капиталисте и надничаре.

Такође смо показали¹⁶¹ да земља постојано ишчезава из руку сељака и прелази у руке капиталиста, који су једини кадри да примену сва механична и хемијска открића у агрономији која неизмерно увећавају производност земљишта и која се могу примењивати само на великом газдинству с великим капиталом, а ни једног ни другог нема у малог газде сељака. А како се техника постојано развија и примењује у свим гранама индустрије и земљорадње то је очевидно да ће велике капиталисте и у будуће заватати све већи и већи део народне имаовине и превраћати остали народ у гомилу надничара — безкућника. Међу тим за опширне потребе образованог народа нужно је велико газдинство и у индустрији и у земљорадњи, јер без тога не би се могла применити научна усавршавања и олакшавања човековог рада — дакле не би се ни могло толико производити колико треба образованом народу. Дакле стоји тврдо да велико газдинство свугде сатире у слободној конкуренцији мало газдинство а тако исто да је велико газдинство и напредак за човечанство. Велико газдинство и пролетаријат, дакле варварство; мало газдинство и сиромаштво — опет варварство — има ли што треће? С друге стране политична економија учи да је за производњу најкорисније да је радник у исто време и владалац оруђа за производњу т. ј. да није најамник већ свој

госа. Дакле велико газдинство и радник свој сопствени госа — ето шта захтева економска наука у име напретка. Очигледно да се та два услова могу испунити само у том случају ако оруђа за рад у најопширнијем смислу те речи, дакле фабрике, машине и земља за агрикултуру постану колективна, заједничка — сопственост. То је и прогласио конгрес Интернационала. Ово је начело — циљ коју ваља достигнути. Како ће се то достићи то зависи од месних околности. У Енглеској н. пр. где сопственост на земљу имају неколико хиљада породица Џ. С. Миљ, још пре неколико година учинио је предлог у парламенту да влада откупи земљу од приватних владалаца и да је даје под аренду радничким асоцијацијама.* У Француској, Немачкој, Белгији и другим земљама где је земља још већином у рукама сељака мора се ићи другим путем и тамо социјално-демократска партија проповеда пут слободних сељачких асоцијација; ово је само почетак, доцније кад асоцијације увиде своју узајамну корист оне ће се све већма увеличавати и свезивати једна с другом. Оваке сељачке асоцијације почињу да се оснивају у Белгији и Француској. Недавно, близу Лијона саставили су такву асоцијацију 7000 сељака. О асоцијацијама земљоделским и индустријалним, особито о њиховом практичном устројству, ја овде не могу опширније говорити, а другом приликом говорих о њима оделито. Ја сам ово само споменуо ради објаснења принципа Интернационала.

Даље Интернационал изриче да народ својом вољом може да уређује све своје одношаје: политичне, грађанске и економске. Кад капиталисте плаћају једном Наполеону 40 милијуна франака годишње, кад издржавају неколико стотина хиљада бадавација, који се раније само зато да туку народ, кад се троше милијуни, стотине милијуна и милијарде на разне ратове, којима се иде само на то, да се народ завара ратном славом да не мисли о својој невољи — кад се све то троши што је зарађено радничком руком онда то није „комунизам“, „грабљење“, и „разбојништво“. Да богме да је то веома добро за капиталисте. Они су лиферанти за двор и за војску; они у случају рата дају новаца „држави“ на зајам и вуку грдне проценте из џепа народног. Ама радници веле: „ми признајемо ваш принцип. Ви сте сада у власти па све народно благо употребљујете на своју корист и за одржање свога господства. И ми кад будемо у власти хоћемо то исто само што је та разлика између нас и вас што смо ми цео народ, јер ни један бадавација нема права да се зове члан народа. Сваки члан народа мора бити радник, мора заслуживати оно што ужива. Ми ћемо дакле сва народна сретства употребити у корист оних људи који заслужују оно што уживају а то је цео народ.“

Даље Интернационал проглашује да се сва деца васпитавају на рачун целог народа (васпитавање је обвезно) и то не само да се уче читати и писати већ да се савршено образују за образоване раднике до 16 или 18 год.

* Откуп се може извршити на разне начине. У Русији је влада такође откупила земљу од спахија. Тако су сељаци обвезани да у име откупа плаћају влади у течају 49. године извесну суму а влада опет исплаћује спахијама. Него је влада грдно преварила сељаке јер им је таку цену откupu наметнула да је не могу да исплате већ се презадужују и пропадају.

Јасно је из овога што сам укратко казао из решења Интернационала, да је ово партија која хоће да уреди друштво на новим, научним начелима. Она хоће у главном да се народ организује као друштво радника (у најопширнијем смислу те речи), она хоће да сваки члан народа живи својим сопственим радом а не на рачун другог, а у исто време цео народ ујамчи сваком своме члану образовање и оруђа за рад без чега је немогућ развитак свију способности човека о чему су проповедали либералци. У исто време социјални демократе не ограничавају ничију слободу ни у избору рада (на против дају му најопширнији избор) ни у уживању онога што је зарадио. Ту се слажу са свим са економистима старе школе.

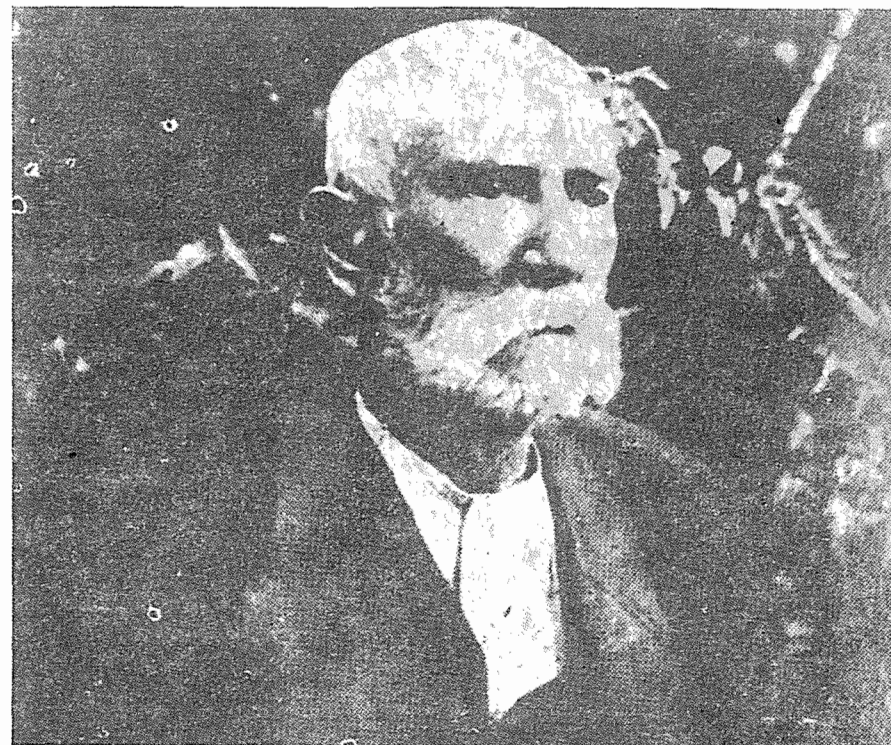
Социјално-демократска партија одбацила је све што је утопично из пређашњих сличних доктрина. Она је поставила циљ која се може достићи. У политици т. ј. у животу, човек не може тражити оно што је апсолутно најбоље већ што је могуће најбоље. Она не вели да је ово најсавршеније друштво, које се може достићи већ да је то историјска — прелазна форма као што је била стара класично-ропска форма, као што је била феудална, као што је данас капиталистична. Ми не можемо догледати нашим умом у каквим ће још облицима живети људска колена што ће доћи за нама после хиљаду или 2 хиљаде година.

Што се тиче политике коју води социјално-демократска партија у Европи, она је такође најјасније изречена у самом устројству Интернационала. С једне стране она покрива сав образовани свет својим многобројним дружинама, које ничу постојано све нове и нове. У њима се васпитавају чланови за нов друштвени поредак. С друге стране они се организују као сила, која ће чим се осети да је довољно снажна ступити у одсудан бој са владајућим капиталом. И у овој организацији они имају своју унутарњу и спољњу политику. Унутра они недозвољавају неприправан устанак или револуцију (тако је у Француској „Марсељеза“¹⁶² постојано саветовала озлојеђен народ да не прави револуцију) а у исто време агитирају постојано да радничка класа отказује рад капиталисти и да тражи повишицу плате. Капиталист одмах тражи заштиту у владе и разуме се налази је. Војска и полиција бајонетима и куршумима убеђује народ да сувремена влада постоји само зато да штити експлуатацију рада од капитала. Оваки судари радника и војске у последње време постојано се понављају у Француској и Енглеској, Белгији и Швајцарској. Социјално-демократска партија ради да се народ сам чињеницама убеди да је сувремено политично поредак неразднојно свезан с економским и да су оба за радника једнаки непријатељи.

С поља социјални демократи раде да убеде све народе да радничка класа народа т. ј. народ у правом смислу нема *нигде никаквих* противни интереса; да сви ратови међу народима иду у корист оне мањине, која господује а ништа не ради и према томе да су сви народи солидарни против те мањине.

У Француској социјално-демократска партија тако је силна да ево већ две године сва сила Наполеона бори се за самоодржање и код све његове муке снага социјал-демократа расте једнако. У Енглеској је тако исто; у Немачкој је она нешто слабија али се развија веома брзо и сада број чланова Интернационала у Немачкој износи

до 200.000. Сваким даном она расте све више и вата корена све дубље у народу особито, што највећма ужасава конзервативце продире у сељачку класу народа.

Драгиша Станојевић (1844—1918), снимак из последњих година живота.

У колико сам могао старао сам се да покажем велику борбу која се данас бије у Европи. Ја сам се старао да покажем да то није производ појединих агитација већ је продужење велике, крваве трагедије која се започела на свршетку прошлог столећа. То су два света, који се бију; два начела која желе да руководе човечанство. Које ће начело победити? Сваки који свађа прогресивни развитак човечанства сватиће да је победа без сваке сумње на страни начела које је израз човечанског напретка. Оће ли борба бити дугачка или кратка? то се не може знати у напред. Али без сваке сумње биће крвава, јер партија која господује неће олако упустити из руке своје господство. Бар то до сада није радила ни једна партија која је била на влади. „Сила је, вели К. Маркс, бабица која ослобођава стара друштва од порођаја, кад су се у њима зачала нова друштва.“¹⁶³ У осталом и ту је могућ напредак — могу се још и господа опаметити.

Цирих 14. јула 1870.¹⁶⁴

С. Марковић.¹⁶⁵

Панчевац, бр. 45—52 од 4, 7, 11, 14, 18, 21, 23. и 28. VI 1870.

„МЛАДА СРБАДИЈА“

„Лист уједињене омладине српске за књижевност и науку. Издаје уједињена омладина српска.“

Недавно ја сам у „Панчевцу“ изјавио да се не слажем ни са правцем ни са садржином омладинског листа. Моја је изјава била веома кратка и напечатана једино тога ради, што је редакција „Младе Србадије“ објавила да сам и ја суредатор листа¹⁶⁶ и није било истинито. Ја сам мислио да на идућој омладинској скупштини опширније проговорим о томе: какав је данас омладински лист и какав би требало да буде а донде да не заводим опширнијег разговора. Увидео сам да је та моја намера била неумесна, јер је моја кратка и сува изјава породила мишљење о мени које нисам желио ни очекивао. Један брат из „Граца“ у допису у „Застави“¹⁶⁷ пребацује ми надувеност, па ме позивље да критикујем опширније омладински лист, кад сам се већ усудио да са „диришке висине“ проговорим опширније о њему. У последње време ја сам имао прилике да чујем и јавно и приватно много горе и црње осуде мога рада; приписивале су ми се побуде много кривичније но што је „надувеност“ или „младићска сујета“ и „незрелост“. Шта је томе узрок ја за сада нећу да казујем, само ћу да приметим ово: ако неки човек или нека партија мисли о себи: „само то што ја радим то је добро, племенито, патријотично и т. д. све што ради који други а не слаже се са мојим радом то је хрђаво, подло, непатријотично и т. д.“ — то с таким људима не помаже никакво објашњавање. Такви људи могу ми приписивати намере и побуде какве им год драго; против такве пресуде, која је израз увређеног самољубља, ја нити могу нити хоћу да се браним. Такве пресуде сваки поштен човек презире. Оволико што се тиче моје личности. Сад на ствар.

Омладина је једном изрекла да „на основу истине а помоћу науке утврђује и унапређује своју народност“¹⁶⁸ т. ј. младо српство жели да распростре знање по народу, да народ изобрази, а кад га изобрази, онда ће српски народ бити утврђен у својој народности и имаће тврда темеља за свој даљи развитак. Ради распростирања истине (знања, науке) омладина је решила да издаје свој сопствени лист, о коме ја сада говорим. Разуме се, нужно је било напред решити какво је знање најпотребније српском народу и према томе удесити програм листа. У „приступу“ ево шта је уредништво Младе Србадије поставило за програм листа:¹⁶⁹

1. Историјски развитак и савремени значај и правац наукама.
2. Шта се сматра у којој науци као нерешено питање и шта се све предузима да се реше таква питања.
3. Шта је у свету у опште и у Срба посебице учињено, шта се чини и шта још треба да се учини за јавну просвету и за примену наука на потребе, на радњу и на живот човечански.
4. Лист Млада Србадија доносиће преглед и критику важнијих књижевних и научних производа.
5. Српска и словенска књижевност и књижевна узајамност биће предмет особитој нези у омладинском листу.
6. Чланке и дописе о свему што се предузима и догађа на пољу народног и људског напретка; о свему што пречи пут и смета као и о свему, што иде на олакшицу народа и света.
7. Поучне и забавне саставке и преводе удешене према потребама нашег народног живота.
8. Преглед свију савремених догађаја на међународном пољу, што је вредно и нужно да и Срби за то знају.
9. Кратке белешке о свему што се изумело и пронашло за олакшицу и усавршавање народне привреде и народног живота.
10. Извештаје о скупштини ујед. омладине и т. д.
11. Лист „Млада Србадија“ служиће и као орган уједињених српских трговаца и уједињених српских певача дотле док се за те заднице нарочити органи не оснују.
12. Народне школе и народна позоришта биће предмет особитој бризи у листу омладине српске. Уређење школа као и сваку школску књигу и свако ново позоришно дело и представу проматраће и оцењиваће „Млада Србадија“.

Ето то је програм листа. Ја нећу говорити ништа да ли би овај програм требао да буде друкчи или не. Ја га узимљем оваквог какав је, и овако шта у њему обећава уредништво веома је много. Да сравнимо како стоје два прва броја према омладинском програму. С почетка говорићу уопште о садржини и правцу прва два броја.

Тачка прва говори да ће „Млада Србадија“ говорити о историјском развитку и савременом значају и правцу наука. Ова тачка заслужује особиту пажњу. У данашње време наука заузимље у народном животу са свим друго место но што беше још у прошлом столећу. Научени педанти затворени у 4 зида живели су цео век закопани у прашњавим архивама, радили су „за науку“ не обраћајући пажњу да ли је њихова „наука“ потребна људима. Они су говорили „наука је ради науке“ а не ради људи. Данас напредни нараштај проглашава „наука је за људе“. Наука која је људима непотребна не треба да постоји. Човек је узео своје лично (субјективно) мерило: „потребно“ и „непотребно“ и њиме цени која наука заслужује људске пажње а која не. Говоре обично: „свака је наука потребна“ или „нико не може напред оценити каква ће научна истина бити потребна а каква не“ и тако којешта. Ама треба да се добро разумемо. Човек, који има у џепу само форинту, он ће најпре гледати да купи хлеба и друго што му је најнужније за јело, а не ће пити шампањер. Онај који

има у цепу 1000 ф. може дабогме пити и шампањер и купити златан ланац и друге скупоцене украсе. Један од првих јевропских научењака Х. Спенсер говори о томе „које је знање најважније“* вели да је код дивљака обичај да се пре старају за украсе но за одело, најпре задовољавају своју сујету а потом своје потребе. Ово дивљаштво, вели Спенсер, огледа се и у данашњем јевропском друштву свугде па и у васпитавању деце. Не старају се да васпитају децу за живот већ за моду; „Отац се стиди ако му син не уме да изговори правилно грчку реч „Ифигенија“ а не стиди се ако не зна најобичније појаве из природе“. Ово што важи за Енглеску важи куд и камо више за нас. Код нас од толико година постоје „учена друштва“¹⁷⁰ која ћоја раде на „српској науци“ и од толико година она ни толико не урадише да стеку публику за своје списе, већ народ мора да печата њихове списе и још да им даје награду за рад, који је народу сасвим непотребан у данашње време а може бити не ће му никад ни требати. У Београду подигоше „народно позориште“¹⁷¹ за задовољство богаташа београдских (јер сиротињи није до театра) и то из народног цџа и издржавају га опет из народног цџа а у српском народу који је огромном већином земљоделски нема ни једне једите земљоделске школе. Хоће да развијају „естетично осећање“ у народу који нема да се честито хлеба наједе? Зар то није дивљаштво, што га проповедају српски „научени“ цивилизатори који испеваше толике химне оснивачу позоришта у Београду?¹⁷² Ја бих радо видео ту господу шта би радили кад би им ко ставио на избор: ручак или „естетично наслађавање“ у позоришту? (претпостављам да су гладни).

Ја сам навео ове примере да читалац види шта значи то „потребно“ и „непотребно“ кад се говори о „науци ради људи“. Треба најпре знати стање и потребе једног народа и према томе оценити које је знање за њега најважније и то му треба поглавито саопштавати. Само таква је наука снага, која развија народ. Она му даје сретства да устројстучи своју радну снагу; да олакша физични рад; да набави одмор, без чега не може бити никакво образовање а камо ли „више“ образовање као што је н. пр. развијање „естетичног осећања“. Ако ли се почиње наопачке, па се мањина учи на рачун целог народа наукама које не могу у даном тренутку утицати на развитак целог народа (као што је н. пр. класична филологија и археологија), онда се у народу васпитава класа људи која троши а не производи ништа, јер она народу не даје ништа у замену за та блага која она ужива од народа. „Наука ради науке“ то је девиза филистара који гледају само да на рачун разних фондова, плата и хонорара напуне своје џепове или је девиза људи који задубљени у своју сићушну специјалност не знају за остали свет ни за његове патње и борбе.

Ево какво значење ја дајем првој тачци програма омладинског листа. Уредништво се може саглашавати са мном или не, — тек свакојачо требало је да изрече своје мишљење о „савременом значају и правцу наука“ одмах у првом броју, јер тиме би у исто време указало правац куда треба да се управе младе силе уједињеног српства; оно би указало шта треба српском народу. Уредништво би тиме опре-

* Х. Спенсера: „Васпитање физично, умно и морално.“

делило правац „Младе Србадије“, дало би „тон“, тако да речем, са којим би се морали саглашавати сви саставци што дођу у омладински лист.

Има још једна страна која се садржи у првој тачки програма. У данашње време у науци постоје разни правци — разне школе — и то не само у тако званим социјалним наукама (правним и економским) већ и у природним наукама. Право и економика са професорских катедара у Европи и у дневној књижевности владајуће класе говори са свим друго као „науку“ а са свим друго говоре људи који не могу нигде да добију катедру — људи који говоре у име класе којом се влада, т. ј. у име огромне већине народа. Међу њима лежи цела пропаст; што једни називљу „истином“, то други називљу лажју и намерним извртањем истине. Да споменем само ради примера тако звану школу „хармониста“ у политичној економици¹⁷³ којој су оснивачи знаменити Керије у Америци и Бастија у Европи. Они веле да што се више развија и нагомилава капитал у рукама капиталиста, да се сразмерно и још брже повишује надница радника. Такав је закон „хармоније“ економске, веле они. Писци радничке класе потврђују, са свим против оних бранилаца капиталиста, да што се више развија и нагомилава капитал у рукама капиталиста, да све више пада надница и радник се превраћа у роба капиталиста. О праву да и не спомињем, кад и сами правници владајуће класе нису сложни међу собом а камо ли заступници две класе, владајуће и потчињене. У природним наукама стоје један према другоме два правца: један научно-филозофски, други — теолошки. Један који на основу природних закона објасњује све појаве у свету и руши свако сујевеверије, које окива људски развитак и руши у исто време све установе по „божијој вољи“ и по „божијој милости“ које држе у ропству покорене народе. Други који се служи природним наукама да покаже премудрост „створитеља“ и у исто време да оправда све што по „божијој вољи и милости“ постоји данас у љуцком друштву. Да споменем само борбу која се данас води између заштитника и противника Дарвинове теорије о „пореку видова у органском царству“.

Сваки савремени писац било у којој науци припада извесној партији, има извесну „боју“; тим пре то мора имати један лист који хоће систематично да распростире „научну истину“ у народу. Може нам се пребацити да смо сувише строги у захтевању; да код нас књижевност још тако није развијена, па да се у једном листу несме печатати ништа што неби носило опредељени карактер у правцу и садржини. Ја то и не захтевам. Само је нужно да „Млада Србадија“ има опредељени карактер т. ј. извесан „правац“ и „боју“ па ако би се по некад и печатали саставци противног карактера но који би при свем том заслуживали пажње, то би се могло радити са оградом и примедбама.

Нама је нужно да знамо наш положај и наше стање, т. ј. да знамо како ради и живи наш народ у разним крајевима; да знамо како стоји просвета и сретства за просвету; како се врши правда и како треба да се врши; какав је где друштвени и државни склоп и какав треба да буде на основу научне истине. Једном речи нама треба: зна-

ње, знање и знање; а „Млада Србадија“ даје нам: речи, речи и све празне речи. Ето шта значи „сувремена значај и правац наука“: наука је ради народа коме се она проповеда и на чији трошак она се одржава и развија. У даном тренутку треба да се у народу развија и проповеда наука која му је потребна за живот. Тога ради један орган као што је омладински треба јасно да определи потребе народне и према томе да удеси своју проповед. Другу тачку ја остављам на страну јер не мислим да је она озбиљна написана. „Шта се сматра у којој науци као нерешено питање и шта се све предузима да се реши“ — то је тако огромно да до данас једва да игде постоји журнал са тако опширном целиу. Или ко озбиљна мисли да „Млада Србадија“ доноси извешћа о томе шта се решава у „физијологији“, „хемији“, „ембријологији“, „механици“ и свим другим наукама, које се данас гранају све више и више и према томе оснива се све више специјалних журнала?

За нас је одвећ важна трећа тачка. „Шта је у свету у опште и у нас Срба посебице учињено и шта још треба да се учини за јавну просвету и за примену наука на потребе, на радњу и на живот народни“. Ова је тачка у тесној свези са првом тачком, кад се она узме у оном смислу у коме сам је ја узео. Ја велам да то што се говори у првој и трећој тачки треба да је поглавита цель омладинског листа. Сад шта је донела „Млада Србадија“ у своја прва два броја о томе? Савршено ништа. Ама ни речице! Узрок је томе што „Млада Србадија“ није унапред јасно определила свој „правац“ и своју „боју“, што није казала шта хоће да достигне својим саставцима, коју и какву науку и истину она хоће да казује народу. Кад би карактер листа био опредељен па неби било списа, онда би се тек могло рећи да нема радних сила. Овако је сасвим природно да људи немају воље за озбиљан рад кад незнају мерило којим редакција оцењује хоће ли један састав бити напечатан у омладинском листу или не, и после кад незна да ли неће одма испод његовог чланка доћи други сасвим противног садржаја.

Четврта и пета тачка где се говори о критици и прегледу важних књижевних и научних производа (само српских или и страних?) а тако исто „нега“ српске и словенске књижевности и књижевне узајамности — остали су такође празно обећање и судећи по томе како уредништво схваћа овај део (што се види из ова два броја) тешко да ће бити ишта од овог дела. Од омладинског листа очекивало се да он збиљски узме на претрес нашу књижевност; да оцени њен досадањи правац и њену вредност и да будним оком прати критички сваку појаву у књижевности. Место тога тамо нађосмо најповршније побрајање списа што су изишли из печатње. Ево само један пример као образац. „Научност политичне економије“ од Ж. Жујовића. „Позната је ствар у политичној економији да неки научењаци веле да је политична економија наука а други опет да није; по једнима је предмет политичне економије то и то (шта?), а по другима већ нешто друго (шта?); једни разумеју један и исти предмет овако (како?) а други сасвим друкчије (опет: како?) и тако (одкуда ово тако?) то што се обич-

но узимље за науку о политичној економији није ништа друго до политично-економски хаос“.¹⁷⁴ — Ти „то“, „тако“ „онако“ оваки изрази не иду ни у најпростију библијографију, а камо ли у књижеван преглед омладинског листа.

Осим ове 4 тачке (2 не рачунам) важне су још 8 и 12, али о последњој нема ничега — ни речице; политичан преглед је просто побрајање догађаја који су српском свету познати раније из политичних новина; и такав преглед без икакве критике, без икаквог начела политичног које би се њиме доказивало а без указања какву важност ти догађаји имају за нас — без тога тај је преглед са свим сувишан и запрема место узалуд. Али од омладинског органа захтева се да покаже српском народу сувремена политична положај његов и начела која треба да руководе народ у народној политици. Зато је нужно да се изучи темељито политична и социјална борба у Европи — дакле да се познаду партије које постоје у Европи, њихова начела и њихови одношаји. Од свега тога у „Младој Србадији“ нема ни спомена.

Ја сам казао шта у омладинском листу нема и шта би требало да буде према програму што је стављен уредништвом у „Приступу“. Критиковати појединце оно што има у ова два броја било би са свим сувишно. Само ћу да речем нешто о „Основима снаге и величине српске“ од В. Јовановића¹⁷⁵ и „Шта је то лепо?“ по Каријеру,¹⁷⁶ јер ова два чланка по својој карактеру спадају у „научне“ списе и само су они такве сорте у обадва броја.

Кад прочитах наслов: „Основи снаге и величине српске“ В. Јовановића помислих у себи: „е ово ће бити вредно да се чита. Ту ће бити показани сви услови за наш развитак, ту ће бити показано наше материјално стање, просвета, породични и друштвени живот и склоп. карактер народни у разним крајевима, који се развијао под разним утицајима местним и историјским и т. д. ту ће бити употребљена и економија и статистика и историја и географија и етнографија и све што још треба да се покажу основи снаге и величине српске; па још сигурно ће бити противстављене и неприлике које треба српски народ да победи, особито поцепаност политична и религијозна и остале незгоде које заустављају данас напредак српства.“ Ама одмах после првих редова видех да сам се преварио. Г. Јовановић схваћа са свим нешто друго под именом „Основи снаге и величине српства“. То је нешто „вечито“, оно се као „наследство преноси из рода у род“ и да се то нешто определи ваљало би га „оделити од свега што је за времена, што са појединим личностима или нараштајима изумире; нај-после то што је трајно и вечито морало би се разчланити на најпростије мисли па тек те мисли сачиниле би идеју о основима снаге и величине српске.“ После неколико страница празне метафизике као н. пр. да „човек носи у себи“ против „живота и усавршавања свога“: „слабости“, „зле нагоне“ и „зле страсти“; и давно измлаћене сламе: да дете неби могло опстати кад неби имало неге у фамилији, да „веледух“ не би се могао развити без друштва, да је човекова „природна способност за друштво неоспорна“ и т. д. и после најповршнијег и

са свим нетачног* нацрта како се људство развијало и у каквом је положају данас: определио је оно неизвесно „нешто“ што је основа српске снаге и величине. То је „јаван дух српски“. Или још тачније: јавни српски дух то је само „огледало“ у коме се огледају основи снаге и величине српске, а сами ти основи то су својства Србинова за дружевношћу, његова воља и способност која се „узносе до оне моћи која... пробуђује свест о једнакости природе, о сагласности потреба, о узајамности интереса и услуга, о слободи као о природном праву, о равноправности, о братству свију људи без разлике вере порекла и соја.“ Треба да приметим да ова својства В. Јовановић сматра као да су урођена Србину од памтивека онако исто као што је Арапину урођена црна кожа, гргурава коса и дебеле уснице. То чини те В. Јовановић, пошто је основе српске снаге и величине свео на психолошка својства Србина, и ту нам не даје *ничега* што би имало научне вредности. Он једнако гледа кроз ружичасте наочаре на сву српску историју и на све што је „српско“. Код њега су Срби овејани демократи још у седмом столећу и све што се после догађа међу њима недемократско то је све „стран утицај“ као да је цео свет у то доба био покварен осим јединих Срба. Нека ми одговори В. Јовановић на ово: шта би било од Срба да су они у седмом веку кад су још живели у породичном (дакле пре — државном) склопу дошли наједаред на какво усамљено острво? Би ли они сачували и развијали своја „демократска начела“, која су била ђоја урођена српском народу? На основу аналогije може сваки који иоле зна историју закључити да би код Срба поникло кастанско устројство или ропство као што је то било код свију старих народа Египћана и Мексиканаца, Инђана, Китајаца и Перуанаца, Грка и Римљана, Немаца и др.

Овако је гледиште на један народ „болешљиво“ оно може имати врло штетна утицаја. У Русији тако гледа на руски народ тако звана школа Славенофила. Она ласкајући народу вели да је све добро што је од народа, глупост и сујеверије православије и обожавањем цара и томе подобно. Узани патријотизам В. Јовановића долази често до таквих истих патријотских заблуда које су нарочито штетне у данашње време. Управо то је узрок што говорим о овоме чланку. Он није хтео да изучавањем народних песама, без предрасуда унапред састављених, покаже како су Срби *мислили* о себи и свету пре своје пропасти, како су они појимали државу, владу и своја — народна — права једном речи како су они појимали своју „дружевност“, која је била тако силна међу њима по речима В. Јовановића. Пратећи развитак идеја о „слободи“, „равноправности“, „узајамности“ и

* Није истина да је „верозакон“ хришћански довео као што спомиње В. Јовановић мир међу људе. Напротив одмах од трећег и четвртог столећа он је био узрок непрестаним крвавим ратовима па и данас он је н. пр. код нас Срба узрок те се чланови једног истог народа мрзе и гложе. То није с тога само што је ту хришћанство „извраћено“, већ с тога што је *нетрпимост* неопходна последица, сваке религиозности. Сваки своју и само своју веру сматра за свету, а свачију другу за лажну — нетрпимости је узрок већ готов. Тек је наука разбивши мрак незнања а тиме ослабивши и верозаконску мржњу учинила те се је почело друштво ослобођавати од тираније и усавршавајући.

др. ми би смо могли определити како су Срби дошли данас до овако дубоког *неразумевања тих идеја*. Или ваљда В. Јовановић мисли да су Срби и данас пуни набијени демократских идеја? Нека прочита протоколе српских народних скупштина у Србији или нека се разговори са каквим војводом или сердаром „слободне“ Црне горе. Као пример да Срби нису схваћали у XIV. веку своја народна права, своју слободу и узајамност, ја ћу навести исте речи из песме „Урош и Мрњавчевићи“ што их и он наводи. Ево како пресуђује Марко, *идеал српске правде* из XIV. века, на коме је царство:

А мој бабо Вукашине краљу!
Малол-ти је твоје краљевине
Мало-л ти је остала ти пушта
Већ с' о туђе отимате царство.
А ти стриче деспоте Угљеша
Мало-л ти је деспотства твојега
Мало-л ти је, остало ти пушто
Већ с' о туђе отимате царство.
А ти стриче војвода Гојко
Мало-л ти је, војводства твојега
Мало-л ти је остало ти пушто
Већ с' о туђе отимате царство.
Видите-ли, Бог вас невидио.
Књига каже на Урошу царство
Од оца је остануло сину.¹⁷⁷

Ето како суди правду један *поштен племић* из XIV века. Марко је син краља Вукашина, дакле члан крупне властеле, и писар царев. Он пресуђује спор о царству између својих рођака и царева сина и као веран *вазал* пресуђује у корист *права наследства* законите *династије*. А народ? О народу се ту и неспомиње. Народ се сматра ту као и остала стока која се може *остављати у наследство* и око које се могу отимати великаши. Марко неспори нимало да Вукашину припада *законито* краљевство, Угљеши деспотство, а Гојку војводство. Ту су они таки исти господари по *правди* као што је Урош по *правди* наследник Душанов. Овај спор између великаша показује најбоље да народ српски у XIV. в. није имао никакве политичне свести о својој праву и слободи. *Најбољи људи* оног времена као Краљевић Марко, *нису заступници народа већ династије*. Другче није могло ни бити кад се само сетимо Душановог законика са његовим племићима великим и малим, себрима, отроцима, меропсима и др. Српски народ је био *роб* више класе природна је *последица* да се великаши гложе око царства. *Правда* не постоји за *народ* већ за великаше. Марко се *непозивље* на *вољу народну* већ на *царев завештај*. Ето то је узрок што је пропала српска држава: што народ није био *свестан* својих права, своје узајамности и слободе. Проповедати такав идеал правде данас у српском народу то је *враћати се назад* 500 година. Краљевић Марко на Косову решавајући „на коме је царство“, кад се пренесе

данас то је сувремени београдски кабадајија какве династије који је готов да начини касапницу од српског народа само да утврди — не народну слободу већ — династију. Српски народ и данас као и пре 500 година несваћа јасно своје право, своје достојанство и своју снагу па не може да отресе све незване турске, који га гњече и недају му да се човечански развија. Образовани његови синови дужни су да му покажу сувремене идеале правде, а не идеале правде српског племића и царевог вазала из XIV. века, па ма како овај племић био поштен и велик у своје доба.

„О лепоме“ ја имам само једну примедбу да кажем.¹⁷⁸ Управо оваке чланке где се понављају само шупље фразе из метафизичарске „естетике“ ја сам поодавна престао да читам, али прелиставајући чланак, натако се на реченицу „Струве говори о материјализму и идејализму.“ То ме побуди да прочитам мишљење Струве-а, потом и неколико редова пред њим где је писац чланка изрекао свој суд: „Материјализам је многостручан, али нема смисла. Идеализам је напротив празна мисао без садржаја и живота.“ Ја сам се задуго мучио да сватим шта је писац мислио да каже, на послетку реших — да писац није ништа ни мислио кад је то изрекао. На жалост оваке шупље фразе о филозофским начелима налазе се често у нашој књижевности као год и у Немачкој одакле се код нас пресађује философска премудрост. Спис Струвеа одакле је узет онај цитат нисам читао, да би могао сватити јасније његово мишљење о томе предмету, а у самом цитату тако су смешани појмови материјализма и идејализма као философски правци са материјалистима и идејалцима из свакидашњег живота да му не мож уватити ни репа ни главе. Зато ћу просто да кажем моје мишљење о материјализму и идејализму. Кад се говори научно о овим правцима онда се под материјализмом разуме философска школа, која сматра материју као вечну, од које ниједна честица није никада створена нити се може икада уништити. Сав живот у природи то је промена форме материји, покрет њених частица (сила); само наше мишљење, оно је неразднојно свезано с материјом; идеја може понићи само у глави која има извештан материјални орган — мозак. Идеалци сматрају на против да је свет створен по идејама (по плану) које су пређе постојале независно од материје; да је свет „одпечатак идеја“ а сав живот у природи пројављивање „духа“. Материјализам и идејализам у животу сасвим је нешто друго. Материјалиста зове се човек који живи само за свој трбу. Идеалац противно томе који живи да оствари мисао у коју је уверен. Очеvidно да материјалиста и идеалац у животу немају никакве свезе са материјализмом и идеализмом у философији. Човек може бити уверен да су све мисли производ његовог мозга па опет провести цео живот у борби да оствари неку своју мисао. Пример су томе скоро сви сувремене вође народног покрета за ослобођење у целој Јевропи. Тако исто може неко бити уверен да су све његове мисли производ „духа“ и да су све појаве у природи појаве „вечног духа“ — Бога, па опет тај човек може живети само за свој трбу. Пример су томе скоро сви попови и калуђери у Јевропи.

Ја сам у кратко казао моје мишљење о „Младој Србадији“. Одзив који је она нашла у српском народу кад је послала позив за претплату показује како је много народ од ње очекивао. Оцењујући сасвим непристрасно одговара ли „Млада Србадија“ очекивању и потребама народа, ја велим: не. Ко прочита прва 2 броја видеће одма да се они ни у чем не разликују од „Матице“ и ова има још то преимућство што излази чешће па је барем боље удешена за „забаву“. „Млада Србадија“ није удешена ни зато.¹⁷⁹

Цирих 20. Јуна 1870.

Светозар Марковић.

Панчевац, бр. 48—51, од 14, 18, 21. и 25. VI 1870.

ФРАНЦУСКА И ПРУСКА

Војна је објављена између Француске и Пруске. Ја се користим овом приликом, да кажем српском свету како је безконечно ниска, себична и грамзљива власт по „божијој милости“ у „дивилизованој“ Јевропи и како су још безконечно глупе масе народа те их још могу да вуку за нос њихови господари. Народна част! Народни интерес! вичу слуге владарске: министри, посланици, сенатори, депутирци, новинари — а за њима повторава то исто проста маса народа. На Рајну! на Берлин! вичу Французи. На Рајну! на Париз! вичу Немци. Чувство дубоког сажаљевања подиже се у грудима човековим кад послуша усклике ове масе која оставља своју кућу и своју родбину — све што је мило и драго — па иде да гине не знајући сама зашто. Чувство безконечног гнушања и презирања подиже се против оних слугу и грошићарских патријота који су васпитали народ да пролива своју крв за утврђење тираније, проповедајући народу једнако да је власт и господство династије — његова слобода, а сјајност и раскош господштине — његова част и дика.

Шта је изазвало данашњи сукоб између Француске и Пруске?

Ево шта:

Познато је да за 20 година од како је Наполеон III насиљем захватио престо у Француској, његова се влада није нимало укоренила у народу већ се једнако држи солдачином, жандармеријом и бирократијом. Али за последње две године и то му непомаже; на све стране почеше да устају синови оних мученика које је Наполеон поубијао и разагнао из Француске који су бранили слободу кад је он издајством обори. Он поче да се претвара да игра улогу либералца и поче да обећава народу „нову еру“. Нови устав којим се „законом утврђује народна династија“ — у Француској, бирократском ујдурмом доби 7 милијона сељачких гласова.¹⁸⁰ Али и то небеше довољно. Сва образована част народа гласаше против устава. Наполеону је требало да задобије себи ауторитета (ако не може љубав и уважање) и код ове чести народа или бар да обори уплив ове класе код остале масе. Разуме се зато је било најзгодније сретство да француском народу „пусти крв“ у име „народне части“, што је Наполеон већ неколико пута покушавао: у Криму, у Алгиру, Мексици и др. Грошићарске патријоте и шупљоглави либералци заједно с лакејима царевим проповедали

су одавно по новинама како је част Француске увређена“ (!) што је Аустрија пропала на Садови и што се Немачка уједињава.

Из целе комедије што је разиграше посланици и министри француски у последње време види се да је Наполеону нужна била војна па је тражио ма какав узрок. На то га побуђује још и та околност што је у последње време јако оболео, па хоће да славом победе над мрским Немцима утврди престо своме сину.

Могоао би ко помислити да је француска влада једини узрок рату и да је Прусија принуђена да се брани. Сваки би се љуто преварио ко би тако помислио. Чудна пруска влада тако је исто желела рата и она га је изазвала толико исто колико и Француска. Чудновато! Али је тако — и то је најбоље огледало дипломатског поштења. Прусија, као што је познато свакоме који милином чита и нечита новине, тежи да заузме Берманију. Она је тако исто као и Француска агитирала да фанатизира народ за себе, проповедајући му као природну ствар борбу Германске расе против Латинске (Немаца против Француза) и потпаљујући стару мржњу између два народа.

Али најбоље се види из самог „повода“ к рату да су и једна и друга страна желиле и изазвале рат. Бизмарк већ неколико месеци плете са Примом у Шпанији да пруски принц седне на шпански престо.¹⁸¹ Наполеон то ђоја незна. Објављује се кандидатура Хохенцолерна на шпански престо, француска влада ђоја упрепашћена изненадним догађајем протестира у име „интереса“ и „части“ француског народа и прети ратом. Она тражи да се пруски принц откаже шпанске круне а пруски краљ, као глава породица и као владар, да даде гаранције да овај неће никад ступити на престо шпански. Принц се одказује круне, краљ као глава породице недаје своме рођаку благослова да се окраљи али као владар задржава себи право „слободне руке“, т. ј. да „према околностима“ може погазити реч коју је дао као „глава породице“. У исто време руски цар полази из Емса а Горчаков долази у Берлин.¹⁸² Говори се о савезу између Прусије и Русије. Наполеон је „преварен“. Француски посланик трчи пруском краљу и тражи да му се одма да краљевска гаранција да пруски принц неће доћи на шпански престо. Краљ га неприма — јасно: Пруско је спремна и хоће рата. Наједаред „преварени“ Наполеон објављује рат и другог дана његова војска сакупљена пре прајске на граници ступа у Баденску. Сва та комендија трајала је једва 4—5 дана и француска влада при свем том што се је у почетку ђоја упрепастила, изилази тако исто готова за бој као и Пруско. Шта више извешћа казују да је још пре тога француска влада, под предлогом да умањи војску у Алгиру, превела отуда 250.000 војске на рајнску границу. Очевидно је да је Наполеону било све познато шта Бизмарк плете са Примом. Још се говори да је Прим нарочито потплаћен грдном сумом од Наполеона те понудио пруском принцу престо у Шпанији. Бизмарк разуме се једва дочекао да зађе Француској с леђа. Ко познаје прошлост и госпотско поштење витеза Прима томе се неће учинити ни најмање невероватни ти гласови.

Како му драго, тек рат је започет. Узроци су што Наполеону треба мало „славе“ да замаже своју отрцану монархију, а Бизмарку тако исто мало славе да заслепи немачке биргере и да им место слободе и јединства немачког наметне владу „по божијој милости“ и сво-

ју солдачку систему. Луди народи иду те гину за своје „господаре“. У залуд у Француској патријоте као Луј-Блан и Феликс-Пијат у име народне слободе протестирају против лажног патријотизма и опомињу француски народ да „част“ само онда зактева да се потеже мач кад се штити право и слобода народна а не кад једном деспоту падне ђеф да шиље народ на касапницу. Законодавно тело са свим гласовима против једног (Распајља — јединог преставника социјално-демократске партије у закон. телу) одобрава рат и одобрава све суме што их тражи влада. Републиканци као и монархисте одушевљени грошићарским патријотизмом служе Наполеону III и тиранији.

Многи се питају као обично: ко ће победити у рату. За нас то питање није тако важно као друго по изгледу веома сродно али у ствари веома различно: ко ће добити у рату. Очеvidно ако одржи победу Наполеон он ће за неко време (дуже или краће) одржати свој отрдани престо; ако ли победи Бизмарк, он ће ускорити покоривање немачких краљиха и кнежића. Али како је с народима? Са свим обротно: ако француска војска буде потучена онда ће Наполеон изгубити и последњу материјалну силу која га држи (јер друге какве моралне снаге у народу он нема) и онда је сва вероватност да ће пасти његова тиранија. У колико његова војска буде силније потучена у толико је вероватније да ће се народ француски ослободити. То исто важи и за Пруску само у мањем степену. Таква су времена настала да један народ може бити слободан, ако његови рођени синови нападају од непријатељски куршума. Ово је грозна жртва, али је сваки прави патријот мора желети. После пораза у Криму сломила се гвоздена тиранија цара Николе и руски патријота Бакунин имао је право кад је изрекао у очајању да Русију може ослободити само још један кримски пораз. Грошићарски патријота узвикнуће: то је издајство народа! А то није издајство кад се једнако одобрава и помаже да цели милијони, цела колена људска умиру у јаду, у сиротињи и глупости као стока и гину зато да још јаче окују у ланце ропства своје потомство!

На завршетку да речем неколико речи о начелу народности, које је игра тако жалосну улогу у овоме рату. Начело народности, које је пробудило из мртвила многе народе и дало им снаге да се боре за своја човечанска права и човечанско достојанство — квари се једнако под утицајем лажних „народних“ апостола. Начело народности проповеда развитак народни т. ј. остварење општих човечанских начела: слободе, братства, једнакости на основу народних особина — *народне независности сваког народа*. Други развитак не може се ни замислити. Јер ако је један народ потчињен другоме политично или културно онда он мора остати заробљен и необразован у течају целих векова. Мањина ако изађе из реда глупости и потчињености на површје образованости и власти она је стопљена са господарским народом и нема никаква утицаја на ослобођење масе народа. Рађа се мржња и борба између оба народа и траје дотле док се или потчињени народ не ослободи или док се не стопи са господарећим. Према томе борба „за народност“ што се започе у Јевропи тако силно у почетку овога века имала је и има свој природан темељ и своју закониту цел. Народна независност (политична, друштвена и умна) — то је темељ, а остварење општих човечанских начела — то јој је цел!

Али вазда се налазе људи који или са неразумевања или са непоштења укалају блатом и најсветлије и најузвишеније ствари. Тако и међу проповедницима начела народности породише се људи који почеше да употребљавају као народну светињу све што је „његово“: народна сујеверија и предрасудци, блесак и раскош „народне“ владе или успомене на њу ма она била скопчана са најгором тиранијом, народну мржњу спрема други народа ма она помагала тиранији код своје куће — једном речи све што је рђаво а народно, тако исто као и оно што је добро. (Тако вели наш народњак г. Драгашевић да је „монархијска система“ срасла с нама па и она саставља део наше „народности“; а ја мислим да ће се наћи код нас људи који ће бранити и такву патријархалну народну установу да капетан у Србији сме оцепити српској раји 25 онако с коња.)¹⁸³ Овако изврнуто сватање и проповедање начела народности — подрађивање народне сујете и мржње на друге народе произвели су такве жалосне резултате да народ виче у Паризу и Берлину: „Живио!“ онима који га шиљу на касапницу да утврде свој господлук. Ово нека нам буде лекција да не мешамо ђубре са пшеницом; да не гојимо у народу обожавање блеска и госпоштине, да неранимо народну сујету и неразумну мржњу спрема других народа ђоја „природних непријатеља“ заједно са љубављу народном за својом слободом, својим језиком и својом самосталном образованошћу. Само народно јунаштво, којим се поноси по заслуги српски народ заслужује само онда фале ако служи за заштиту правде и слободе; ако ли служи тиранији, онда је то јунаштво равно разбојништву дивљачких чета каквог Османа или Мурата.

Толико за сада. О „политичкој ситуацији“ данашње Јевропе ја нисам могао да говорим због итње да ово писмо доспе што пре до „Народног Пријатеља“.¹⁸⁴ Само напомињем да Горчаков у Берлину, ако је одиста дошао ради каквог договора са Прусцијом, онда ће се то тицати и источног питања т. ј. наше коже.

У Цириху, 2. Јула 1870.

Народни пријатељ, бр. 2 и 3, од 12. и 19. VII 1870.

С. М.

КРИТИКА¹⁸⁵ НА „ДРУШТВЕНУ И ПОЛИТИЧКУ БОРБУ У ЕВРОПИ“

Кад човек критикује нечије мисли онда му је прва дужност да дозна: о чему пише и шта пише тај кога критикује. У мислима писца може бити нејасности и нетачности у изразима, скокова и погрешака у закључивању и т. д. а све то може бити узрок недоразумевању између писца и критичара. Али кад један човек изврше факта или наводи таква која се у мислима и речима писца сасвим неналазе, кад од пишчевих мисли начини накараду, па онда место сваких разлога почиње да лупа песницом у зубе, или кундаком у леђа — онако надхват — онда то није критичар већ силедија, коме није стало да разјасни истину већ да покаже своју силу. Тако је мене критиковао г. Драгиша Станојевић. Ево да видимо.

Пре свега: о чему сам ја говорио у целој чланку? У главном је сам казао како је из средњовековног, спахијског газдинства поникло на западу Европе особено, различно од свију пређашњих форма производства: капиталистично газдинство; како је у томе газдинству поникао особити одношај људи — радника и капиталиста са противним интересима; даље казао сам да је у самом почетку капиталистичног газдинства срушена политична власт спахија и владе по божијој милости а почела влада грађанства која је почела да остварује принцип „либерализма“ т. ј. принцип политичне и економске слободе; па сам показао историјски како је економска слобода створила монопол капитала и власт капиталиста над радником а тим самим уништила економску и политичну слободу радника; даље, казао сам како је радничка класа развила заставу с новим принципом: социјализмом на основу кога хоће да преобрази цело друштво и да политично-полицајску сувремену државу замени новим склопом друштвеним у коме би сваки могао намиривати све своје потребе и где би отпала сасвим свака политична власт; казао сам даље како је она класа људи која у данашњем народном газдинству живи туђим радом увидела да је за њу саму опасан принцип либерализма, који је њу онако богато обдарио у прво време па га је изневерила и прешла у логор апсолутизма; на тај начин почела је да ишчезава пређашња „либерална“ партија и друштво је почело да се дели на две главне партије: конзервативну и социјално-демократску. Ево како сам ја окарактерисао једну и другу партију (у бр. 51): прва партија хоће: „монопол у имању, апсолутизам без конституције или са маском кон-

ституције у држави и цркви“ — и мало даље: „На застави конзервативне партије стоји монархија“.¹⁸⁶ На застави социјално демократске партије: социјално-демократска република.“ То су две партије које данас играју главну улогу у друштвеној и политичној борби у Европи, а ево шта сам казао о трећој: „Између ове две партије стоји партија републиканска, преставница чистог либерализма. Она се може рачунати као партија само у Шпанији и Италији где је још борба управљена против средњовековног деспотизма владе краљевске и поповске. У Француској, Енглеској и Немачкој, најнапреднијим земљама ова партија постоји само по имену.“ Ја сам дакле доказао историјским развитком најнапреднијих народа у Европи да је партија која је хтела да оствари начело либерализма у економским и политичним одношајима људи фактично пропала; од куда дакле изводи г. Станојевић да нећу слободу већ хоћу некакву диктатуру? Пре свега могло је бити недоразумевање с тога што ја називљем „либерализам“ једно начело које по мишљењу г. Станојевића треба да се зове „анархизам“. Ја мислим да препирка око назива (препирка филолошка) незаслужује да се око ње троше речи, кад је само начело о коме се говори јасно окарактерисано, а ја сам назначио сасвим јасно и мислим да ту није могло бити никаквог недоразумевања. Али опет ја ћу да наведем разлоге са којих сам назвао „либерализам“ ово начело које хоће да утврди у друштву „економску слободу“, т. ј. слободу конкуренције, слободу рада, трговине и т. д. и заједно с таквим економским стројем да одржи политичну слободу. Пре свега узрок је томе што се то начело тако зове свугде у Европи и што је партија „либерална“ добила то име у оно време кад је она заиста била заступник слободе: дакле то је име историјско које се не може олако изменути да се ненаправи збрка кад се говори о партијама, њиховим начелима и узајамним одношајима. Док је ишла борба између народа и владе „по божијој милости“, племића и попова, док су срушене све преграде које су ови господари над народом стављали слободи рада као спахилуци, разни еснафи, таксе, ђумруци и т. д. дотле је овај принцип био у самој ствари слободњачки принцип а не само у речима. Први који су прогласили начело државног немешања у економске одношаје народа (теорију *laissez faire, laissez passer*)¹⁸⁷ били су најплеменитији људи свога века, као Кенеј, Тирго. У оно време они су видели грдно зло које је власт чинила народној привреди мешајући се у њу са својим регламентацијама и они су радили да то зло униште; они тада нису могли ни мислити да ће „економска слобода“ уништити сама себе и створити монополију капитала и власт капиталиста над радником. Тај дакле назив има историјска основа ма да неодговара својој садржини према данашњем нашем гледишту. Ја нисам назвао ту теорију „срамном“ као што је називље г. Станојевић већ сам просто изложио њен значај у историјском развитку друштвене и политичне борбе у Европи. Па није ни то истина што је г. Станојевић пронашао да „адвокати и философи“ опредељују слободу само као „право да нешто чинимо“. Могуће је доиста да има „надри-научењака“ који то раде, али ја нисам докон да водим спор са том господом као што ради г. Станојевић. Ја спорим против озбиљно на-

учених људи либералне школе који изреком кажу: „Цел је државе да гарантира свакој личности свестрани слободни развитак“.* Из тога већ следује да либерални државници мисле да друштво устројено на њиховим начелима одиста ујамчава слободан развитак дакле „могућност“ сваком члану друштва, а што се то невиђа на практици либералци мисле да је злоупотреба принципа и да ће све то излечити слобода. Основна је њихова погрешка у томе (као што сам казао у 48. бр.) што они заборављају да „држава само ујамчава онај друштвени поредак што већ постоји; она називље „правом“, „слободом“, „општим интересом“ што је по мишљењу владајуће партије, „право и слободно...“ а затим додајем скоро истим речима као и г. Станојевић „треба најпре уредити такве одношаје у друштву да свака личност има заиста могућност да развије све своје способности, онда тек има смисла ујамчити јој ту могућност као право“, а затим у бр. 49. велим изриком да „социјалистичка партија сматра као неопходан услов за опстанак и развитак личности а тако исто за праву слободу личности такву организацију рада (разумевајући ту како производњу тако и мену) где би свака личност била господар свога рада.“ Ко год сравни моје чланке а особито у 48. и 49. бр. са оним што говори г. Станојевић у 55. бр. где он ђоја поправља мене што сам ја назови-слободу смешао са слободом, па чак ми казује какве сам изразе требао да употребим н. пр. „место што сте викали** на економску слободу боље би било да сте рекли да економска слобода рада, трговине и т. д., без организације рада није никаква слобода, већ је капиталисти оно што је монарху војска“, — сваки ће увидети да он понавља оно што сам ја казао много јасније и опширније. У опште мени је смешан сав његов учитељски тон о тој ствари а још ће бити смешније кад читалац види с каквим морским примедбама изилази да ме учи г. Станојевић. Он ме пита: „ко вас тера да говорите о капиталу онде где нема ништа до крађа — капитал паразита — и према томе да идеју његову опредељујете? Замислите радника који је знојем својим и уштедом од својих уста скуцао 1000 фр. Је ли то капитал? јест. А је ли то туђ рад? Није“. Знате ли ви г. Станојевићу о чему говорите т. ј. имате ли ви „идеју“ о капиталу и у опште о политичној економици? Веома смутно и нејасно. Пре свега узмите 48. бр. где сам сасвим јасно показао како постаје капитал природним силама и човековим радом и ја изриком велим: „Овако заиста зарађују капитал мале занације, сељаци и у опште људи који раде на свој рачун.“ Ја још не велим да се ту мора „штедети од уста“ већ велим човек са умереним радом може зарадити да пристојно живи и осим тога зарађивати сувишак да прави капитал. На што је дакле она ваша морска примедба? Бар да сте ми казали да је то противност говорити на једном месту да се капитал зарађује а на другом месту да је капитал „туђ рад“. Ја вас опет питам знате ли ви зашто социјалисте веле да је капитал „туђ рад“? Ох! Ви ђенијални социјалисто, што

* Ово сам навео у 48. бр. Панчевца. У колико се опомињем овака је тачка изречена у првом уставу Француске републике.¹⁸⁸

** Г. Станојевић ми једнако подмеће свој тон мада се ја њиме не служим — ја нисам нигде „викао“ на економску слободу.

хоћете својим пројектима да усрећите човечанство а овамо незнате језгро социјалистичне доктрине! Но ја ћу вам казати то што ви до сада нисте знали.

Капиталом, као што вам је сигурно познато, називљу политико-економи у опште сретства за производњу, дакле: сировину из које се израђује продукт, оруђа за производњу, сретства за издржавање радника, земљу и т. д. (Ја остављам на страну спорно питање економиста да ли су и вештина и знање радника и други нематеријални предмети који имају цену у размени, део народног капитала или не, видећете да то није важно за нашу садању цел). Према томе шта значи капиталист. Доследно требало би да се зове капиталист сваки који влада ма каквим капиталом ма како мали и незнатан он био дакле: шваља, која има само неколико игала, напрстак и неколико ситница за шивење у вредности 1 ф. она је већ капиталист: „девојчица која има само једну котарчицу у коју купи јагоде и продаје на пијаци и она је капиталист — њена је котарица њен капитал.“ Овако је од речи до речи определио појам капиталиста професор Бемерт у Цириху, изван својом глупошћу, зато је одма увршћен у ред „смешне“ школе политичне економије. Озбиљнији економисте називљу капиталистом човека који је противстављен раднику т. ј. који влада материјалом и оруђима за производњу и сретствима за издржавање радника т. ј. радничком платом. Ама, очевидно по овоме се види да производна реч неодговара своме корену. Капитал се зову у опште сретства за производњу а капиталиста човек који заузимље особити положај у друштву, који купује радну снагу других људи као и остали еспап. Економисте сви без разлике нису примећивали ову унутарњу противност у првим појмовима политичне економије а из ње је истицала цела збрка у тој науци. Кад економисте говоре о „надници“, о „продуктивности капитала“ и „добити“ капиталиста, о „ренти“ и т. д. они нису примећавали да они говоре о економским одношајима који постоје само у капиталистичном газдинству. Таквих одношаја нема где нема поделе људи на капиталисте и раднике. Господар робова у старом Риму и Атини није капиталист, феудални господар у средњем веку није капиталист, српски сељак који ради земљу са својом породицом такође није капиталиста. Политична економија у данашњем свом виду поникла је у Енглеској у оно време кад је већ било у велико развијено капиталистично газдинство. Тамо је била така подела: земља у једним рукама, покретни капитал у другим а радна снага у трећим и она је узела ту поделу као нешто природно и почела је да излаже „законе“ економске у таким околностима, ма да је „отац“ политичне економије¹⁸⁹ мислио да пронађе услове за обогаћење народа, т. ј. законе економске у опште. Компилатори Смита, Малтуса и Рикарда т. ј. до данашњег дана неувидеше ту погрешку својих првих учитеља. То су први увидели социјалисте, а нарочито К. Маркс, што је и показао у својој критици политичне економије „*Das Kapital*“. Шта су морали радити социјалисте говорећи о капиталистичном газдинству као особитој форми производње о којој управо говори сувремена политична економика? Они су морали узети капи-

тал као историчну категорију* т. ј. као сретства за производњу у рукама једне класе људи-капиталиста, којима је противстављена друга класа људи без капитала која продаје себе као еспап. При такој дефиницији појмова капитал и капиталист одговарају један другом. Али кад се тако узму капитал и капиталист онда је капитал „туђ рад“ и ја сам то доказао у 48. бр. „Панчевца“ а доказали су много пре мене социјалисте разних школа. Ја нисам овако теоријски опредељивао зашто сам ја на два места употребио реч капитал у два смисла, јер сам мислио да за публику, којој није позната политична економика, то неће много вајдити, а така је публика најмногбројнија међу читаоцима наших листова. Место тога ја сам се старао да покажем основне црте капиталистичног газдинства, особито улогу коју игра капитал у том газдинству и ја сам сасвим јасно казао да ја говорим о капиталу у капиталистичном газдинству и у бр. 47. ја сам изреком опоменуо да се немешају обични појмови о капиталу код нас са значењем капитала на западу где н. пр. у Енглеској 3.000 људи имају више дохотка но сви сељаци у Енглеској, или у Француској где је 1/4 све непокретне сопствености заложена т. ј. у рукама капиталиста и где скоро 1/2 сељака нису у стању да плаћају лични порез. Ето зашто социјалисте називљу капитал „туђ рад“. Они говоре заиста о капиталу који је постао из туђег рада и тај капитал влада данас у Европи. Г. Станојевић кад то није разумео, није ништа разумео у моме чланку и после тога није ни чудо што он место да критикује моје мисли гази преко њих.

Моја је главна мисао била да покажем како је економски либерализам, који је у свом постанку био благослов за људе, произвео новчану владу буржуазије и револуционаран пролетаријат, који је увидео да га економски либерализам баца све више и више у ропство капитала па је с тога изнео ново начело „социјализам“ као основу друштвеног уређења. Ја сам казао даље како је буржуазија (богато грађанство) која је од почетка овог века била за републику т. ј. за политичну слободу, после [18] 48 прешла у логор апсолутизма и да је на тај начин републиканско либерална партија фактично пропала у најнапреднијим земљама у Европи а постоји још као партија у Шпанији и Италији где још траје борба око средњовековног деспотизма. У 51. бр. где сам говорио о данашњем положају разних партија ту сам казао да у Француској, Енглеској и Немачкој има у главном две партије: конзервативна којој је на застави монархија и социјално-демократска којој је на застави „социјално-демократска република“. Што се тиче либерално-републиканске ја сам рекао: њу саставља гомилица научењака, који су заостали иза сувремене науке — то су вође без војске, јер рачунам да оно начело има своју партију кад има за собом масу људи који остварују то начело. Маса људи у поменутих земљама која хоће републику хоће је на основу социјализма; остала маса која неће социјализам неће ни републику, или што

* Ако који неће да говори о капиталистичном газдинству већ у опште о условима нагодног обогаћења (што је била права мисао Смитова) и о законима економским у правом смислу те речи, онда он може задржати „капитал“ у смислу „сретство за производњу“ уопште, али тада одпада појам „капиталист“ као непотребан. Тако је урадио Чернишевски у својој критици на Мила.¹⁰⁰

је република опасна по њихове џепове или што је још глупа маса па неразумје своје потребе. Дакле кад сам ја казао да је „либерализам утопија“ ја сам казао у исто време да ја узимљем „либерализам као целокупну систему“ и доказао сам да политична слобода и економска слобода (ја сам јасно казао шта сам ја назвао „економска слобода“) не могу да постоје заједно, јер последња потире прву, усљед природног економског развитка друштва. То сам и доказао. Начело које у себи садржи такву противност да само себе уништава, не може се никад остварити и зове се „утопија“ на што ће се сигурно сагласити и г. Станојевић. Кад ја то кажем, значи ли то да ја не ћу политичну слободу т. ј. слободу печатње, издавање закона народним представништвом и т. д.? Ја то нисам нигде казао већ доказивао сам да политичка слобода не може постојати и фактично не постоји онде где влада капитал па ма какве слободе биле написане на артији. За доказ ја сам у мојим чланцима наводио Енглеску која је чувена са своје слободе политичке а сад ћу за доказ да узем баш Швајцарску за коју вели г. Станојевић да је у њој политичка слобода готово остварена. Ја узимљем кантон цирихки који је најнапреднији у целој Швајцарској. Пре годину дана примљено је у цирихском кантону да се закони издају непосредним народним гласањем. Ово је најбоља форма законодавства, која се може замислити, јер кад народ бира депутирца па га шаље у скупштину, он никад не може знати сасвим какав је то човек и шта има у његовој глави; нити тај један може заменити главе стотине или иљаде других. Међу тим кад се непосредно гласа о ствари, особито ако се та ствар тиче сваког појединца, онда је вероватност много већа да ће је решавати по својој уверењу. Дакле пре неколико месеци народ је гласао за два закона: један је узаконjavaо прогресиван порез т. ј. где сваки плаћа неки проценат са свог имања и овај проценат расте што је имање веће. Овај је закон прошао са незнатном већином и то благодарети томе што су сељаци већином за њега гласали. Фабрични радници, којима је тај закон био од највеће користи, гласали су већином против, јер су се бојали да их њихове госе не истерају на улицу ако гласају „за“. Други закон тичао се непосредно самих радника. У њему је предложено да се време рада у фабрикама смањи од 12 на 10 сати, да се забрани примање деце у фабрику до извесних година и друге неке установе, које су све ишле у корист радника. Овај је закон пропао са незнатном мањином, јер су за њега радници гласали још мање но за први. Ето то је доказ да где човек није економски слободан није слободан ни политички. То признаје на другом месту и сам г. Станојевић, али забравља у полемици против мене. Ја сам навео пример из најнапреднијег кантона, где већ у велико постоји агитација за ослобођење радника; у целој осталој Швајцарској (осим Женеве) много је горе и црње. Ту још влада затуцана поповштина и патријархални деспотизам. При свем том ја Швајцарску не стављам у један ред са Француском, Енглеском и Немачком. Историјске прилике у којима се она развијала учиниле су те се у њој друштвена борба међу партијама није тако развила као у поменутих земљама; последњих година тек се започиње кретање и два-три маха у мало није дошло до крви у Женеву и Базелу између радника и капиталиста; али је у Швајцарској много ве-

ћа вероватност да ће се друштвена борба свршити мирним путем, јер је капиталистична партија слаба а „мали сопственици“ имају већином једне интересе са радничком класом као што се видело у Цириху. У осталом ја сам само узгред спомињао Швајцарску, а поглавито сам се ослањао на чињенице из оних земаља где је капиталистично газдинство развијено до највишег ступња и где су се најбоље могли да виде резултати економског либерализма.

Као што сам рекао пређе, г. Станојевић могао би са мном спорити само о томе зашто сам ја назвао једно начело „либерализам“ које он хоће да назове „анархизам“. Али кад ја кажем да је „либерализам утопија“ и кад одмах додајем: „Ја ту разумем либерализам као начело за целокупну друштвену систему (подвучено у ориџиналу), дакле и политични и економски либерализам“ онда је он дужан да узме оно што ја кажем да је „утопија“ т. ј. либерализам као целокупна друштвена система што сам ја нарочито подвукао у мом чланку. Место тога г. Станојевић подвлачи реч „политични“ и тиме преврће цео смисао моје реченице, поставља на перчин цео мој чланак и налази, ни више ни мање, већ да ја нећу „једнакост грађана“, „слободу штампе“ и т. д. и да ја све то сматрам за „утопију“!

Пошто је г. Станојевић учинио овако „*Salto mortale*“ (вратоломан скок) он баца сасвим на страну мој чланак па говори као у бунилу. Он открива да ја говорим „из учтивости“ спрема „мога“ диктаторског комунисте Маркса; да сам видео како „цвета“ Русија и Турска и како пропада Белгија и Швајцарска па сам дошао до тог „славног“ убеђења; открива да ја хоћу тиранију (какав сам ја Џингисхан): вели управо: „дакле несумњиво је да оно што ви хоћете у вашем чланку то је: неједнакост пред законом, неслобода лична, неслобода мисли и т. д.“ (ја се грозим од себе сама); затим досетљиви господин пита лукаво: да нисте ви од оних који траже срећу човештва у благоразумију и свемогућству једног комунистичког комитета? Па затим додаје као жалећи ме „штета ако сте се код Бакунина школовали који је већ поприлично зла учинио међународној асоцијацији раденика“: (ја већ почињем лакше да дишем — ваљда су се господин умилостивили); а затим додаје грозно: „ви који спрдате са слободом личном и слободом мисли немате право викати на Матића¹⁹¹ који је по вашим начелима то урадио“ (а ја нисам о том ни сањао — баш вам хвала што ми казасте); на послетку пошто ми је прочитао добру лекцију зато што сам „викао“ на Бодена и што сам „хтео“ диктатуру, он устаје у обрану слободе и доказује јасно (што је разумје се мени било тавно) „да били социјалисти у већини или у мањини, слобода може опстати и није противна социјализму.“ Слобода је спасена; ја остајем застиђен с погнутом главом а захвални сувереници подносе г. Станојевићу челенку с натписом: „проналазач и истребљач диктаторског комунизма у Европи и „Панчевцу“.

Ја нисам никада могао веровати да човек може наговорити толико лажи на два ступца у новинама. Ја ћу побројати главне лажи које је г. Станојевић ту натрпао:

1 лаж. У Европи нема данас никаквог диктаторског комунизма. Овака је доктрина имала учитеља у Бабефу, Морели и још неколико незнатних личности али од ње данас нема ни трага ни гласа. К.

Маркс је основач нове школе која данас има највише присталица у Интернационалу, али ту школу г. Станојевић савршено не разумје.

2 лаж. У Европи нема никога који би тражио срећу човештва у благоразумију комунистичног комитета нити има игде таквог комитета. Што г. Станојевић циља на Бакунина то он говори „по чувењу“ — само није добро чуо. Бакунин је у Интернационалу заступник крајње децентрализације: зато и што је предлагао да се социјално-демократска партија немеша у политичке борбе у сувременој држави, уписују му неки у грех за ствар раденика. Ово је било после конгреса „романске секције у Шо-де-Фон у Швајцарској“.¹⁹²

3 лаж је да сам ја „хтео“ тиранију и диктатуру ради остварења социјализма, а лаж је да сам ја ишта „хтео“ и да сам од своје стране предлагао икакво сретство за раднике. Ја сам казао шта они сами хоће и којим путем мисле да остваре то што хоће; казао сам њихов одношај према другим партијама и изрекао која партија има будућности. Кад би се „беде и невоље радничке коснуле мога срца“, па бих хтео да предложем „друштвену реорганизацију на силу Бога“ ја бих тада радио исто што је и г. Станојевић радио у таквој прилици т. ј. писао бих на језику, који се разумје међу радницима. Предлагати то на српском језику, то би се звало „млатити глогиње“.

4 лаж је да сам се ја „спрдао“ са слободом личном и слободом мисли.

5 лаж је да сам ја игде „викао“ на Бодена. Морам да кажем да је то веома рђава навика што ме г. Станојевић једнако учи о ствари које су мени ако не боље за цело тако исто познате као и њему. Тако ми доказује да од Бодена није зависило да измени стање у Француској и т. д. Нека сравни сам г. Станојевић своје речи са оним што сам ја казао у 48 50 и 51 бр. „Панчевца“ па ће видети ко је боље објаснио узрок са чега је пала у борби социјалистична партија у Француској и са чега је пропала републиканско-либерална партија. Овамо додајем и 6-ту лаж, која се мене лично тиче. Ја је наводим од речи до речи: „Вама је Матић само 14 дуката отео, па сте толику кукњаву подигли као да вам је главу узео.“ Ја сам само једном споменуо да ми је одузета стипендија, и то после неколико месеци пошто ми је стипендија одузета, са свим узгредно, кад сам оно због друге ствари питао „Заставу“ преко „Панчевца“.¹⁹³ Где је г. Станојевић чуо „толику кукњаву“, то само он зна.

Мени је чисто досадно да говорим с г. Станојевићем о социјализму и положају његовом на западу, јер се види из сваке његове речи о томе да говори као човек који се тек пробудио од сна па му је све нејасно. Међу тим он са свима социјалистима од реда говори као с малом децом и подмеће им такве глупости што ваљда ни деца неби говорила и радила. На прилику „социјалисте варају се што претпостављајући да су они цео народ тврде да су и већина“ а даље учи их како то није довољно да већина пати да би социјалисте биле у већини већ треба да неће да пате. Тако исто са највећом дрзашћу вели да се социјалисте „спрдају“ са радничким питањем кад траже да данашња држава реши то питање. Само буржуа-социјалисте, којима је свака трећа фраза „слобода“ тако разуму суверени социјализам.

Што се тиче Прудона и Луји-Блана, они су тражили то заиста, али од државе, која је постала револуцијом и која је прогласила социјалистично начело: *право на рад*; данашње социјалисте пре свега желе да униште данашњу државу, дакле и нечекају ништа од ње.

Али најсмешније је што г. Станојевић, који незна језгро социјалистичне доктрине: капиталистичко газдинство, одбацује све што други предлажу (а што он није био кадар да разуме) па сам износи свој микроскопични пројектић и њиме решава у један мах сво социјално питање. Његово универзално сретство то је *суверенитет општине*.* „Дајте, вели он, суверенство општини па ће социјализам бити с места прокламован у свима општинама где социјалисте имају већину“. Маленкост! Само сувереност општине па је све свршено! Г. Станојевић незна само то да сувремени капиталист у Француској живи од туђег рада и да социјализам хоће ни више ни мање већ да тога не буде: он хоће да капитал буде у рукама онога који ради, а не онога који бадавише, дакле ма како мала пореза била — буржуа губи свој садањи положај (мале занације и трговчићи они су и сада за социјално-демократску партију али буржуа — капиталист не). Чим суверена општина добије власт, као што је капитал усредсређен у великим варошима т. ј. онде где је радничка класа у већини, то капиталист зна унапред да он од тог тренутка престаје бити капиталист. Дакле шта значи предлог г. Станојевића с практичног гледишта? То је запети пиштољ на човека па му викати: „зени да ти не кварим зубе“. Г. Станојевићу може бити да није познато (као што рекох, он је као човек који се је тек пробудио од сна у социјалном питању па му је све неизвесно) да су Распаљ и Рошфор, има скоро годину дана, поднели предлог у законодавном телу да се француска држава образује као *савез слободних општина* (дакле исто што и он хоће) па све чека на „дневни ред“ и нема сумње да неће пропасти у закон. телу, а разуме се да би прошао кад би буржуји имали интереса да га бране. Тако исто „Марсељеза“ од како је постала проповеда најрадикалнију демократију: издавање закона непосредно народом и све демократске слободе, али буржуа неможе никако да увиди да је за њега ко-

* Ја сам у Бечу погледао код једног пријатеља броширу „*Le communalisme individualiste*“.¹⁹⁴ Оно што је здраво у тој брошури то је давно извесно у Европи: колективна сопственост земље у општини, делење земље сваком члану на уживање за живота (у руској општини дели се свакој породици), сувереност општине и укидање наследства, све то велим није ништа ново. У Интернационалу и разним својим списима то начело заступа „диктатор“ Бакунин (само што Бакунин разуме да то није решење целог социјалног питања). Случајност производње и мене, конкуренција, „производност“ капитала и што је с тиме неизбежно скопчано: подела друштва на „радника“ и „капиталисте“ и борба између њих, питање о ренти и др. све то оставља г. Станојевић недирнуто — јер му је неизвесно. Он оставља борбу, даје слабијој страни нешто оружја у руке, а не жели мртве и рањене што је резултат сваке борбе. У опште у теоријском погледу његов је предлог *ниже сваке критике*. Н. пр. он противно елементарном правилу полит. економије одбаца непосредну порезу, која се бар приближно може поделити правично, а оставља само посредне које целом тежином (осим незнатног дела порезе и ђумрука на предмете раскоши) леже на сиротињи. Ни социјалистична ни противна партаја није ни споменула нигде његов предлог. Практична стана његова предлога тако исто није нова и за саму Француску на коју је највише смерао г. Станојевић од слабе је вредности. За Енглеску је просто апсурд.

ристан такав склоп друштвени. „Непосредно законодавство“ заступају такође главни органи интернационала у Немачкој, а предложен је и на самом конгресу у Базелу 1869. г.¹⁹⁵ За народну наставу интернационал је примио у Бриселу¹⁹⁶ не само обвезно, бесплатно и „интегрално“ (образовање за радна човека) већ, што је најглавније, образовање на рачун друштва. Све су то начела која интернационал хоће да оствари. Капиталиста зна веома добро да је свему томе основа социјализам, па не да противнику оружје у руке докле год може. Социјално-демократска партија зна веома добро да она не може убедити капиталисту да устане против сувремене државе која га једино може да сачува докле још постоји, па кад што социјална-демократија тражи од сувремене државе, она изреком вели: *то је само сретство за агитацију*. Тако говоре не само у Француској но тако исто у Немачкој, Енглеској и Белгији. Сви они знају да другог пута нема да се реши социјално питање но да социјално-демократска партија постане тако силна да може уништити суремено господство капитала заједно са владом која га брани и онда се тек може остварити слобода у друштву, ма и не било баш у онакој форми као што предлаже г. Станојевић.

Пут којим хоће социјално-демократска партија да реши социјално питање ја сам казао да је најбоље означен у решењима интернационала. Бенијални социјалист г. Станојевић пронашао је и ту да интернационал „није довољно социјалски“, „да он није могао да изнађе начин, склоп друштвени, у коме би могао бар почети остваривање свог програма а да не дарне у сељака. Зато је напустио свој програм.“ И пошто је све ово натрпао остао је жив! Пре свега из 53 бр. „Панчевца“ види се да г. Станојевић незна решења интернационала у Бриселу. Ево како се је сам издао: У 52. броју „Панчевца“ ја сам казао да је интернационал поставио начело, које захтева економска наука у име напретка човечанства: „велико газдинство и радник свој сопствени госа, а то се може достићи, ако оруђа за рад у најопширнијем смислу те речи, дакле фабрике, машине и земља за агрикултуру постану колективна (заједничка) сопственост.“ Па сам даље казао да је то начело које треба да се оствари, а путови који воде к тој цели морају бити различни. Ја сам казао: у Енглеској, где је земља у рукама неколико иљада породица, сами економисти буржуазије предлажу да влада откупи земљу од приватних владалаца и да је даје под аренду радничким асоцијацијама. У Француској, Немачкој и Белгији где је земља већином у рукама сељака мора се ићи другим путем и ја сам казао како социјално-демократска партија проповеда пут „слободних сељачких асоцијација“. Ја сам додао на свршетку: „ја сам ово само споменуо ради објасњавања принципа Интернационала.“ При свем том казано је доста нејасно и могло би се помислити да интернационал хоће да тим путем преврати приватну земљу у колективну сопственост. То је била моја погрешка, али г. Станојевић требао би да зна да интернационал *то није мислио* и да он има других сретстава да то оствари. Али он то незна, зато и објављује да интернационал оставља „дејству времена“ да то оствари. Пре свега социјално-демократска партија у свима својим органима

објављује да она не мисли у опште да продуктивне асоцијације у друштвима, где се већ развило капиталистично газдинство, могу да ослободе радника од капиталиста и да реше социјално питање; па при свем том она свугде на својим чесним скуповима у своју организацију ставља касе за узајамно помагање, за противљење капиталисту (при отказивању рада за повишење плате) и *продуктивне асоцијације* разуме се на начелима колективизма. Јер ово су јединице за производњу у будућем друштвеном склопу. Тако ради социјално-демократска партија проповедајући колективну асоцијацију и код сељака; али главна је целу социјално-демократске партије да се *сви елементи*, којима лежи у интересу да се остваре начела изречена интернационалом, *организују као једна партија*. Да се „организирају као сила, која ће чим се осети да је довољно снажна ступити у одсудни бој са владајућим капиталом“. Кад партија социјално-демократска одржи победу, онда она тек може предузети радикалне мере и народна средства да оствари своја начела. У самој Француској где је цела 1/4 земље у рукама капиталиста народ може употребити радикалније мере но што их предлаже г Станојевић н. пр. да народна банка откупи те земље од капиталиста по цени коју одреди народ, а у Енглеској већ друкче не може ни бити осим да народ просто укине сопственост владалаца над земљом онако исто као француска скупштина у првој револуцији. Дакле сретство што га он предлаже нестоји као нешто самостално које може да реши социјално питање, већ као нешто што иде уз друге мере. На конгресу у Бриселу бриселска секција у своме предлогу: да интернационал прими колективну сопственост, наређала је 3 главне форме и међу њима трећа је „славенска“ (Херцена и Бакунина) општинска владавина земљом,* коју г. Станојевић предлаже као свој проналазак.

Највећа је заслуга Карла Маркса кога г. Станојевић зацело по чувењу називље „диктаторским комунистом“, што је он први показао ништавило свију пројекташа који хоће својим сићушним пројектима да оставе и „овце целе и курјаке сите“ и опет да реше социјално питање. Он је први показао пролетаријату пут којим може решити социјално питање а то је: да се пролетаријат свију земаља организује као једна партија. То је начело примио интернационал и то је данас његова главна целу. Маркс је први казао да пролетар не тражи милост од капиталиста већ рачун. Према томе он је одбацио оне утописте који су хтели да својим „системама“ изједначе друштво а зато су апелирали на „срце и цеп“ капиталиста. Он их је назвао *назадњацама* — што и јесу. Он је одбацио прудонизам који оставља све узроке борбе т. ј. поделу друштва на раднике и капиталисте а неће последице борбе т. ј. пролетаријат и револуцију. Он је одбацио све социјалисте — „из дугог времена“ који начују нешто из треће руке о социјализму па лупају на дохват. У те је уврстио Маркс особито своје немачке социјалисте 1848. г. (у ту сорту спада и г. Станојевић), који су уображавали да су они открили „камен премудрости“ за спасење друштва „који је на свршетку устао против комунизма који све руши

* На стр. 38. „Билетина бриселског конгреса интернационала“ 1868. г.

и објавио да он стоји више свију партија“ исто као и г. Станојевић који хоће да помири капиталиста и радника на основу „слободе“. Изучавајући капиталистично газдинство он је нашао у њему самом најјачу полуку да преврне постојећи поредак; капитал све већу чест народа превраћа у гомилу бескућника а њихово имање скупља у руке једне класе. С тога је он дошао на мисао да се друштво не може изменити ни по каквом плану или системи, већ да се оно само мора *преображавати борбом* дотле док се не преобрази на начелима правичности; и то не правичности утопичне већ правичности човечанске, коју признаје најтачнија од социјалних наука — економика. Та начела и ту политику примио је интернационал. Има ли у њима што диктаторског, читалац је могао видети из мога чланка.

Ево шта сам Маркс говори о политичкој власти: „*када природним током развића ишчезну разлике сталежа и сва производства буду концентрована у рукама асоцијације, тада ће друштвена власт изгубити свој политички карактер сасвим. Политична власт у правом смислу те речи то је организована сила једног сталежа да гњечи други сталеж.*“*

Неколико векова борило се грађанство док је срушило спахијску систему. Колико ће трајати борба радника док не сруши владу капиталиста неизвесно је. Не ради се ту да партија радника превратом (*coup d'état*) дочепу власт, као што је пронашао г. Станојевић, већ да она убеди масу народа која трпи од мањине, и којој тако исто грози опасност сваког дана да дође у стање пролетаријата, да та маса народа (особито сељаци) увиде да је њихова корист да сруше ову владу која штити мањину, што живи на туђ рачун. И као што рекох: само капиталистично газдинство, које постојано отимље земљу сељаку, најбоље је јемство да ће се сељак скоро о томе уверити. Док тога не буде, разуме се да није могућа победа над данашњом госпоштином. То зна сваки социјалиста и зато му нису ни најмање потребни премудри савети г. Станојевића. Мирним путем, „слободом“, као што жели г. Станојевић, не може се решити социјално питање из најпростијег узрока што партија која данас влада у Европи, а то је капиталистична, и сва гомила што саставља власт — „заштиту реда“ — од цезара до последњег пандура неће дати „слободу“ без боја. Слобода може дакле бити само резултат решења социјалног питања; њој мора ићи напред уништење капиталистичног газдинства — а не обратно. Ја сам зато завршио мој пређашњи чланак речима Маркса: „сила је бабица која ослобођава од порођаја стара друштва кад су се у њима зачела нова“. — Што сам ја после тога додао: „у осталом и ту је могућ напредак — могуће је да ће се и господа опаметити“, то би значило н. пр. кад би сама буржуазија устала против Наполеона и помогла да се утврди суверенитет општина као што жели г. Станојевић; или кад би енглески парламенат усвојио предлог Миља и откупио земљу од капиталиста па је дао радничким асоцијацијама под аренду. Али из самог положаја и форме моје реченице види се да сам ја то казао више од шале но озбиља — јер ја у то мало верујем као што се види из целог мог чланка.

* „Манифест комунистичке партије“ 1848. г.¹⁹⁷

На свршетку да додам још неколико речи о републиканцима-либералцима. Ја сам показао какав је био њихов одношај спрам социјализма 1848. Они су га хтели картачем да збришу на јунским барикадама. И то су учинили прави републиканци, а не они што се само маскирају либерализмом. Данас ја сам казао какав је њихов положај у Европи. Они су партија у Шпанији и Италији, у осталој Европи они немају партије, већ су махом „адвокати, филозофи, књижевници и вештаци“, који сви „незнају“ социјализам као што ви кажете, али још уз то по незнању суде да су зактевања социјалиста неправедна. Мени су позната решења свију конгреса лиге за мир и слободу и ево шта знам из тих решења. На првом конгресу они су били само „лига за мир“ и хтели су само да утврде мир у Европи нестарајући се да униште узроке војне; зато људи као Маџинија, који нису хтели да млате глогиње, нису ни хтели да ступе у ту дружину. Доцније она је додала своје имену још „и слободу“, али њено се значење мало изменило тиме. На конгресу у Берну социјалисте, као што је Бакунин, оставили су је, јер су видели њено ништавило. На конгресу у Лозани где је први пут лига ставила на дневни ред социјално питање, ја сам био и ту сам видео лично њено ништавило и њен одношај к социјализму. Председник је гледао свим средствима да што дуже отегне прва питања да за социјално питање остане мало времена; социјалистима је одузимао реч тако неправедно да је један (неки Фрибур) био принуђен да тражи од скупштине да се председник са свог места уклони; зашто је, разуме се, био једногласно — исмејан. На послетку кад је дошло на ред социјално питање комисија је донела нека два предлога, оба савршено ништава. Осим тога одношај „лиге за мир и слободу“ спрам интернационала изречен је јасно на конгресу радника у Брислу. Радници су изrekli да ако „лига“ хоће озбиља мир и слободу у Европи, онда она треба да се слије са интернационалом, иначе на другим начелима и другим путем „мир“ и „слобода“ остају празне фразе. „Лига није примила предлог интернационала, већ је остала да се занима празним фразама. Тако је исто одрекао своју солидарност с њоме конгрес социјално-демократске партије у Штутгарту.¹⁹⁸

У осталом г. Станојевић веома је спустио акције лиге „за мир и слободу“ у „Панчевцу“, јер у својој посланици „ђацима велике школе“ он вели: „ако осетим да сам код нас сувишан, склонићу се на запад где људи који живе у слободи нису никад сувишни. Тамо бих могао радити у великом на оном што код нас радим у малом. Као члан централног комитета републиканске лиге за мир и слободу у Швајцарској, као члан комисије за решење источног питања у истој дружини, имам велика сретства на расположењу.“¹⁹⁹ Ја велим да лига нема ама баш никаквих сретстава на расположењу; да је она састављена из људи који сами незнају шта и како да раде и који фактично — ништа не раде, осим што држе по који конгрес на коме просипљу либералне фразе. Само хвалисавац може у тој лиги налазити „велика сретства“ на расположењу за какав рад. Осим ако г. Станојевић називље радом шетњу по Женеве и писање пројеката који нису нико-ме потребни.

Ја свршујем разговор са г. Станојевићем. Мени се чини да он кад се препире јавно с киме немисли да разјасни ствар публици, ради које људи обично пишу, већ да покаже свој господски ћеф. Стога ја нећу више говорити с њиме о тој ствари па нећу ни читати његових одговора. Публици је, надам се јасно све што сам ја казао о „политичној и друштвеној борби у Европи“.

Карловци 24. јула

С. Марковић

Панчевац, бр. 60—64 од 26. и 30. VII и 2, 6. и 9. VIII 1870.

II
ПИСМА

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ — ЉУБОМИРУ
БЕЛИМАРКОВИЋУ

ИЗУЧАВАЊЕ СОЦИОЛОГИЈЕ²⁰⁰

Цирих, 16. априла 1869. год.²⁰¹

... Ми смо се доста разговарали о социјализму и комунизму, али управо о социологији, о науци равнотеже и кретања (статистици и динамици) друштвеног, као што ју је назвао Конт, разговарали смо се врло мало. Тек кад се знаду закони, који владају друштвом, може се определити сигуран пут и сигурне мере, којима се народ води определеној цељи, коју су определиле социјалисте, т. ј. једнакости и братству. Сигурно не ћеш сматрати као наметање, ако кажем неколико мојих мисли о неким најважнијим питањима социолошким, и о начину, како се може изучавати социологија при данашњем стању науке. А рад сам да чујем о томе и твоје мишљење. Најважније питање из социологије, то је: колико људи може да храни један ланац земље, колико је људи потребно да обрађују тај ланац. Тако важно и основно питање, као што вели Хеленбах, економисте нису ни почињале да реше. А лако је погодити узрок. За то треба знати агрикултуру т. ј. знати прилично природне науке. Како су се све поштене економисте бактале, да нађу правилно мерило и оцену! Шта се ту није предлагало, а овамо је сва невоља у томе што се из темеља није разумевало то питање. Није све једно да ли ко производи хлеб или дугмета, вели Хеленбах. То је истина, али та истина мора да се рашири. Јер тако исто није свеједно, да ли ко производи дугмета, мамузе за ципеле или само ципеле, минђуше и друге трице или чоју и платно. Па као што напред рекох, да ваља определити: колико људи може исхрањивати један ланац земље, тако исто ваља определити за индустријске производе (најпре неопходне) колико н. пр. на сто људи треба платна, чоје и т. д. преко године и колико руку треба да то ураде? Кад би се тако за све израчунавало, онда би се то могло проеспапити, колико друштву остаје слободних руку, да их употреби на произвођење предмета за угодност (али никако за раскош), да се баве вештинама и т. д. Кад би се то приближно бар постигло, онда би се могла организовати производња, и онда би сви произвођачи добијали приближно једнаку цену за свој рад јер би сад друштво имало једнаку потребу за хлеб, као и за ципеле и за друго што. Ја велим,

то се све може достићи приближно, јер се тешко може свести на математичке формуле тако сложена машина, као што је друштво-произвођач. Тако би се бар извршило у неколико оно, за чим су тежили многи, па међу њим и Прудон. А да се само изједначе цене, без организације производње, онда би друштво могло опет рахат гладовати, ићи голо и босо, а имати на гомили дугмета, минђуша, мамуза и других ствари, које имају „цену“. Определити све ово у индустрији још је теже но у земљорадњи, јер овде би човек морао сам знати још више, те да може прикупљати нужне податке. Н. пр. колико може произвести платна преко године једна платнарска фабрика са толиким и толиким уложеним капиталом и толико и толико радних руку? Сад ту треба разумевати нешто и од технологије т. ј. опет природне науке. То су два основна питања у друштвеној науци, а та питања до сад нису дирнута.* То је што се тиче производње. Имао бих ти још много да говорим о размени, о конкуренцији и њеном упливу на размену продуката и на пренашање капитала из једног предузећа у друго. Сва ова питања све економисте, које ја знам, осим Чернишевског, Маркса и у неколико Мила, решавају наопачке.²⁰² За то и не знају да одговоре на најпростије питање из народног газдинства.

Али ево артија се свршава, а ово се писмо отегло. На завршетку да кажем само то, с чиме ћеш се и ти сагласити, а то је — да се социологија не може изучавати ни из каквих компендија, не само у целом, већ ни у једном специјалном питању.

Стража, I, 1878, стр. 181—183.

* Ово је писано пре 10 година. Прим. издавача.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ — ПАЈИ МИХАИЛОВИЋУ

[Цирих], 22. априла 1869.

... Ти спомињеш оне чланке у „Видов-дану“²⁰³ и велиш да њих пише лице коме су у власти реформе у Србији (ваљда Ристић?), па опет велиш да је то извесно, да у Београду завлађује реакција. Мени је то извесно поодавна, још од како изиђе чувена прокламација неуставном одбору, али се, право да ти кажем, и сам нисам надао да ће данашња влада дати у место данашњих установа сто пута горе и црње, а сада готово је поуздано да ће тако бити. Је ли ти прочитао оне реформе које се предлажу у „Видов-дану“? Да не говорим о две палате, од којих горњу именује влада, о „одговорности министарској“ не скупштини и не редовном суду већ неком особитом, кога саставља горња палата; да не говорим о томе што скупштина не добија више никаквих права но што их је до сада имала, т. ј. немала; да не говорим о томе ужасу, да владар има право узети диктатуру кад му се покаже опасност за круну, т. ј. кад год захте; па и у случају ако цела скупштина не буде одобравала владину радњу, то владар може да сматра целу скупштину као бунтовника и да употреби све мере да заштити своју круну (ма поцркао сав народ од тежине те круне); да не говорим што је нечувено у свету, ако и горњи дом (кога сама влада поставља) и доњи увиде да влада ради сасвим против земаљских интереса — они немају права да употребе никакве мере (Савет може позвати министре на суд, али владар може у „интересу круне“ шчепати диктатуру и не дозволити то) већ да протестирају и да се разиђу, а народу ако је неправдо доиста (а скупштина се не рачуна као преставник народа?) он има „право“ да се буну и да реши између скупштине и владара. Но пошто владар има диктаторску власт т. ј. сва државна сретства у рукама и као што се сваки *coup d'état* (државни удар) за раније смишља и спрема — то се може у напред одузети народу оружје и употребити друге мере те буне или не ће ни бити, или ако је и буде, влади је победа извесна (као Наполеону 1852. год.) и онда следује логично с „бунтовницима“ кратка расправа: „шабачки обори“, „врачарске рупе“²⁰⁴ и т. д. а „видовдански“ витезови сигурно би узели на се целатску дужност да изврше смртну пресуду над целим српским народом. Је ли да је грозно, Пајо, и по-

мислити да се такве установе узаконе? Је ли то „двехе према установама пређашње владе“, и још су оне установе биле формално незаконите. Но ми сви говорасмо: нека даду установе какве му драго, само нек нам даду слободу штампе, да можемо обавештавати народ, па кад се народ освести лако ће се оборити све неваљале установе. Доиста лако би се обориле, с тога ја рекох да оставимо на страну све ове „реформе“, што ти их наређах, па да видимо само какав је закон о штампи. Цензуре нема! — Ама ако ти напечаташ нешто што се власти не допада, она има право да то не пусти у циркулацију, да узапти. Дакле прво: достиже се иста целъ што и цензуром т. ј. да се ни једна мисао не пусти у народ, која се власти не допада; друго, редактор казни се по цепу, јер је лист већ печатан, и треће: казни се као преступник против печатње по закону који тамо буде скрпљен, а који се један пут казни нема права да буде икад редактор. Зар то није установа много паметнија но цензура, као што су је увели пређашњи глупаци. А да ни једном грађанину не би запела ни с које стране никаква шкодљива мисао, то влада има право да забрани долазак сваком листу, који је „противан народним интересима“ а онај, који би читао такве новине, да се казни као издајник отаџбине (не знам да ли се „издајници“ казне смрћу или само са 20 година робије?). Такве реформе предлаже „Видов-дан“, а ако се обистини (што ја не сумњам) да је то владино мишљење, онда ће се збити ово: влада ће направити устав у том духу, наши капетани и началници послаће депутирце на скупштину као што су и до сад радили, на скупштини ће се устав прочитати у једаред, од чега ће се тек десето разумети, а хиљадито упамтити, па ће се вотирати „ђутуре“ и примити „једногласно“ као што је то и до сада бивало. И тако ће нас влада, за коју се наши либерали 9 месеци брукаше и поганише, лажући да је „либерална“ „патриотична“, да „не ће да ради за народ без народа“ и т. д., и т. д. усрећити законом највећих безакоња, а ми да певамо ову Змајеву песму:

„И синцири да носимо
„И вергију да давамо“.

Сад да ти кажем, Пајо, још и ово: је ли да се до тачке испунило све за што се ми оно препирасмо пре неколико месеци? Је ли да је дошло време нашим либералима да би пљували на оно што су пређе целивали, али образ не подноси? Па кажи право, зар нема „Видов-дан“ право кад вели да су они „незрели у мишљењу као сама младост, а неспособни за рад као сама старост“ — кад су им они подлаци тако вешто извукли асуру, па се сад смеју. Па зар нема „Видов-дан“ право кад вели да они само грде поједине личности? Шта су радили либерали за ово 9 месеци но само грдили којекакве пандурице, као Христића, „Видов-дан“ и кумпанију? Је ли она изнела и један факт, који би жигосао цео систем пређашње владе? Мора сваки признати да није. А за што није? За то што би се тиме у једно жигосали и његова велика „светлост“, и његове „витешке груди“²⁰⁵ и његова „десна рука“ и остала сва господа редом. „Видов-дан“ има пра-

во: они су тако исто неосновано грдили једне, као што су хвалили друге. Рећи ћеш да су тако морали. Али кад су знали да се то мора, онда како су могли и један тренутак веровати (а они су доиста веровали, и ти то знаш, а и ја знам) за данашњу владу — не да је она либерална, већ да није она иста што је била и до 29. маја. И зар после тога нема право „Видов-дан“ да им каже, да је он остао веран својим начелима (т. ј. пређашњој влади), а да су либерали признали „своје заблужденије“ и „положили своју повинују“?...

Стража, I, 1878, стр. 352—354.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ — ПАЈИ МИХАЙЛОВИЋУ

Цирих, 2. маја 1869. год.

... Што се то догађа у Београду, нимало се не чудим, шта више надам се, да ће се још много којешта у том правцу догодити. Бошковић није оставио „Јединство“ с тога, што је болестан, већ што би га морао оставити и да је потпуно здрав. То се види из тога, што место Бошковића долази Балаицки.²⁰⁶ Да Бошковић по својој вољи оставља „Јединство“, он би сигурно нашао другог заменика. Но како му драго; ти велиш да наши либерали пропадају. Да, они пропадају „што су малодушни, што немају воље ни енергије, што немају никаквих рачуна, никаква правца, т. ј. што су неспособни за рад“. Е па нека падају! Срећан им пут!! Нису ни ваљали, ваљда ће уступити место другима бољим...

Стража, I, 1878, стр. 354.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ — БРАТУ ЈЕВРЕМУ

7/6. Цирих

Браца Јевреме!²⁰⁷

Добих твоје писмо из тавнице, али још раније чуо сам да си изгубио професуру.²⁰⁸ Немогу да ти говорим како мије било кад сам то чуо. Питај Пају нека ти каже шта сам му писао раније на што добих твоје писмо.

Такве пиљарске душе могу да владају само у Србији. Гонити и тиранизирати човека само ради гоњења, ради тираније, ради тога да се покаже „своја власт“ — то само могу да раде такве пиљарске душе, као што су та београдска господа. Па онда викати ура! и живи-јо! сваком тирану и подлацу; плувати и викати на сваког поштеног човека и на силу наметати се влади за шпијона — то само могу такве ђифте као што су београдски трговци. То је све урадила „благословена“ система „великога“ усрећитеља²⁰⁹ српског народа, коме сва Србија диже споменик, ваљада зато што није имао времена да их све повеша. А с' друге стране наши ђурани либерали, који одма пућкају чим им се свирне и који с' капом испод мишке просе од Блазнавца и Ристића „мало слободе“ за богаља — српски народ — и зато унапред обричу да ће овај бити вечно верни роб династији Обреновића. Наши су либерали као маторе каћиперке. Њихове либералне фразе то су фалишни зуби, фалишна коса, белило и руменило којим се кити каћиперка. Повади зубе, ишчупај косу, отри белило и руменило — њу ништа неболе. Тако и наше либерале: натерај их да славе највећег деспота као највећег патријота, да његову „десну руку“ и његове „јуначке груди“²¹⁰ хвале народу као спасијоце отаџбине, као бранијоце слободе (за неколико јалових обећања), а да вичу на претеране, који „задиру дубље но што би требало“, „анархисте“ и т. д. људе с' којима су до јуче радили заједно. И то њи ништа неболе. Тако мора бити кад су људи лебари. Кад њихов комад леба зависи од милости неколико власника.

Кад сам добио твоје писмо баш сам се спремао за неку репетицију коју имам преко сутра (сад се баш свршава квартал семестра), али како добих њега свако вече одам по неколико сахата мислећи:

Јеврем Марковић (1829—1878).

да ли је то природни вечни закон, да у целој Европи и скоро у целом свету владају и благују подлаци а да поштење и патријотиза[м] имају права само на мучеништво? Тако одам док ме умор несавлада и неотера у постељу. Ја неznam како је коме али ја мрзим на тиранију независно од тога што је она шткодљива по народ — ја је мрзим као мог личног непријатеља, јер ме вређа лично сваки тирански поступак, па можеш мислити шта сам помислио београдској господи кад прочитах шта се с' тобом десило. Па се још више кидам што сам везан и по рукама и по ногама па немогу ништа да радим већ само овако да себе гризем. Само ми још то даје храбрости и енергије да довршим мој инцинирлук кад помислим у каквој су зависности београдски либерали од владе. Да ја претрпим онако фијаско као Бошковић па да останем у онако ропској зависности од оних који би ме онако срамно преварили — ја би пројуријо себи куршум кроз главу.

Што ми пишеш да си намеран оставити службу ако ти недаду одовлетворења — ја би рекао да урадиш то и ако ти даду, само ако ти иоле дозвољало буде твоје материјално стање. Али и ако за сада неузможнеш гледај за ово 2 год. док сам ја на страни да уредиш, а кад се ја вратим доћи ће са мном још неколико истих начела и исте енергије па ће нас бити повише. Ја говорих Паји у последњем писму, да је најбоље сретство да се народ овест[и], стати у његове редове па га водити против госпде, а док је човек сам господин народ има слабо вере у њега. Само ако има власт боји га се.

Паја ће ти казати да је твоја наруцбина извршена. Поздрављају те сви овдашњи Срби. Да им знаш имена: Ђурић, Велимировић, Ракић и Пашић.

Твој Светозар.

Оригинал. ИАВ, ЗПО, к-1/5,5.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ — БРАТУ ЈЕВРЕМУ

Цирих 6/11/69.

Браца Јевреме,

Чега си се ти толико бојао ниси се убојао. Ти си ме толико саветовао да се немешам ни у што већ да гледам свој посао и ја сам ти то обећао, али ми смо обоица правили рачун без крчмара. То је значило метути лонац с' водом уз ватру па му заповедити: не кипи. Немогуће је да некипи — и моје је стрпљење прекипело. Мера подлости наших либерала и наше владе превршила се. Омладина — узданица за наш будући рад почела је да шеврда, а нико се ненађе да јој покаже прави пут. У то време у договору са неколико другова ја сам написао чланке „београдској господи“ и „Српске обмане“ где сам тим жешће ударио на данашњи систем у Србији у колико сам дуже ћутао. Очекивао сам последице с' тога сам те и питао у последњем писму мислиш ти озбиљно да се занимаш агрономијом и да ли ја треба да се зато спремам? Што сам очекивао то ме је постигло. Прекјуче добих од Матића ово писмо:

„Београд 18. Октобра 1869.

Господине,

„Дошло ми је до знања да сте ви писали онај чланак у Застави у бр. 116, 117, 118. и 119, „Српске обмане“ од једног Србина у кнежевини.

Нисам рад претпостављати ко је писац онаких израза, зато вам препоручујем да ми као поштен човек кажете јесте ли ви казани чланак писали? Ако нисте најбоље ћете уверење о томе дати ако то у Застави јавно кажете.

Очекиваћу од вас одговор на ово питање.

ваш поштоватељ
Д. Матић.“

Као што видиш форма је писма приватна, али је тон сасвим званичан. Осим тога по карактеру Матића судећи он је то писао по

заповести. Дакле решено је управо да се казним (сигурно одузетком стипендије) али се само обе да то буде на основу мог признања, да буде по форми законито, или ми се остављају једна вратанца да побегнем (па и то несигурно) да се одречем мога чланка у Застави. Разуме се да ово последње ја за живу главу не ћу да урадим дакле — стипендија је пропала. Ја сам ти и пређе говорио да мој карактер ни је за инжинирство и ја сам ово последње сматрао само као занат за леб. Сад ми ни од тог заната нема вајде. Јер у Србији инжинир може бити само државни чиновник, а ја то бити немогу, на страни да живим као инжинир то нећу такође. Дакле остаје ми да тражим лебац на други начин. Неки моји пријатељи из омладине желели би да ја постанем редактор „Младе Србадије“,²¹¹ но ја тога неби желео. Рад сам пре да останем овде да научим француски да пишем на том језику па би онда као кореспондент француских и руских новина могао такође зарађивати поштено издржање, а у исто време основао би у Србији лист у правом смислу народни са помоћу мојих другова. То је дакле једна страна. Друга је страна земљорадња као што си ми ти говорио. Ја сам већ саставио план како ћу се занимати ове године да изучим агрономску грађевину, агрономску машинерију и агрономску химију. За прва два предмета имам већ стална темеља у општој грађевини и техничкој механици само би ми требало да проштудирам нека специјална дела која сам већ побележио; за последњи предмет само морао би још да слушам у идућем летњем семестру органску химију и да радим у лабораторији над неким агрономским опитима. Ја ћу то свакојачко да учим јер ми се допада и налазим да је то знање и најкорисније по наш народ. Гледаћу да до свршетка ове школске године израдим целокупно дело за печатњу, које би обухватило све поменуте техничне гране агрономије. То би с' једне стране јако помогло да се утврдим у тим наукама, друго донело би ми сигурно нешто новаца и треће било би ми најваљанија сведожба да тај посао разумем.

Сад долази моје издржавање за ову годину. За два дана ми овде добијамо стипендију и ако ми Матић још сада пошаље стипендију, а то се надам јер је његово писмо послато 19-г, а стипендија нам је послата најдаље 22-г, а он вели у писму да ће очекивати мој одговор, онда ћу ја имати новаца да платим у напред још за 2 месеца и осим тога остаје ми 150 фр. да одма купим све књиге за агрономију што су ми нужне. После тога остаје ми да живим још 8 месеци. Неколико овдашњих мојих другова даваће ми сигурно 60 фр. месечно треба ми још по 60 месечно што износи за 8 м. 480 фр. увеличавајући ту суму још за 180 фр. за неподвижене расходе износи 660 фр. или 60#. Ту суму ја ћу искати од мајке. Ако је потрошила моје новце што је примила из суда она је сигурно исплатила дугове на кућу и дућан што је имала око 120# и сад се може за 60#. задужити, а ја се уздам да ћу то моћи доцније да исплатим. На тај начин ја могу прилично да се издржим ове године. Ако се још почне издавати „Млада Србадија“ и ту ћу моћи нешто да заслужим, јер ја имам већ спремане неке списе и оригинале и преведене.

Ово је дакле мој пројект за будући рад. Немој да се срдим што твоје савете нисам послушао. Кад би се „искуство“ могло научити од

другога онда се оно неби звало искуство. После ја сам задовољан што сам ово 3 године пробавио о државном трошку, јер о свом неби могао, сад за ову последњу годину и три четири месеца, што би остао као инжинир, ја би само би[о] обвезан да служим државу. Овако ме они сами ослобођавају од обвезаности. За живот ја се небојим јер ја осећам снагу да могу све да радим што један поштен човек може да ради. У здрављу да се видимо. Снајку поздрави најљубазније.

Твој Светозар

Ово ће ти писмо предати Ђ. Љочић у руке.

П. С. Ако имате кад ти или снајка напишите мајци о овој ствари, а ја ћу јој написати доцније.

Оригинал. ИАБ, ЗПО, к-1/5,6.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ — АНТОНИЈУ ХАЦИЋУ

3. фебруара 1870.²¹² г. Цирих.

Брат Тоно,

Још пре 10—15 дана, кад вам посла неке чланке, мишља да од „Младе Србадије“ неће бити ништа. Мишља то с тога што већ прође нова година а требаше још 500 претплатника до 1200 колико је било нужно па да лист може излазити, у исто време по свим појавама чињаше се да београдски чланови „омладинског одбора“ баш нарочно оће да „М. Србадија“²¹³ неизађе. Веома ми је мило што сам се сасвим преварио. То је за извинење што сам у пређашњем писму омладинском листу одрекао будућност. Сад на ствар:

Има више од 6 година како сам почео да изучавам текничне науке (3 г. у Београду, 3 у Петрограду и ово у Цириху), кад сам се њима посветио беја још врло млад (17 година) па нисам умео да оценим ни околину у којој морам да живим, т.ј. српски народ и његове потребе ни моје склоности. Мишља тада да будем миран спокојан инжинир, да радим свој посао, који је и народу корисан, а за остало да се небринем ма се свет тумбе окретао. Али од тог доба много сам којешта дознао што пре знао нисам. Најглавније је што сам дознао да су сасвим другчи услови нужни па да се српски народ може мирно развијати у текничном правцу и да један човек мога карактера може у њему живети као обичан спокојан инжинир. Неотично ја сам отишао на поље публицистике. Мени је и сувише тешка уска та зграда у којој се данас гуши српски народ и ја сам отпочео борбу против ње. Моја је књижевна радња и сувише малена да би о њој имао шта говорити; тек кад сам по поводу чланка „Српске обмане“ добио писмо од Министра Матића, које вам је познато, ја сам сасвим решио да је мој позив публицистика. Одма сам оставио инжинирство сасвим (био сам већ уписао, пошто сам морао полагати неке испите за III курс па сам се одма затим исписао) и почео да се спремам искључиво за то. Намера ми је била да још идуће пролеће и лето проведем у Женеву колико да се усавршим у француском разговору толико да се изближе упознам са европском радикалном демократијом. На јесен мислио сам да се вратим у Србију па да са помоћу неки моји млађи пријатеља оснујем журнал за „науку и живот“ са програ-

мом као што смо га ми Цирижани предложили за „Младу Србију“ и који је већином сагласан са данашњим њеним програмом. Али ево сад „Млада Србадија“ нађе толико одзива да може смело ступити у живот. Два таква журнала била би у Српству сувишна у данашње време, тим пре што ако у Србији изиђу сносни закони о штампи онда ће се по свој прилици М. Србадија тамо преселити. Дакле мој се први план квари. Међутим ја имам толико куражи да кажем да би као редактор омладинског листа могао савесно испунити све што је нужно да тај лист заузме такав положај у Српству, какав он треба да заузме. То ме побуђује да се кандидирам за редактора „Младе Србадије“. Ја неби имао ништа ни против места помоћника, ма да ми нису позната ни његова права ни дужност јер мени је главно да сам код журнала где би могао да радим, само што ја неби могао да се примим тога места за плаћу мању од 800 ф., јер морам да купујем књига ради мог даљег усавршавања. Ето то је главни узрок овом писму.

Може бити да би било какви препрека мојој кандидатури то што ја нисам аустријски грађанин. Ја мислим ако неби било други какви препрека, да би се ова могла уклонити тиме што би се ма ко назвао *номинално* редактором.

Мени је потребно да ми се на ово што скорије одговори; особито би вас брат Тоно молио да ме известите како стоји моја кандидатура. Мени би свакојако било нужно да не остављам Цирих и да идем у Женеву па би ме то помело веома. Кад би се та ствар отегла, а на свршетку добио одречан одговор.

Братски поздрав од С. Марковића.

Адрес: *Prediger hof* No. 22. После месец дана ако недобијем никаква одговора ја одлазим у Женеву.

Оригинал. МС, РО, 28.723.

Антоније Хаџић (1833—1917).

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ — ПРЕДСЕДНИКУ
ОМЛАДИНСКОГ ОДБОРА

22. Марта 1870. Цирих.

Председнику омладинског одбора

Писмо главног омладинског одбора добио сам пре 2 сата. Веома ме је жао што морам да кажем да немогу да примим место. У последње време видео сам много чињеница које ми показују да се моја политична, научна и књижевна начела доста знатно разликују од мишљења главног одбора. Ове чињенице нећу да вам ређам јер мислим да су вам познате. У писму одбора мени се каже да редактора заступа одбор и даље се вели да дођем у Н. Сад па да ће се тада тек одредити мој одношај према одбору. У свези са поменутиим чињеницама ја не налазим да би имао довољно гаранције да би омладински лист био уређиван у онаком правцу са којим би се ја могао сагласити, а како ја не би могао ни за длаку оступити од правца који сматрам за истинит то у напред видим раздвојеност при уређивању омладинског листа. Ово предвиђање принуђава ме да се зафалим на части што ју ми је главни омладински одбор указао избравши ме за помоћника редактора „Младе Србадије“.

Примите уверење да вас веома поштујем.

Светозар Марковић

Оригинал. МС, РО, 28735.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ — АНТОНИЈУ ХАЦИЋУ

Цирих, 29/3/70.

Брат-Тоно,

Судећи по чланцима у „Матици“ и Омладинском календару чини ми се да се и овај чланак о женском питању може напечатити ма где било.

Мој одговор омладинском одбору могао вам се учинити одвише сув и прек. Ја нисам рад да га криво протумачите. Ја сам послао неке чланке од који су требали неки да буду напечатани до сада, то неби. У исто време изиђоше у Омладинском календару неки чланци који су по моме мишљењу достојни само за Видов-дан; срањујући ова два факта ја се увери да би ја био врло у незгодном положају кад би се примио места помоћника у редакцији „Младе Србадије“ а под безусловним старешинством главног одбора. Ја би морао или да пишем, као прост најамник, на задану тему, или да моје мисли потчињавам такој цензури, за коју у напред знам да се далеко разликује од мог сваћања. Ово су мотиви мог пређашњег писма. Ја сам расејан због моји приватни ствари па сам често у саобраћају више прѣк но што би желио. Нека се неприпише то у непријатељство неко спрам омладинског листа. Ја се неодричем ни у колико да и убудуће радим у омладини по мојим силама, а писаћу и за омладински лист чим видим да се у њему могу печатати чланци мог правца.

Због тога што незнамо каквог ће правца бити „Млада Србадија“ неки моји пријатељи непослаше још чланке које беху спремили: „О васпитању умном, физичком и моралном“ Спенсера (прев. с енглеског), „Границе човекова познавања“ Малешота, једна беседа из књиге „Просте беседе о научним предметима“ Хершела и др. Ја сам вам и пређе писао да би било радника за „Матицу“ кад би она имала опширнији одео за науку. За „Младу Србадију“ биће тако исто док се само види на коју ће страну она да пође.

Омладински поздрав.

С. Марковић

Оригинал. МС, РО, 1814.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ — ВЛАДИМИРУ ЈОВАНОВИЋУ

ПИСМО ВЛАДИМИРУ ЈОВАНОВИЋУ*214

Цирих 4. јула.

„Ко год ме је ударио у леђа
Вратио сам му у лице“.

„Подлаци“, „ниткови“, то су људи, који „систематично оцрњују људе, против којих с научним разлозима не могу да изиђу“, велиш ти.

Ја сам изишао јавно са научним разлозима, које нико није оборио. Ја сам те питао, где сам ја „оцрњивао“ те људе, које ти спомињеш? Ти на то не одговори — јер ниси могао ничим да потврдиш своју измишљотину. Па при свем том називаш ме подлацем и нитковом! Како се зове човек, који без разлога црни другога човека? Ти си сам казао подлац и нитков. Утуви то добро.

„Шарлатанство“, „нитковлук“ називљеш ти политику, која „у политичкој борби“ исповеда начело: „ко није с нама, тај је против нас“. Онда су шарлатани и ниткови Мациније и Ласал. Онда су шарлатани сви „социјал-демократи“ немачки, који устају против „национал-либерала“ и „фортшритлера“²¹⁵ и других „полутанских партија“; онда су шарлатани сви „непомирљиви“²¹⁶ у Француској, и то не партија социјалиста (Рошефор),²¹⁷ већ партија „Фери-Гамбета“, која јавно објављује, да су „врата левице свима затворена, који нису непомирљиви републиканци“, а то се односи на 17-торицу „Пикара“,²¹⁸ који као и сви политички хермафродити траже „да направе брата од небрата“, од Наполеона републиканца, од Блазнавца патриоту. И ти се усуђујеш да називљеш „шарлатанством“ и „нитковлуком“ оно начело, које исповедају сви поштени политички борци, ма којој партији припадали!! Зар то није горопадан безобразлук? Ти скачеш, као да сам те полио врелом водом, кад те запитах: „јеси ли у државној служби или не“? Ти вичеш, како ја немам „образа“ кад те питам:

* Од велике преписке, коју је пок. Светозар водио са Владимиром Јовановићем, дошло нам је до руке само ово једно писмо. Оно је потпуно разумљиво за оне, који знају оне прилике кад је ово писано.

„јеси ли се најмио у „прљавих“ великаша?“ Ко је говорио о „најму“ и о „прљавим великашима“?²¹⁹ Или зар су Бошковић, Васиљевић и други либералци у најму код „прљавих великаша“? Или зар сад Милован није „српски син“ и нема право да „ради и за себе радећи за општу ствар“? Како то лако заборављаш оно, што си јуче говорио! А ја сам баш у писму казао, да „примање у службу државну“ истиче из политике „докопати се власти“. Дакле ако либералци одиста воде политику да се докопају власти, онда из политике морају ступати у службу. Зар ти ниси сам говорио у Цириху, да ниси дозволио Матићу да да оставку на службу, кад су га натерали да ми против своје савести одузме штипендију, јер то захтева политика да он остане на своме месту? За што си ти у моме простом питању прочитао „најамништво“ и „прљаве великаше“? нека ти твоја савест на то одговори.*

Савршена је лаж, да се глас о руској шпекулацији са српским „републиканцима“, „социјалистима“ и „комунистима“ пренео одмах после топчидерске скупштине. Доказ је томе пре свега то, што се тада у целом српству знало само за једног „републиканца“, „социјалисту“ или „комунисту“, а то је био Жујовић, који се у то време лечио од самрти у Далмацији. „Републиканац“ Драгиша²²⁰ показао се тек доцније неколико месеци, а „социјалиста“ Марковић познат је као такав само из писама Владимиру Јовановићу, и то од пре месец дана. Друго ја сам стигао у Београд баш за последњи дан, кад се распустила топчидерска скупштина и остао сам у Београду до половине септембра,²²¹ за сво време био сам у најпријатељскијим одношајима са либералцима, тако, да ми се поверила од стране Васиљевића и та тајна, да је Бошковић писао оне чланке у „Ср. Новинама“, у којима је одрицано мучење преступника,²²² за које, као што се показало у Цириху, ни ти ниси знао. У то време писао сам у „Србији“ и бивао постојано у редакцији њеној, па при свем том никад ни речице није се говорило у шпекулацијама руским са „републиканцима“ и т. д., ама ни речице. Међу тим поуздано се знало и говорило, да је руско правитељство незадовољно тиме, што Гарашанин и Маринковић нису намесници. У осталом ни Руси нису то тајили, већ су говорили јасно у својим новинама.

Блазнавац је неколико месеци доцније шиљао свога агента (кога не ћу да именујем) српског официра у Петроград, да ради непосредно код Горчакова, да се Шишкин из Београда дигне, због његових интрига са поменутима кајмакамцима, што, разуме се, није успео.

Ни доцније тај глас није се чуо нигде даље ван круга либералаца, и то веома блиског, јер ни један од мојих млађих пријатеља, као

* Ево тога питања, што га је пок. Светозар управо на Владимира, и који се у овом писму спомиње.

Пре него што је Милован у државну службу ступио, писао ми је један пријатељ, да ће Милован добити баш одређено то исто место које доцније и добије, и у исто време јави ми да си ти кандидат за капућехају у Цариграду. Пошто Милован доби службу, исти пријатељ писао ми је, да ти добијаш плату из министарства спољних послова и да си као „чиновник по особеним порученијам“, што веле Руси, послат у Европу владиним послом. Како је оно прво извешће о Миловану било истинито, то имам повода да мислим да је и ово друго истинито. Да би могли лакше да се разумемо одговори просто, је ли то истина или не?

што је П. М.,²²³ није никада ништа о томе чуо, а тако исто Жујовић, с којим сам до пре 4 месеца имао доста дугачку препирку у писмима о раду либералаца у последње време, о његовом нападању на Драгишу Станојевића у „Застави“;²²⁴ он то није чуо ни за Драгишу, а камо ли за мене. Да је тај глас само дошао до ушију „Видов-дана“ и браћије му, зар би ме они поштедели, а не би они по свом обичају тај глас, да је руски конзул купио ма ког „радикалца“, изнели као позитиван факт, да је именом Светозар Марковић тај купљени радикалац? Дакле ово су чињенице: а) ти гласови пронели су се тек доцније, кад сам ја отишао у Петроград,²²⁵ а никако не раније од мога чланка „Велика Србија“;²²⁶ б) они се никад нису проносили даље ван узаног круга београдских либералаца. Резултати: или је тај глас истинит и онда је Светозар Марковић нитков, или је лажан, и онда су ниткови они, који су га измислили и разнели, а то су београдски либералци. (Што се тиче мога брата, ја још нисам добио од њега одговора је ли истина оно што си ми ти предао као његове речи, али и да је истина, опет се то разликује од гласова, да сам ја „најмљени руски агент“, као бог и шеширџија.)

Које ћеш од ова два горка мишљења примити, мени је свеједно, а ја се уздам у се, да ћу моћи делом да докажем да је истинито последње.

Ја смешан изгледам на политичном пољу, кад постављам себи за задатак да убијем „народну странку“²²⁷ — је ли истина? Ја не знам чему да припишем — крајњој ограничености или заслепљеној надувености — ову глупу и бесмислену фразу. Или зар ти озбиља мислиш да 4 — 5 државних чиновника и један публициста,²²⁸ који „општим сретствима“ путује по Европи, састављају народну странку? И кад ја јасно говорим да ја хоћу неколицини тој, што узурпирају име „народне странке“, да побијем ауторитет код народне странке т. ј. код *уједињене омладине српске*, да докажем да њихова политика води утврђењу тираније, а не слободи, и према томе да су они неспособни да буду вође једне странке, — зар то значи да ја хоћу да убијем народну странку? Знаш ли пословицу: „путуј игумане не старај се за манастир“? Ја само то могу да одговорим да оно учитељско разлагање, којим ти хоћеш да ми покажеш, како ја не знам што је политичка странка и од чега она пропада. Ко је смешан, ја или ти? Зар није цела омладина изрекла својим ћутањем на Васиљевићев предлог,²²⁹ да она не види спасења за српство у политици београдских либералаца. Зар нису органи *народне странке*²³⁰ у Аустрији изрекли то исто? Али ево шта вели један странац и то пријатељ београдских либералаца, Рус Ровински, који ти је сигурно познат: „на либералцима се очигледно показују лажни принципи њиховог образовања. У свију њих је компромис, вечни преговори ума са капричном вољом, реалном истином и њеном практичном ограниченошћу; и они блуде без те истине као у тавном подруму без светлости и не могу да изиђу из овог тесног лавиринта. Смешно и жалосно је било гледати те људе, како они служе за подножје вештом егоисти, а у исто време с детињском наивношћу говоре: „Ми смо правитељство“. Сада је и њима јасан њихов положај; но шта су они јадници претрпели? Влада их је третирала као своје робове, који не смеју дигнути главу, и на-

задњаци су им с правом (слушај па утуви) пребацивали лакејство, а од либералне омладине, која је једино била на њиховој страни, доживели су шкандал.²³¹ Пређе су у унутрашности имали добро име људи поштених, који служе народу и идеји, а у последње време они су тако изгубили уважавање и свако значење.

Ево како се говори о вама у руском журналу, а ви са висине своје папске непогрешљивости називљете свакога „балавцем“, „нитковом“ и „подлацем“ који хоће да вас скине са те призрачне висине. Зар то није глупо и смешно, да 4 — 5 људи сматрају себе као неку велику силу, против које чак Русија мора да призивије у помоћ републику и социјализам? Сваки човек који уме да мисли мора казати да сте изгубили памет после 29. маја 1868.

Ја нисам обичај да називам братом човека, кога називљем „подлацем“, „нитковом“ и „шарлатаном“; а тако исто сматрам сваки даљи разговор за савршено сувишан с таквим човеком. То је као у обичају код ваше „народне странке“, да сваког од млађих људи, који неће да сматра као свето писмо оно што ви радите, испраћате грдњом, као што си ти мене испратио. Тако је Милован некад испратио са „сиктер“ Жујовића, кад се овај усудио да му неучтиво, као што ти од мене захтеваш учтивости, тражи рачун о радњи либералне странке. Што си тражио, нашао си у моме одговору. Учтивост за учтивост! Ама ја желим да будем сасвим начисто са надувеношћу твојом, а тако исто и са свима интригама, које већ постоје, и које могу понићи после овог мога писма, јер ја више не верујем у вашу савесност где се тиче вашег самољубља. Да би се то већ једном извело на чистину, ја ти предлажем овакав мегдан: *да напечатamo ову нашу преписку, па нека сва Србадија суди, на чијој је страни правда и истина!* Смеш ли? Ако смеш онда ми јави па да изберемо у Београду или Н. Саду по једнога заменика сваки, па да им пошљемо наша писма нека их они печатају. Ако то не смеш, онда знај да те бесконачно презирем.

Стража, I, 1878, стр. 355—359.

III
ДОКУМЕНТИ

РЕШЕЊЕ СУДА ОКРУГА ЈАГОДИНСКОГ
О ОГЛАШЕЊУ ПУНОЛЕТСТВА
СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

Г. Светозар Марковић, ђак инжењерског петроградског института, 21. Августа 1868. год., долазио је Суду округа Јагодинског, и молио да га суд као млађег и пунолетног наследника масе умрлог г. Радоја Марковића б. из Јагодине, за пунолетног огласи и готовину масалну на његов део спадајућу, његовој маћији г. Марији на слободну управу преда, додавши још и то, да ће она са таторима и крштено писмо суду донети.

Према овоме тражено је крштено писмо, од маћије његове г. Марије и татора Мате К. Аранђеловића, а они одговорише, да је се наследник Светозар родио у Црноречком округу, и молише Суд, да он сам преко надлежне власти таково добави.

По овоме Суд је округа Јагодинског, писмом своим од 1. Октобра 1868. г. № 11982. тражио од Начелништва округа Црноречког крштено писмо о наследнику г. Светозару, а тражио је да и суд округа Црноречког испита другога татора ове масе Алексу Здравковића из Рготине, одобравали и он да се наследник Светозар за пунолетног огласи.

Начелништво округа Црноречког 15. Октобра 1868. г. № 4558 јави, да не може послати крштено писмо за наследника Светозара, зато, што је се по дознању његову он родио у Нишевцу Кнежевачком округу.²³²

На основу овога извешћа Начелништва Црноречког, Суд је писмом своим од 23. Октобра 1868. године № 13.204 искао крштено писмо од Начелништва Кнежевачког, за наследника Светозара, и Начелство 9. Новембра 1868. год. № 6.633. одговори, да именовати Светозар у Црквеном протоколу нигди није заведен кад је речено извешће Начелства Црноречког прочитано и наследнику г. Јеврему, он је казао, да је се наследник г. Светозар, родио у Заичару, а не у Нишевцу, а родио се вели 1846. или 1847. год., он ово добро зна као старији његов брат.

По казивању г. Јевремовом Суд је округа Јагодинског писменом своим од 16. Октобра 1868. год. № 13.123 по други пут писао Начелништву Црноречком да набави и пошаље крштено писмо за наследника Светозара, и Начелство је 19. Децембра 1868. год. № 5604 опет јавио, да се није могло наћи у Црквеном протоколу крштених 1846. и 1847. год. да је Светозар тада у цркви Заичарској крштен.

Суд округа Црноречког писмом своим од 12. Октобра 1868. године, № 6.405 одговарајући на горње писмо Суда овога № 11.982 шаље протоколе саслушања држати над Алексом Здравковићем, трговцем, из Рготине, по коме он као тотор одобрава да се наследи Светозар за пунољетна огласи, и да му се део готовине на руковање преда.

Из предизложенога види се да се крштено писмо за наследика Светозара преко дотичне власти од надлежног свештеника набавити није могло; али како се из пописног списка полицијске власти од 26. Септембра 1854. године № 1164. види, да је наследи Светозар пунољетан, јер је још онда имао 8. година, и како тотори и удовица потврђују, да је он заиста пунољетан, и одобравају, да се он за пунољетна прогласи и део готовине масалне на слободну му управу преда, — тако је Суд округа Јагодинског на основу §.§. 97, 38, и 150. законика грађан.

РЕШИО:

Да се речени наследи ове масе Светозар, прогласи за пунољетнога, и да му се припадајући део готовине масалне изда на слободну управу у колико му није издат.

О овоме се извешћује како тотори и удовица покојникова, тако и наследи Светозар, — а маса ће таксе да плати суду.

Од Суда округа Јагодинског, № 295. — 22. јануара 1869. год. у Јагодини.

Пр. писар,
П. Ковачевић.

Члан суда II класе,
[Потпис нечитак.]

Оригинал: ИАБ, УВБ, XLV, 104/1871.

СУД ОКРУГА ЈАГОДИНСКОГ — МИНИСТРУ
ИНОСТРАНИХ ДЕЛА: ДА СЕ РЕШЕЊЕ О
ПУНОЉЕТСТВУ ДОСТАВИ СВЕТОЗАРУ МАРКОВИЋУ

ГОСПОДИНУ МИНИСТРУ ИНОСТРАНИХ ДЕЛА

Суд је округа јагодинског, донео решење по маси умрлог Радоја Марковића бив. из Јагодине, којим се наследи ове масе Светозар проглашава за пунољетна, и такво под ./. шаље Г. Министру Иностраних дела, са молбом, да га реченом наследику Светозару Марковићу ђаку инжинирског петроградског института у Русији на под :/2 рецелис доставити, и рецелис суду овоме повратити изволи.

№ 295
22. Јануара 1869. год.
у Јагодини

Члан Суда II класе
Миленко Тимић

Оригинал: АС, МИД, И, VI, 140/1869.

СУД ОКРУГА ЈАГОДИНСКОГ — МИНИСТРУ
ИНОСТРАНИХ ДЕЛА: ДА СЕ РЕШЕЊЕ
О ПУНОЛЕТСТВУ СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА
ПОШАЉЕ У ЦИРИХ

ГОСПОДИНУ МИНИСТРУ ИНОСТРАНИХ ДЕЛА

Суд округа јагодинског јавља Господину Министру иностраних дела, да је Светозар наслѣдник масе пок. Радоја Марковића, из Јагодине; из Петрограда отишао у Цирих у Швајцарској, ради науке, и да је престала потреба, да се он по молби суда овога од 22. Јануара т. год. № 295. у Петрограду у Русији тражи.

У исто време шаље суд Господину Министру иностраних дела, два решења под ./ и :/2 истекша по делу масе ове с рецелисом, молећи га, да их Светозару Марковићу ђаку у Цириху у Швајцарској на рецелис :/3 и ./4 предати, па рецелис суду овоме вратити изволи.

№ 5093

29. Априла 1869 г.
у Јагодини.

Члан Суда II класе
М. Тимић

[На полеђини:]

Суду окр. јагодинског.
№ 2714.

3. Јуна 1869. год.
у Београду.

На приложено рецелисе достављена су г. Светозару Марковићу, техничару у Цириху, решења која ми је суд послао са својим писмом од 29. Априла т. г. № 5093.

Оригинал: АС, МИД, И, VI, 140/1869.

ДИРЕКТОР ЦИРИШКЕ ПОЛИЦИЈЕ — МИНИСТРУ
ИНОСТРАНИХ ДЕЛА У БЕОГРАДУ: О УРУЧЕЊУ
РЕШЕЊА СВЕТОЗАРУ МАРКОВИЋУ

Zürich

10. јуни 1869.

ЕКСЕЛЕНЦИЈО!

У одговору на Ваше писмо од 18. маја № 2356 част нам је што можемо да Вам у прилогу доставимо оверене потврде ученика политехничке школе Светозара Марковића за решења која су му уручена.

Примите изразе нашег особитог поштовања.

Директор Полиције
Др. Ј. Ј. Стреиле

Министру иностраних послова у Београду

Оригинал: АС, МИД, И, VI, 140/1869.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ — МИНИСТРУ ПРОСВЕТЕ
И ЦРКВЕНИХ ДЕЛА

МИНИСТРУ ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ДЕЛА.

По решењу Г. Министра од 26. Фебруара дошао сам у Цирих да продужим техничне науке. Овде ми је нужно 110 франака да платим школарину и молим Г. Министра, да ми те новце пошље, јер сам извешћен, да постоји министарско решење по коме се свима техничарима плаћа школарина.

Имам да споменем Г. Министру, како се је у рачуну од 26. Фебруара, који ми је у Петроград послат поткрала једна погрешка. Тамо стоји: „Ви сте примили државно издржање до 1-г Маја а после одма:

„Дакле примилисте:

„За Март — —

„За Мај — — —

„онда вам остаје за Март и Мај“. Једнако се спомиње Мај, а ја сам примио издржање до првог Маја као што је с' почетка и у Вашем писму казано и таку сам признаницу послао.²³³

Државни питомац
Светозар Марковић.

[На полеђини:]

26. Марта 1869. г.

№ 1273

Оригинал. АС, МПС, V, 1122, 1870.

МИНИСТАРСТВО ПРОСВЕТЕ — МИНИСТРУ
ГРАЂЕВИНА: МОЛБА СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА
ЗА ШКОЛАРИНУ

Г. мин. грађ.

№ 1273

27. марта 1869. г.

у Биограду

Државни питомац Светозар Марковић коме је због болести допуштено да из Петрограда пређе у Цирих и ту продужи техничку науку, моли да му се изда 110 франака ради плаћања школарине.

Част имам молити вас г. мин. да ми изволите јавити: треба ли томе питомцу дати тражену суму новаца на ту цјел, а у исто време јављам вам да се има откуда дати, ако ви признате да то треба учинити.

Примите уверење мога поштовања.

[Са стране:]

Послао 28 истога месеца Марко Ј. Шокорац.

Копија. АС, МПС, V, 1122, 1870.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ — МИНИСТРУ ПРОСВЕТЕ
И ЦРКВЕНИХ ДЕЛА

Г. МИНИСТРУ ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ДЕЛА

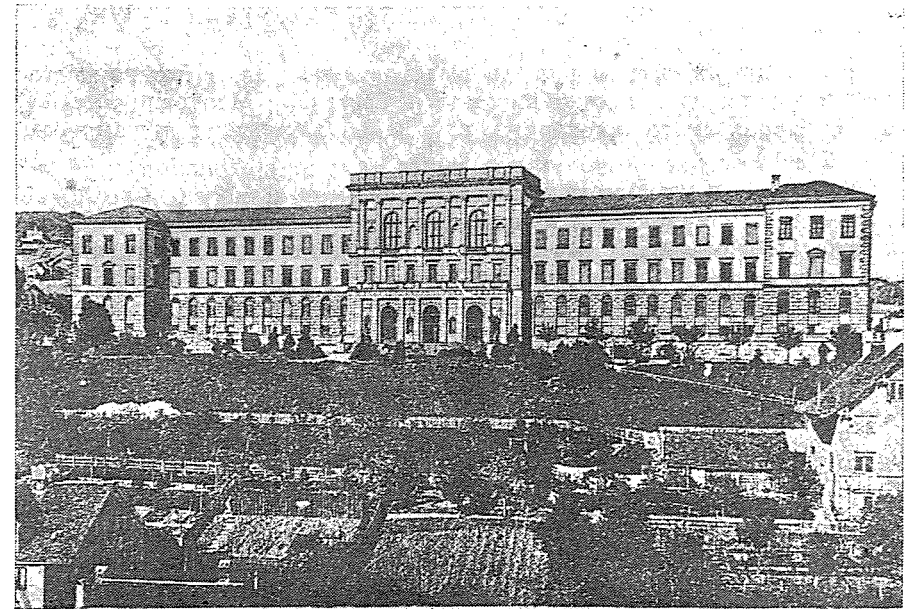
Школарина ми до сада још није послата. Сигурно је то Г. Министар сметнуо с' ума, с' тога молим Г. Министра по други пут да ми се школарина што пре пошље, јер како сам овде у први мах имао велике издатке да чиним то нисам могао и до сада школарину да платим, а она се мора платити. У исто време морам да приметим да ми је за школарину нужно само 70 фр. а не 110 као што сам у први мах, кад још небејех добро извештен, јавијо.

У Цириху
27. Априла 1869. год.

Државни питомац
Светозар Марковић.

Адреса: *Rosenstrasse, № 355. II St Hotingen Zürich.*

Оригинал. АС, МПС, V, 1122, 1870.

Зграда Политехнике у Цириху, у којој је студирао Светозар Марковић.

МИНИСТАР ГРАЂЕВИНА — МИНИСТРУ ПРОСВЕТЕ:
О ШКОЛАРИНИ СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

ГОСПОДИНУ МИНИСТРУ ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ДЕЛА.

Накнадно изјављујем вам, да се саглашавам, да се сходно постојећој пракци за техничке питомце и Светозару Марковићу, техничару у Цириху изда школарина, коју је он захтевао, а о чему сам вам пре писао.

Примите уверење мога поштовања.

13. јуна 1869. год.
у Крагујевцу.

заступник министра грађевина
Ј. Бели-Марковић

Оригинал. АС, МПС, V, 1122, 1870.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ — МИНИСТРУ ПРОСВЕТЕ

У Цириху 15. Јуна [1869].

ПОШТОВАНИ ГОСПОДИНЕ!

Опростите што се усуђујем да се на вас обраћам приватним писмом²³⁴ у ствари која се тиче вашег званичног положаја, а то је моје школарине. Узрок је томе, што баш данас доби од брата писмо у коме ми јавља да сте му ви казали да ја школарину неплаћам сада а да ће ми се школарина на јесен послати. То ми даде повода да мислим да се је у министарству Просвете догодило неспоразумење па се мисли да ја овде још нисам ступио у школу, (јер обично наши питомци проводе први семестар учећи језик) и из економије непиље ми се школарина. Морам да признам да сам узрок недоразумевању ја сам, што нисам у моим писмима министарству тачније означио моје овдашње занимање. Али како ми ни сада није удесно (особито после 2 прва писма) да се министарству званично обраћам то сам принуђен да вам саопштим мој положај а и узрок зашто то нисам у први мах званично учинио. Као што вам је познато ја сам у Петрограду био 3 године у инжењирској школи али како је тамо цео курс инжењирски подељен у 5 година а овде на 3 1/2 то су и предмети сасвим другаче раздељени: тако има предмета које сам ја тамо слушао као „нижа и виша геодезија“ а које се овде тек у II курсу, другом семестру започињу а свршавају се на свршетку III курса; такође има предмета који се тамо предају и које сам ја слушао као „Аналитичка механика“ и строителна механика („теорија тртвоће и противљења материја“ са применом на устројство: сводова, носилаца кровова и мостова, дуварова и т.д.) и које се овде сасвим нечитају. (За строителну механику говори се да ће је од идуће године читати проф. Кулман). Напротив има предмета који се само у Циришкој политехници предају као „*Geometrie der Lage*“ (синтетичка или нова геометрија) и „Графичка статика“ и који су тек у последње време (пре 1—2 год.) примљени у Минхену и Штутгарту и које дабогме ја нисам могао слушати у Петрограду. Како сам с' немачким језиком добро познат (још од 6. гимназије из Београда) ја сам желио да ступим одма у школу и то у други семестар II курса, јер су се ту читали 3 предмета, које ја нисам слушао: „графичка статика“, „практич-

ка хидраулика“ и „метода најмањих квадрата“ и како сам мислио да ступим као редован ђак (већ сам био издржао испите из „више математике“ и „нацртне геометрије“, који су од мене тражили при ступању ма да сам поднео сведоштво из Петрограда) то сам написао министарству молбу да ми се пошаље 110 фр. школарине, јер би толико морао да платим као да сам слушао целу годину у Цириху. Али моји овдашњи другови уверише ме да из већине предмета што би их овде по други пут слушао неби имао шта новог да чујем, а с' друге стране графичку статику неби могао скоро никако разумевати незнајући нову геометрију, (која се предаје у првом семестру II курса), дакле да мени треба више времена да могу изучавати код куће „нову геометрију“; онда ја промених намеру да ступам као редован слушалац већ као ванредни. Узгред морам да вам споменем да је овде теже бити редовним²³⁵ слушаоцем но редовним. По политичком уставу, (који се као што сам извештен налази у Министарству просвете) за ванредне примају се само они који су већ свршили негде политехнику или који су већ у годинама, а дужни су и ванредни као и редовни држати репетиције из свијух предмета које су слушали. То је ради гаранције швајцарских оцева, да им синови неби трошили новце узалуд.

Дакле кад сам се решио да овог семестра будем ванредан ђак ја сам узео 4 предмета: граф. статику; практ. хидраулику; методу најм. квадрата и техничку физику и тада сам писао министарству да ми пошаље 70 фр. школарине. Ја нисам саопштио узрок тој промени што сам се бојао да се мој план занимања неће допасти па сам био решио да тек на свршетку семестра кад положим испит за III курс поднесем министарству извештај о мом раду. Како ми министарство још до сада непосла школарину, а ја неплативши нисам могао слушати лекције то сам морао да платим од новаца што их добијам за издржавање, а како сам уз то морао да издам преко 100 фр. за књиге које ми беху неопходно нужне то сам морао остати буквално без паре. То је срећа што се овде у целој Швајцарској може доста дуго на вересију живети, али свему је крај, а вересији нарочито. Можете преставити у каквом сам положају, с' тога ја вас молим, ако за мене нема каквих изузетних правила, да наредите да ми се школарина пошаље а ако је нужно ја ћу министарству послати квите да сам 70 фр. школарине заиста платио. остајем

с' највећим поштовањем
Светозар Марковић

Оригинал. АС, МПс, V, 1122, 1870.

МИНИСТАР ГРАЂЕВИНА — МИНИСТРУ ПРОСВЕТЕ:
НЕ ОСПОРАВА ИСПЛАТУ ШКОЛАРИНЕ
СВЕТОЗАРУ МАРКОВИЋУ

ГОСПОДИНЕ!

На питањ ваше од 27. марта ове године, № 1273., имам част одговорити вам да ја налазим, да треба Питомцу Државном, Светозару Марковићу, коме е због болести допуштено да из Петрограда пређе у Цирих и ту продужи техничку науку, тражени 110. франака ради плаћана школарине, дати.

Примите, Господине, уверењ мога поштована.

Г. № 880.
9-ог Јулја 1869.
у Београду.

Заступник
Министра Грађевина
Полковник,
Ј. Бели-Марковић

Господину Министру Просвете и Црквени Дела.

Оригинал. АС. МПс. V, 1122, 1870.

ГРУПА ПИТОМАЦА ИЗ ЦИРИХА — МИНИСТРУ
ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ДЕЛА

МИНИСТАРСТВУ ПРОСВЕТЕ И ЦРКВ. ДЕЛА

Подписани молимо Министарство, да нам, по одлуци својој од прошле године, пошаље школарину из касе Министарства просвете и цркв. дела за идућу школску годину, као што је крај подписа наших означено, — и то најдаље до конца мца Септембра.

У Цириху
11. Септембра 1869.

Државни питомци:
Јован Н. Бадемлић 195 франака
Светозар Марковић 110 „
Петар Велимировић 105 „
Алекса Кнежевић 105 „
Никола Пашић 105 „

[На полеђини:]
18. Септем. 1869. г.
№ 4287

Решено у министар. седници 18. о. м. да се молиоцима изда школарина, ако коме од ових питомаца није истекао рок за повратак.

Оригинал. АС, МПС, VII, 1756, 1869.

МИНИСТАРСТВО ПРОСВЕТЕ — ПИТОМЦИМА
У ЦИРИХУ

Државном питомцу
Петру Велимировићу
у Цирих.

№ 4287.
24. Септембра 869. г.
у Београду.

У име школарине, која припада вама и осталој господи која се тамо као државни питомци уче шиље вам се 425. франака или 1009 гроша и 15. пара пореских, а у монети 21. 1/4 дукат од 20. франака, и то

за вас 105. фр.
за г. Свет. Марков. . . . 110. „
„ „ Ал. Кнежевића . . . 105. „
„ „ Ник. Пашића . . . 105. „

Свега. — 425 франака.

За г. Јована Бадемлића за сада се не шиље школарина, што њему истиче рок бављења на страни, па очекујем од г. Министра грађевина одговор о томе дал ће имати г. Бадемлић да се још и колико на страни задржава или ће се одма у Отачество вратити.

На послату вам суму подне ћете ми уредну признаницу.

Копија. АС, МПС, VII, 1756/1869.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ — МИНИСТРУ ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ДЕЛА

МИНИСТРУ ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ДЕЛА.

Као што је познато Господину Министру, ја сам у прошлом семестру био слушалац у другом инжинирском курсу на циришкој Политехници. Намера ми је била да изучим неке предмете, које нисам учио у петроградској школи па да могу ове године ступити у трећи курс као редован ђак. Данас је баш држана конференција од професора и директора оће ли ме примити у трећи курс без испита или са неким испитима. У подне јављено ми је да сам примљен без испита што вам сада јављам. У исто време јављам Г. Министру да немогу шиљати никаквих других извештаја из ових разлога:

Таџи који се занимају нетехничним струкама (као право, педагогија и др.) могу на ограниченем простору од 2 до 4 табака исказати да ли су се доиста занимали и да ли штогод знаду или не. Довољно је по некад да оцени само гледиште којег се држи извесна школа; методу и аукторе које он сматра као преставнике те науке па да се види колико је он у тој науци напредовао. Код техничара је сасвим друго. Овде нема ни разних школа ни разних метода и гледишта. Техничке су науке емпиричне. (Ја неузимљем опште природне науке као што су н. пр. Математика, Физика и др.). Техничар мора знати масу фактова па тек да зна *штогод*. Према томе да један ученик инжинирства напише извештај који би имао заиста вредности и могао би служити сведоџбом знања — ту би требало да се напише штогод о каквом специјалном предмету, где би се видело да ђак оне факте које је учио заиста зна т.ј. да зна њиову употребу. За такав извештај треба много времена и много већег простора но што су 4 табака. Такав рад ја за сада не могу да поднесем јер сам послом оптерећен. Кроз 3 дана почињу ми се предавања, а до сада ја нисам знао како ћу бити примљен у III курс па с' тога нисам могао ништа оделито да радим. Да пак пишем извештај, као што се обично пишу, т.ј. да побројим наслове предмета које сам слушао, да побројим имена ауктора којима сам се користио и све то да изшарам примерима, цитатима и формулама из појединих предмета — такав извештај је толико исто колико и ништа. Имена ауктора могу се сва наћи може бити у једној књизи или чути од професора; цитати и формуле могу се лепо преписати из књиге, па је извештај го-

тов. Ја држим да је такав извештај сасвим сувишан јер он недаје никаква јемства да ли сам ја доиста радио или не. Међутим такво јемство на Циришкој Политехници ни је нимало нужно за редовног ђака. По устројству циришке школе над ђацима се врши строга контрола. За незнатан број отсустава без узрока искључује се из школе; а за неуспех оставља се у истом класу. Успех се мери не по „испитима“ већ по целом годишњем раду, по свим задацима код куће и у школи и по свим цртежима. При том Дирекција овдашње школе даје врло радо извешћа о својим ученицима онима којих се то тиче. Ово јављам Г. Министру тога ради да неби морао писати извештај, као јемство за мој рад, који извештај неби у ствари могао служити јемством; а међутим постоји боље јемство у контроли саме школске управе. Кад пак напишем штогод што би заиста имало научне вредности онда ћу послати Г. Министру.

У Цириху 3. Октобра
1869. године.

Државни питомац
Светозар Марковић.

Оригинал. АС, МПс, V, 1122, 1870.

МИНИСТАР ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ДЕЛА —
СВЕТОЗАРУ МАРКОВИЋУ

Држ. питомцу Г. Светозару
Марковићу у Цирих.

18. октобра 1869.
у Београду.

ГОСПОДИНЕ,

Дошло ми је до знања да сте ви у Застави у бројевима 116, 117, 118 и 119 писали чланак под насловом: „српске обмане од једног Србина из Кнежевине“.

Нисам рад предпостављати ко је писац онаких израза, зато вам препоручујем да ми као поштен човек кажете истинито: јесте ли ви писали казани чланак? Ако ви нисте писац, најбоље ћете уверење о томе дати кад у Застави то јавно кажете.

Очекиваћу од вас одговор на то питање.

Копија. АС, МПс, V, 1122, 1870.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ — ШКОЛСКОМ САВЕТУ
ЦИРИШКЕ ПОЛИТЕХНИКЕ

ГОСПОДИНУ ПРЕДСЕДНИКУ ШКОЛСКОГ САВЕТА
ФЕДЕРАЛНОГ ПОЛИТЕХНИКУМА

Потписани ученик федералног Политехникума налази се у таквим околностима да му је немогуће наставити студије, јер је исцрпео средства неопходна за своје издржавање да би даље могао остати као студент; тако да је принуђен напустити школу и латити се других путева да би могао водити свој животни позив. С тога он моли господина Председника за дејствовање да би школарину, коју је потписани уплатио за ову, 1869/70. школску годину, могао добити натраг.

У нади да ће моја молба што је могуће пре бити испуњена:

6. Новембар 1869.

С. МАРКОВИЋ
ученик III инжењерског курса²³⁰

ETH — Zürich, Schulratsarchiv. Akten (ad annum) 1869, N. 373.

ПРОТОКОЛ ШКОЛСКОГ САВЕТА САВЕЗНЕ
ЦИРИШКЕ ПОЛИТЕХНИЧКЕ ШКОЛЕ

8. новемабар 1869.

§ 267

Враћање половине
школарине Марковићу

У вези писма господина С. Марковића, дат. 6.
новемб[ра], у коме исти због недостатка сре-
дстава најављује напуштање школе као ученик,
истовремено тражи враћање школарине,

одлучује се:

1. Да рачуноводство врати г. Марковићу, ученику
3-ег инжињерског одсека, половину уплаћене шко-
ларине,
2. Обавестити исто [рачуноводство] и молиоца.

СПИСАК СТУДЕНАТА ЦИРИШКЕ ПОЛИТЕХНИКЕ
[ЗА ШКОЛСКУ 1869/70. ГОДИНУ]

III. JAHRESKURS.

.....
180. 24. Markowitz, Swetozar, von Sagodina (Serbien) *Ausgetr.* 11.
Nov. 69.
.....

КУРС III ГОДИНЕ

.....
180. 24. Марковић Светозар, из Јагодине (Србија). *Испис.[ан]* 11.
нов.[ембра] [18]69.
.....

PROGRAMM²³⁸
der
eidgen. polytechnischen Schule
für das
Schuljahr 1870/71.

beziehungsweise das erste Halbjahr
(vom 17. October 1870 bis 25. März 1871).

Zürich, 1870.

[Seit]—14.—

.....
*183. Markowitz, Swetozar, von Sagodina (Serbien).
.....

* Bedeutet ausgetrete während des Schuljahres.

ПРОГРАМ
САВЕЗНЕ ПОЛИТЕХНИЧКЕ ШКОЛЕ
за школску 1870/71.

прво полугође
од 17. октобра 1870. до 25. марта 1871).

Цирих, 1870.

[Стр.] 14 [Б. Инжењерски одсек]

Курс III године

.....
*183. Марковић Светозар, из Јагодине (Србија).
.....

* Иступио за време школске године.

— 14 —

133. v. Jessen, Camillo, von Horsens (Dänemark).
 134. Jochem, Karl, v. München (Bayern).
 135. Klose, Gustav, von Gratz (Steiermark).
 136. Kohn, Moritz, v. Mittel-Bludowitz (Oesterreich).
 137. Konyevits, Franz, v. Gross-Beeskorek (Ung.).
 138. Kovácsy, Johann, von Doboka (Siebenbürgen).
 139. Kratochwill, Rudolf, von Prestranegg in Krain (Oesterreich).
 140. Liss, Albert, von Lemberg (Galizien).
 141. Malcher, Heimr., von Klantendorf (Mähren).
 142. Melezer, Gustav, von Igló (Ungarn).
 143. Miescher, Paul, von Basel.
 — 144. Milasinovic, Milan, von Essegz (Slavonien).
 145. Möllinger, Oskar, von Günsberg (Solothurn).
 146. Neuschloss, Edmund, von Peth.
 • 147. Paschie, Nikola, von Zajecar (Serbien).
 148. Passover, Leon, von Uman (Russland).
 149. Riedl, Christen, von Holmerstrand (Norwegen).
 150. Rühlisberger, Julius, von Neuenburg.
 151. v. Ruckteschell, Woldemar, von Dorpat (Russl.).
 * 152. Schostack, Paul, von Odessa (Russland).
 153. Sokal, Emil, von Skomorohy-stare (Galizien).
 154. Tetmajer, Ludwig, von Krompaeh (Ungarn).
 — 155. Weiss, Robert, von Agram (Kroatien).
 156. Zeller, Eugen, von Zürich.
 157. Zen-Ruffinen, Julius, von Leuk (Wallis).
 * 158. Zimmermann, Emil, von Moskau.
 159. Zingg, Albert, von Riet-Sitterdorf (Thurgau).

III. Jahreskurs.

160. Bringolf, Herm., v. Unterhallau (Schaffhausen).
 161. Bubendey, J. Friedrich, von Hamburg.
 162. Czigler, Julius, von Arad (Ungarn).
 163. Eichstädt, Edm., von Bielitz (Oesterr.-Schlesien).
 164. Felsing, Heinrich, von Darmstadt (Hessen).
 165. Fröhlich, Siegfried, von Hohenstadt (Mähren).
 166. Gleyre, Henri, von Cossonay (Waadt).
 — 167. Goldstein, Heinrich, von Raab (Ungarn).
 168. Grün, Ignatz, von Fünfkirchen (Ungarn).
 169. Gunnerus, Andreas, v. Stavanger (Norwegen).
 170. Halvorsen, Axel, v. Christiania (Norwegen).
 171. Häm, Ignatz, von Erlan (Ungarn).
 172. Heller, Oskar, von Triest (Oestreich).
 173. Jung, Ernst, v. Suhl bei Erfurt (Preussen).
 • 174. Knezewie, Alexander, von Schabaz (Serbien).
 — 175. v. Kussevieh, Marel, v. Samobor (Kroatien).
 176. Leuch, Rudolf, von Bern.
 177. Linzboth, Ignatz, von Pressburg (Ungarn).
 178. Liss, Oswald, von Lemberg (Galizien).
 179. Lusser, Franz Vital, von Altorf (Uri).
 180. Mächler, Robert, von Siebnen (Schwyz).
 181. Mackert, Georg, von Stegaurach (Bayern).
 182. Makowski, Anton, von Karlsbad (Böhmen).
 * 183. Markowitz, Swetozar, von Sagodina (Serbien).
 184. Matuszewie, Emmerich, v. Czamerowice (Polen).
 185. Meister, Friedrich, von Banka (Zürich).
 186. Mises, Emil, von Lemberg (Galizien).

187. Oesterreicher, Géza, von Pesth (Ungarn).
 188. Popper, Stephan, von Pesth (Ungarn).
 189. Purgly, Franz, von Köküt (Ungarn).
 190. Schneider, Bernhard, v. Boskowitz (Mähren).
 191. Spielmann, Johannes, von Messen (Solothurn).
 * 192. Stummer v. Traunsfels, Rudolf, von Wien.
 193. Vänky, Colomann, von Szegedin (Ungarn).
 194. Vogt, Eusebius, von Gronehen (Solothurn).
 195. Walker, Joseph, von Oberdorf (Solothurn).
 196. Weich, Heinrich, von Homburg (Preussen).
 • 197. Welimirovics, Peter, von Sikolje (Serbien).
 198. Ziegler, Hans, von Zürich.

IV. Jahreskurs.

Die 8. Kiler dieses Kurses haben mit Schluss des Wintersemesters ihre Studien vollendet.

199. Bachl, Joseph, von Neuhausel (Ungarn).
 200. Barthel, Paul, von Mainz (Hessen).
 201. Eustachiewicz, Karl, von Radom (Polen).
 202. Jiraszek, Ferdinand, von Neu-Adad (Ungarn).
 203. Knorre, Eugen, von Nicolajew (Russland).
 204. Kovács, Akós, von Deita (Ungarn).
 205. Lembke, Alfred, von Kielce (Polen).
 206. Lembke, Constantin, von Kielce (Polen).
 207. Mendrochowicz, Leon, von Lemberg (Galizien).
 — 208. Milkow, Paul, von Warschetz (Serbien).
 209. Müller, Joseph, von Naccradec (Böhmen).
 210. Müller, Karl, von Freudenthal (Oest.-Schlesien).
 * 211. Neumann, Hugo, von Uleåberg (Finnland).
 212. Olewinski, Vinzenz, von Grabowice (Polen).
 213. Olsiewicz, Miezislaus, von Barsk (Russland).
 214. Reali, Karl, von Lugano (Tessin).
 215. v. Rieger, Gustav, v. Salzburg (Oesterr. lch.).
 216. Rosenfeld, Sigmund, von Heves (Ungarn).
 217. Saluz, Peter, von Lavin (Graubünden).
 218. Schmid, Conrad, von Vals (Graubünden).
 219. Sobolewski, Johann, von Radunia (Polen).
 220. Speyer, Michael, von Nicolajew (Russland).
 221. Speyer, Woldemar, von Nicolajew (Russland).
 222. Stepiski, Friedrich, von Verona (Italien).
 223. Tarén, Konstantin, v. Helsingfors (Finnland).
 224. Tauber, Joseph, von Nameszto (Ungarn).
 225. Thornbury, Eduard, v. Malabar-Hill (Indien).
 226. Wanzonried, Johannes, von Rubigen (Bern).
 227. Wassali, Albert, von Chur.
 228. Winkler, Robert, von Rochlitz (Sachsen).
 229. Zollinger, Gustav, v. Oetwil am See (Zürich).
 230. Zuppinger, Hermann, v. Mämendorf (Zürich).

C. Mechan'sch-technische Schule.

I. Jahreskurs.

231. Abt, Roman, von Bünzen (Aargau).
 * 232. Andreoni, Luigi, von Verceili (Italien).
 233. Arbenz, Gottfried, von Ricsbach (Zürich).
 234. Barbieri, Ciro, von Reggio d'Emilia (Italien).
 235. Barde, Charles, von Genf.

Verzeichniss
der an der
UNIVERSITÄT ZÜRICH

IMMATRIKULIRTEN STUDENTEN

Sommersemester 1870.

Name und Fakultät.	Heimat.	Wohnung.
149. Markowitc Swetoz., p.	Sagodina, Serbien.	Hr. Bülsterli. Rosenstr. 360, Hott.

УПИСНА КЊИГА СТУДЕНАТА
УНИВЕРЗИТЕТА У ЦИРИХУ

Летњи семестар 1870.

[Редни број]	Име и факултет	Завичај	Стан
149.	Марковић Светоз.[ар], ф.[илозофија]	Јагодина, Србија	[Власник:] Нг. Bülsterli, [ул.] Rosenstrasse [бр.] 360, Hott.[ingen]

РЕГИСТАР
[пријаве становника]

Презиме и име	Година рођења	Место рођења и земља	Занимање	Распоред за ватрогасну службу	Улица и место исхране	Уписивања [промене стана]
Марковић Светозар	1846.	Јагодина, Србија	Приват[но]		Neum.[arkt] [бр.] 4	

Stadtarchiv [Zürich], V Ec 24. 22.

ДЕЛОВОДНИК
[пријаве становника]

Презиме и име	Место рођења и земља	Година рођења	Занимање	Вера	Власник куће или код кога станује	Време доласка	Број куће	Улица	Време поласка
Марковић Светозар	Јагодина Серб.[ија]	1846	Приват.[но]		соба	13. јан. [18]70.	4	Neumarkt	1. април [18]70.

Stadtarchiv [Ciri], V Ec 25. 9.

ДЕЛОВОДНИК
[пријаве становника]

Бр.	Датум	Презиме	Име	Место рођења и земља	Година рођења	Вера	Сталеж или занимање	Исправе		Важње	Хранодавца	Стан улица и број	Одлазак датум	Примедбе
								врста	датум					
71.	1870. Јан. 13.	Марковић	Светозар	Јагодина, Србија	1846.	.	приват.[но]	пасош Петроград	24. март 1869.	Неодређено	.	Neumarkt 4	12. април [18]70. у Hottingen	Важи за једну годину

Stadtarchiv, Zürich, V Eb № 95. 6.

МИНИСТАР ПРОСВЕТЕ — СВЕТОЗАРУ МАРКОВИЋУ:
УРГЕНЦИЈА ЗА ОДГОВОР

Државном питомцу Г. Светозару
Марковићу у Цирих.

5. Јануара 1870.
у Београду.

Господине,

Још немам одговора на познато
вам писмо. Зато вам препоручујем,
да ми на исто одговорите.

Копија. АС, МПс, V, 1122, 1870.

РЕШЕЊЕ МИНИСТАРСТВА ПРОСВЕТЕ О УКИДАЊУ СТИПЕНДИЈЕ СВЕТОЗАРУ МАРКОВИЋУ

31. јануара 1870. год.
у Београду.

Министар просвете и црквених дела, разумевши, да је г. Светозар Марковић, државни питомец, који у Цириху учи техничке науке, писао онај чланак, који је у бројевима 116—119 „Заставе“ од прошле год. штампан под насловом: „српске обмане од једнога србина из кнежевине“, где се оговара устав Кнежевине српске и она начела која су уставом усвојена, обманом се називају, — писмом својим упитао је г. Марковића, је ли он тај чланак писао, па ако јесте да министру каже, а ако није да ће о томе најбоље уверење дати, ако то изјави у оном истом листу, где је тај чланак штампан. А како на то министру није одговорио, другим писмом препоручено му је да то учини.

На то је г. Марковић, у место да одговори, као што је питан, у 8. и 9. броју „Заставе“ од 21. и 23. јануара ове год. управно своје отворено писмо министру у коме, признајући да је он писао онај чланак, продужава оне исте изразе, који се налазе у предозначеноме чланку.

Г. Марковића влада је на страну послала да учи техничке науке, а не да се бави политиком. Оваки поступак не приличи државном питомцу и противан је постојећим за

државне питомце правилима, која им се знања и управљања ради саопштавају, и којих 8-ма тачка, између осталог, изреком гласи: „да ће бити одмах на траг позвани ако се другом чему осим наукама одају.“ Ако је г. Марковић хтео да ради и мимо онога што је за владање и управљање питомца прописано, не био се тражити за питомца, па кад је на то пристао, требао је да се по томе и управља, а не томе противно да ради.

С тога министар просвете и црквених дела

решио је:

Да се г. Светозару Марковићу престане издавати државно благодејање, и то од 1. марта ове године, докле му је оно већ послано.

№ 372.

Копија. АС, МПС, V, 1122, 1870.

и да ће бити одмах
 на њих позвани ако
 се дучури саму оштр
 науку дају "Ако је
 з. Марковић хтео да
 ради и списно о тога
 што је "за владаро" и
 има оштра савест
 и писано, не-био се
 интересовао да пише,
 па кад је на то
 пустио, требао је
 да се то оштре и
 изјави, а не што
 фронтално да ради
 (о тога Министар
 просвете и црквених
 дела)

решено је:

Да се г Светозару
 Марковићу одмах
 позавати да ради
 писано, и то на
 партији. Ова још
 док не му је ово
 послано.

1. 1. 1922

IV ПРИЛОЗИ

[РАСПИС ГЛАВНОГ ОДБОРА ЛИГЕ ЗА МИР
И СЛОБОДУ]

Главни одбор међународног савеза за мир и за слободу разаслао је представницима Европске демократије следећи распис:²³⁹

„МЕЂУНАРОДНИ САВЕЗ ЗА МИР И ЗА СЛОБОДУ“.

„Женева, 1. новембра 1869.

„ГОСПОДИНЕ!

„Сабор који је у септембру о. г. одржан у Лозани, не само да је био величанствена светска јава (на њему је било 658 чланова и 1010 присутних од разних народности), него је он и свечано доказао, да је међународни савез за мир и за слободу ухватио већ дубока корена у земљишту Европе, и да начела која га руководе, јесу начела најодличнијих представника Европске демократије.

„Та начела прогласио је у њиховој обштини сабор Женевски, који их је свео на ове две речи, одсад неразлучно свезане: *Мир и Слобода (Si vis pacem, para libertatem)*, и који је дао предмета савезу што је из његових недара изишао, да ради за републикански савез Европских држава, под именом: *Сједињене Државе Европе*. А сабор који је у Берну²⁴⁰ држан, развио је иста начела у неким главним питањима, тако: у питању о примени републиканско-федеративног система на устав разних држава, и на њихове узајамне одношаје; у питању о преображају сталне војске у народну војску; у питању о одељењу цркве од државе; о ослобођењу жена; о унапређењу друштвеног живота; развитком начела собственности основане на личној или дружевној радњи, ширењем науке и васпитања, слободом удружења, једном речи свима праведним средствима која могу послужити да се установи међу грађанима једнакост сваки дан све већа. Сад је сабор Лозански наново освештао речена начела, и њиховом развоју дат је нов полет, који, осведочавајући животност њихову, припомаже да се спреми будућност којој теже Европски народи.

„Ми вам шиљемо одлуке посљедњег сабора: али наша намера није никако да те одлуке, као ни одлуке прошлих сабора, наметне-

мо од речи до речи свакоме члану савеза, као неки устав неоспоран и неусавршив. Нама је доста да чланови савеза усвоје дух, и да хоће да с нама заједно припомажу правом задатку нашег удружења: миру и слободи установом слободног савеза Европских народа. У осталоме ми допуштамо разлике које се у таквим питањима избећи немогу: оне, мислимо ми, још и припомажу да се осветле питања, и покаже како се она у истини решити могу.

„Сви који су вољни да с нама тим правцем иду, треба да нам помогну распростирати наша начела у средину народа, који најпосле решавају своју судбу.

„Али, да би се што даље распрострла та начела, не треба да се њихово ширење ограничи на личну и усамљену радњу. Нужно је, да се на све стране саставе местни одбори, који ће радити сваки у свом кругу и дописивати са главним одбором савеза, било непосредно, било преко каквог народног одбора, који би посредовао свезу свију местних одбора у једној истој земљи.

„Такво уређење местних одбора, постављених у свезу средством народних одбора, који опет стоје у свези са главним одбором савеза, било би, међу осталим, и од те користи, што би у маломе представљало оно, што ће једног дана постати сједињене државе Европе, и тиме би припомогло спремању ових. Колико и колико треба желити, да наш савез, уређењем својих одбора и својих скупштина, може дати слику Европског устава, који он (савез) тежи да оснује!

„Има, нажалост, још држава у којима законодавство недопушта никакву заједничку радњу у том смислу, и у којима наш савез може рачунати само на прости сараднике. Ти сарадници умеће, ако хоће, наћи средства да развију око себе радњу за обшту ствар, и они се могу у сваком случају поставити лично у свезу са главним одбором.

„Местни одбори, народни одбори или прости сарадници, нека сви шиљу подпору главном одбору, да би овај могао или наново почети издавати свој лист: „Сједињене Државе Европе“, или бар редовно предавати јавности збирке печатане или аутографисане, на два, три или четири језика, збирке које би доносиле, поред саопштења што се тичу савеза, и особене чланке које би могли препечатати демократски листови Европе, којима би се послале. Ма какав начин радње да би нам средства којима располажемо допустила усвојити, нама је нуждан један орган, и ми се надамо, да ћемо помоћу пријатеља наше ствари скоро имати га.

„На дело, дакле, драги саграђани Европе. Сабирајте у своје кругу приврженике и прилоге, и гдегод је могуће састављајте одборе у месту где живите. Као што је нужно, да патриоти сваког народа раде за успех демократије у њиховој сопственој земљи, тако је од користи и да они подпомажу међународни савез за мир и за слободу: јер слобода свију народа јест заједничка, и само наш савез може уклонити сметње које још противуостављају братству народа предра суде народне, што их често и сами демократи деле. Савез је данас „природна средсреда целе демократије Европске.“

„Поздравље и братство!

„ГЛАВНИ ОДБОР:

Jules Barni, председник; *Amand Goeg*, подпредседник; *John Rollandny*, главни перовођа и благажник; *Charles Menn*, перовођа; *Bosak-Hauké*; *Jules Eytel*; *Marie Goegg*; *P. Jolissaint*; *Armand Leyque* *Petit-Berthelé*; *César Stefani*; *Michel Quick*.

П. П. Писма и прилози шиљу се на адресу: à Mr. Jules Barni, 7, Quai du Mont-Blanc, à Genève, који дописује Француски; — à Mr. Amand Goegg, rue du Mont-Blanc, 25, који дописује Немачки и Инглески; — à Mr. John Rollanday, 7, rue Guillaume-Tell; — а госпе шиљу писма и прилоге à Mme Goegg. — Mr. César Stefani дописује Италијански; а M. Bosak-Hauké на Славенским језицима.“ —

*

Одлуке сабора Лозанског саопштене су већ у своје време у Застави.²⁴¹

*

Који би од Срба били вољни, да буду виђени у братскоме колу Европске демократије, могу ступити у свезу са главним одбором у Женеви и преко Владимира Јовановића, који станује у Новоме Саду.²⁴²

ПРАВИЛА УСВОЈЕНА САБОРОМ САВЕЗА ЗА МИР И ЗА СЛОБОДУ²⁴³

I.

Савез се састоји од чланова појединаца и од припомагачких дружина и одсека. Одсеци или дружине биће представљени у главном одбору према броју својих чланова.

II.

Сваки члан појединац или члан одсека има да плати годишње 1 франак и 50 сантима (75 новчића). За ту цену шиљаће се свакоме кратки извод радње посљедњег сабора. Ко плати годишње 6 франака (3. фор.) добијаће обширан извештај о већању на сабору.

Подупирачке дружине споразумеће се са главним одбором, колико укупно ваља да плате, па да се сваком члану њиховом шиље обширан извештај.

Савез прима са хвалом и добровољне прилоге.

III.

Главни одбор састоји се од дванајест чланова, који станују у Швајцарској. Од тих дванајест чланова, осморицу бира сабор на годину дана, а они придружују себи још четворицу што бирају нарочито од оних народности, које нису представљене оним члановима што их је сабор изабрао.

Тако састављен одбор има право да оне чланове своје, који би у течају године иступили, замене другима. Одбор бира најпосле и колико хоће дописника, било из сопственог побуђења, или на предлог одсека. Чланови које одбор придружи себи као дописнике, моћиће гласати са одбором, кад буду у његовим седницама.

IV.

Чланови одбора бирају своје званичнике, осим председника кога бира сабор. Сва звања јесу почастна, осим звања перовође и звања благајника, што се оба могу у једном лицу сјединити.

V.

Сваки члан има право гласати на сабору, и може још једним гласом представљати једну дружину или одсек подупирача. Један члан не може представљати више него само једну дружину или један одсек.

VI.

Нико се неће пустити да учествује у саветовању сабора, осим пошто покаже листу добивену на основу програма, било од местних одбора или од главног одбора.

*

Главни одбор има још неколико снимака од *Annales du Congrès de Genève*, од којих један стаје 3 франка и 50 сантима.

Застава, бр. 146 од 10. XII 1869.

[ПОЗДРАВ ГЛАВНОГ ОДБОРА ЛИГЕ ЗА МИР И СЛОБОДУ]

Главни одбор међународног савеза за мир и слободу управо је на сабор слободних мишљача, сједињен у Напољу 8. децембра 1869., следеће врсте:

„Међународни савез за мир и за слободу може само одобрити идеју сабора коме је цел, да начелу теократијском, које у овај мах последњи пут изазива дух напредка, противустави начело слободне мисли, које је закон — тог дух. У то начело и савез се узда; из тог начела он је извео мисао о одељењу цркве од државе, и о укинућу светске власти папине (одлуке сабора у Берну од 24. септ. 1868).

„Наспрам посљедњег усиљавања којим папина влада покушава да обнови своју силу, ту развалину средњег века, што хоће упорно да се одржи, више је него икада нужно, да се потврде неповредива права мисли.

„Нека слободни мишљачи свију народа, сабрани у Напољу, прогласе свечано та права, у часу кад се отвара сабор (концил) сазван нарочито, да би их још једном жртвовао ногама власти која се издаје за божанствену и непогрешиву. *Међународни савез за мир и за слободу* не може да не придружи свој глас гласу оних који бране умност.

„Неиде се на то, да се католичкој цркви противустави философијска црква. Слободни мишљачи не могу тражити оно догматично јединство, које се не може постићи другачије, него угушивањем слободе. Различност се развија из саме слободе, и одговара разним погледима на пољу проматрања и истраживања истине. Ништа не би било горе и црње, него хтети пренети на широко поље слободне мисли дух искључивања и нетрпљења (нетолеранције), који је својина католицизма, и хтети обрнути фанатизам на корист овог или оног система. Битност је слободне мисли у овоме: да се допусти сваколика различност. Али, ма колика да би била та различност, она се сва производи на заједничком пољу, на пољу слободног истраживања, на ком се све философијске доктрине могу сложити и треба да се сједине противу заједничког непријатеља. Нека би сабор у Напољу дао примера тој слози и том сједињењу што се тако желе!

„Други услов за успех слободне мисли, јест, да разне доктрине којима може дати повода философијско истраживање, да те доктрине теже да спасоносно утичу на нарави, да овладају срцем и целим

животом, да даду снажна правила за лично владање и за друштвене одношаје.

„Само се оно разорава што се замењује“, рекао је право један мишљач; ако философија хоће да замене католицизам, и уобште све верозаконе, за које се вели да су одкровења, она нетреба да се ограничава на мудровање у соби (*spéculation de cabinet*), него она треба да нађе у себи средства за практично уређење и за практичну радњу, што ће заменити у душама ону улогу, коју су досад скоро искључиво играле верозаконске установе. Треба да слобода испуни празнину коју оставља за собом начело ауторитета кад се повлачи.

„Такве мисли хтели би ми да владају на сабору у Напољу. Узимајући њих за правило, и ходећи одважно стазом које оне означају, сабор тај избегао би свако спотицање, и учинио би велику услугу човештву.

„Примите, господа чланови сабора, наше братске поздраве.

„У име главног одбора.

Жил Барни, председник.

Џон Роландеј, главни секретар.“

Застава, бр. 147 од 12. XII 1869.

ПОЗИВ ЛИГЕ ЗА МИР И СЛОБОДУ „КАКО ДА СЕ РЕШИ ПИТАЊЕ ИСТОЧНО И ПИТАЊЕ ПОЉСКО“

Међународни савез за мир и слободу управио је на Пољаке демократе, као и на демократе свију народа којих се непосредно тиче питање источно, следећи позив:

На своје трећем сабору, држаном у Лозани од 14. до 19. септ. 1869. савез међународни за мир и за слободу саветовао се (у седници од 17. септ.) о томе, како да се реши питање Источно и питање Пољско, и донео је следећу одлуку:²⁴⁴

„Имајући на уму, да се слобода и мир у Европи немогу стално утврдити, осим само кад се оснивају на самосталности и независности свију народа без изузетка;

„Имајући на уму да је сагласије између демократа пољских, демократа источних и демократа западних један од битних услова за установу Европског савеза (федерације);

„Сабор изјављује:

„Да се питање пољско, питање источно и питања других славенских народа могу практично решити само најширом применом обштег начела самосталности народне.

„Услед тога, и пошто је увидео да је нужно дубоко изучити разне и многостручне интересе који обухватају та питања: сабор је одлучио, да један нарочити одбор, састављен од пет чланова, прикупи сва дата која се тичу споменутих питања, а наложио је главном одбору сабору савеза, да наименује председника и чланове тог одбора.“

Саграђани Европе и браћо у демократији!

Главни одбор међународног савеза за мир и за слободу мисли да је излишно тумачити дух који је руководио сабор у његовој одлуци о питањима што су напред споменута.

Деспотизам који господари у Европи може се уништити само уједињењем и заједничком (солидарном) радњом целе Европске демократије.

Да прикупи усиљавања демократска свију земаља у цели будућег савеза народа; то је посао који је предузео међународни савез за мир и за слободу.

Услед одлуке сабора која је напред изложена, и да би боље испунио позив који му је поверен сабором у Лозани, главни одбор ми-

сли, да је дужан позвати сваки народ, кога се непосредно тиче питање источно и питање пољско, и замолити га, да му припомогне саветом, кога да избере у одбор за та питања. Ми вас позивамо, дакле, да нам што пре означите људе које би ви хтели да ми позовемо у недра тога одбора.²⁴⁵

Женева, 4. јануара 1870.

JULES BARNI, председник.
JOHN ROLLANDAY, главни секретар
BOSAK-HAUKĀ, известилац о Источном питању и о Пољском питању на сабору у Лозани.²⁴⁶

Застава, бр. 8 од 21. I 1870.

ПОЗИВ НА ПРЕТПЛАТУ.²⁴⁷

Овим бројем навршује се последња четврт „Матици“ у овој години, која је четврта на броју, од како је „Матица“ почела излазити. Ми врло добро знамо колико смо за вело то време урадили, ми врло добро знамо, да је то сувише мало према задатку листа, што је намењен „књижевности и забави“. Али и то знамо, да смо од наше стране учинили све, што год смо могли, да нам лист што боље намири силне потребе света нашег што чита. Ако није дакле учињено колико би потребно било, то је кривица до незгода, које цео живот нашега народа тиште и не дају му, да пође оним правцем, који ће га одвести цели, за којом сваки народ тежи. Осим свију других незгода, који истичу из неприлика, у којима се наш народ налази, из ропског стања, у коме од векова чами, долази по највећа отуда, што по положају и потребама својима зависи од напреднијих народа, што њега дакле против воље његове струја туђе образованости носи; па, како је још неразвијен и слаб, то није кадар да струји тој одоле, да самосталну радњу развије, те да тако створи и утврди услове, од којих му живот и усавршавање зависи. Само се тако да растумачити, откуда у нас та појава, да је у наше време, када смо још у младихком добу, када би ваљало, да је највеће одушевљење за узвишене идеје човечанске, када би ваљало да је појезија у најбољем цвету, пуки, сирови „материјализам“, сушта проза овлада, па је готово све умове и сва срца испунила тако, да сваки на драмове мери, шта је корисно, шта некорисно, шта је „практично“, шта „непрактично“ и да су „материјална средства“ постала цељу друштвеном у место да буду оно, што доиста јесу, а то је једино средства за постизавање више цели. Али та струја сада на западу влада, па је и до нас дошла, те нас диже у висину и не да нам, да дођемо на тврду обалу народнога, властитога живота. Гервин је рекао, да људство напредује као путник, који иде кроз гору, час је на брду а час у долини, али за то ипак иде све даље и даље, за то се ипак примиче мети својој. Западни народи сада су у „долини материјализма“, па, пошто смо ми још непрестано трабанти, пратиоци њихови, то и нас вуку за собом, а наше народне потребе изискивале би, да смо на „гори одушевљења“, са које можемо угледати „обећану земљу“ нашега народа, са које можемо видети, где је цел, којој ваља да се устремимо; на којој би нам свежи, чисти зрак окрепио измучене удове тела

народног, те би могли живље наставити тешке путе, које још морамо пропутовати. Или зар није у нас материјализам и пука прозајичност целим нашим друштвом овладао? Зар има и једног знамења, по коме би могао судити, да васколико друштво наше вишу, племенитију мисао премишља, да му срце узвишенији, појетичнији осећаји разгревају? Та не стење ли већи део народа нашега још једнако у тешком синциру душманскоме? Па како се ми одзивамо уздисајима наше браће, лелеку наших сестара, писци нејаке сирочади, коју одма у ропске ланце окувају чим из свете утробе материнске изађе? Камо песника српских, да опевају јаде сиротиње раје, камо ђенија српског, коме би била мисао тако велика, реч тако силна, песма тако народна, да би њоме цео народ распламтио, да би њоме и најтврђе срце раздрагао и покренуо, да изађе на мегдан јуначки, те да ослободи браћу из столетне тамнице њене? Нема га! Наше време, које би ваљало да је најпојетичније, најпрозајичније је и нигда ваља да није вештачко песништво наше тако рђаво стајало као сада. То сведочи, ми искрено признајемо, и „Матица“. И ми смо многом чему дали места у листу нашем не с тога, што би имало праве вредности но више с тога, да потоњи писци повеснице образованости наше имају извора, из којег би дознали, како је слабо песништво наше било у добу, када би ваљало да је најбоље било. Забавна струка је већ боље заступљена била. И ако није било ориџинала колико би желети било, а оно је било таквих превода, који су могли задовољити потребе нашега читалачког света. „Матица“ је бар према својој обиму доста пажње поклањала овој грани забавне књижевности наше. А и од сада ће се уредништво овога листа потрудити, да прикупи што више снага, које ће ту струку што боље обрађивати. И ми мислимо, да ћемо нашу публику обрадовати ако јој напред кажемо, да су нам неки писци наши у тој струци обећали, да ће нам у години, која прва дође, шилјати своје забавне саставке. Тако ће пре свега наставити Љубен Каравелов своју приповетку: „Је ли крива судбина“, од које је први део већ штампан у „Матици“.²⁴⁸ Други део збива се у Новоме Саду, а трећи у Пешти, што ће све публику нашу јако занимати, јер оно је било најважније доба, када се Каравелов овде код нас бавио, и када је свест Новосађана онако сјајну победу одржала над сплеткама и гњечењем противника јој. А и из других струка ћемо доносити ствари, које ће од поуке бити нашем свету што чита, и од сад ће наша главна тежња бити, да што више ствари доносимо, које ће и забављати и поучавати, јер и онако ће, ако бог да, уједињена омладина српска покренути лист „Младу Србадију“, који ће разнолике струке научне заступати. Последња главна скупштина матичина оставила је истина књижевном одељењу да реши, хоће ли лист „Матица“ престати, ако „Млада Србадија“ одзива нађе, али ми смо тога уверења, да „Матица“ ваља да излази и поред „Младе Србадије“, јер оба та листа не само да не ће један другом сметати, него ће један другог допуњавати. С тога ми најтоплије препоручујемо нашу „Матицу“ читалачком свету, задајући му поштено српску реч, да ћемо дужност своју уредничку онако отпраљати као што смо и до сад. Али да би наша радња могла имати успеха, нужно је, да се и читалачка публика што боље одазове, и она само онда сме искати од писаца, да своју

дужност врше, ако она пре свега своју дужност испуњује, ако се што више претплати на лист, од кога изискује и ориџиналне саставке и богату и разноличну садржину. Па кад је већ струја нашега времена материјалистична, кад је све живо прегло да материјалну страну живота унапреди, да стече што више материјалних средстава, онда нека и публика српска што више о томе рачуна води, те нека се одазове што живље нашем подузетку, па сад и књижевност наша почне све живља бивати.

Цена је листу 4 ф. а. в. на годину. За Србију је цена: 48 гроша на годину, 24 на пола а 12 на четврт године.

Претплатницима по Србији можемо казати 1. да ћемо лист наш у сва места по Србији непосредно поштом и то одмах из Новог Сада разашилјати, јер то допушта нова конвенција поштанска. 2. Београдски ће уписници имати и од сад свог нарочитог разносиоца. 3. Новци из Београда као и из унутрашњости могу се послати и г. Велмиру Валожићу, књијару у Београду.

Чланци који у „Матици“ излазе, награђују се, ако то писци желе. Награде досуђује књижевни одбор. Награде су ове: 10 до 20 ф. по штампаном табаку за преводе; 15 — 40 ф. по табаку за изворне саставке, — 5 — 50 ф. до једног штампаног табака за песме, а преко тога као и за прозу.

На послетку молимо дужнике наше да нам дугове поплаћају, јер иначе ћемо приморани бити да свакоме, који нам је што дужан, лист наш обуставимо.

Први број нашега листа шаљемо свима нашим старим предбројницима, па их лепо молимо, да нам га одмах врате, ако га не мисле више држати.

Матица, IV, бр. 36, 31. XII 1869, стр. 883—886.

[АНОНИМ]

ШТА СМО ХТЕЛИ И ШТА САДА ХОЋЕМО²⁴⁹

Кад је овај лист пре три године почео да излази, у првим бројевима, колико су цензурске околности допуштале, могао се јасно видети правац, могла се познати целъ и тежња наша.

Радити самостално, отвореним и законитим путем, да се развије политична свест у нашег народа, да се унапреди економно стање земље, да Србија у моралном и материјалном погледу пође живље за образованим светом, да се разумним договором између народа и владаоца отвори пут поправци и преображају застарелих установа наших у слободном правцу, те да се тако отачбина наша што пре спреми за свој велики позив у решавању источног питања — то је био и остао наш програм, наш освештен барјак од кога нисмо одступили.

Но овај барјак ми нисмо сами ни први на овоме пољу развили. Ми смо тек један одјек гласа који је још израније из дубине срца васцелог народа српског продирао будући на рад свесније и вредније синове народне. У омладинским дружинама на овој и на оној страни српства још од 1848. године ширила се мисао како би се сва боља снага народна прибрала и на велики посао за просвету, слободу и јединство српско упутила.

Покрет тога доба, који је свом Европом овладао, имао је и за српски народ замашног послетка. Да се српство ослободи, да се Босна, Ерцеговина, Црна Гора, Стара и Нова Србија уједине, да браћа с ону страну Саве и Дунава добију за свој народни живот сигуран темељ — то је била у свима духовима за кратко време сазрела мисао, много јача неголи у време Косова. Карађорђево покушај требало је да се настави, Милошев успех да се крунише. Но пре тога морала се у Србији уклонити слаба влада која је туђинском потпором и за туђу корист силом животарила.²⁵⁰

Тој општој и неодољивој тежњи народној дала је Св. андрејска скупштина у 1858. год. моћног израза, пошто је прогласила суверенство народа и исказала онај главнија начела којима је ваљало на домаћем српском земљишту извести слободан српски устав, а породицу владалачку, коју је тада позвала на крму, сматрала је као позвану да изведе мисао унутрашњег развитка и спољног ослобођења српског.

Нажалост, прилике које после наступиле не беху повољне за извршење оба велика задатка. Људи који од 1861. год. већином окружише владаоца не умедоше или не хтедоше да разуму ни народне тежње ни прави позив обновљене династије.²⁵¹ Улоге као да се променише, па кнез и нехотично би обрнут колу људи од 1842. и 1844. године. Истина, спољни задатак Србије под заставом Обреновића знатно је унапређен, иако су назадњачки елементи много сметали и у томе погледу.

Но жељно очекивани унутрашњи развитак и преображај установа земаљских под управом конзервативног министарства од јануара 1862 год. јако је застао и у туђинске, нама сасвим неприродне и преживеле форме завијати се почео. Осим тога, извесни родољуби, који су у народу познати и за ново стање ствари заслужни били, почеше се гонити, а с њима и дело Св. андрејске скупштине поништавати.

У таквим приликама јави се у народу свесна и поштена опозиција која се министарству одупирала, а радила да обавести кнеза јавном речи. Та опозиција добила је значајног израза у Михољској скупштини где је јагодински посланик изнео одвојен предлог за адресу којом се исказивало неповерење министарству и уз коју, поред свега тајног и јавног заплашивања, беше пристао знатан број посланика.²⁵²

Под барјак, дакле, те опозиције и ми смо овим листом стали и савесно га свим законитим средствима бранили. Онда кад у земљи нашој готово ниједног самосталног листа није било ми смо држали да нам је по положају и уверењу нашем патриотска дужност изаћи на ово поље. Мислили смо да ћемо тако и са своје стране колико толико помоћи да се и код нас учини онаки миран и срећан обрт у унутрашњој политици какав видимо да се почиње данас у Француској под управом министарства Оливијеровог коме владалац француски повери велико дело слободоумног преображаја земаљских установа, а тиме и дело утврђења своје владалачке породице. Јер смо увек уверени били да се поредак и постојан развитак народни под заставом народне династије може утврдити само слободним установама, а то опет тек поштени државници и чисти карактери извршити могу.

Кад после топчидерске катастрофе хтедоше мрачни себичњаци да наведу на отаџбину нашу ужас реакције, као под завесом жалости и поштовања спомена покојничког, великашки најамници углас викаше: да не треба ниједан камен дирнути у законској и управној згради пређашње владе, а међутим беху готови да промену основни стуб законитости и династичног наслѣдства, онда ми чврсто стојасмо уз народну заставу која је у одбрану праве законитости и слободе развијена била и коју смо и дотле савесно и поштено свету на видик у бранили. Ми свим срцем прихватисмо ствар уставног преображаја под знамењем младога огранка и, подпомажући дело војника који је законити поредак одржао и изјави народног гласа пута прокрчио, ради смо колико смо могли да се сви поштени и слободоумни родољуби прикупе у јаку фалангу коју никака подмукла сила не би могла растурити. Радили смо да се сва радња и млађа снага народна једним правцем обрне и на корист српства употреби; радили смо да се жељно очекиване реформе што боље и чистије изведу, да се Србија за свој историјски позив на Југоистоку Европе спреми не само оружјем, но и слободним установама које дух и живот народу крепе.

Јесмо ли колико у овом правцу ми са своје стране привредили није наше да оцењујемо, а томе ни време није. Но то једно стоји за нас изван сваке сумње: да су нам намере увек чисте и патриотске биле. Срећан последак у јавним делима народним зависи обично од многих услова, од срећног стицаја многих повољних околности које често не леже у руци ни целе партаје, акамоли појединих људи.

Толико смемо с образом рећи: да смо и ми свој део по могућству принели да се народ на Михаљској и обема великим скупштинама онако јасно и слободоумно о својим тежњама изјави.

*

Од како је на састанку Велике топчидерске скупштине проглашена нова влада Србије положај наш променио се.

Влада је свечано обећала да ће у договору с народом предузети нужне поправке и измене у установама нашим. Она је у беседи Намесништва о Св. никољском одбору јасно исказала да ваља раскинути са старим системима од кога је последак бивао такав да су се владоци код нас често мењали, а око них врзле се готово све једне личности; кнезови су падали, а министри остајали без казни и даље у власти.

Реформе које је ваљало извршити углавном су означене биле гласом народа на скупштинама и јавном мишљу нашег образованијег света, као и гласом оно мало независне штампе, коју мислимо да је наш лист по могућству заступао. Па и том приликом наговешћено је одозгоре да ће на првом месту требати да се преобрази законодавна власт у којој да буде један фактор Народна скупштина, а, према томе, и као природан последак тога, да се установи одговорност министарско, и даље, да се јавној речи отвори шири круг, итд., а то је све значило преобрајај целога законског склопа, обећавало нов земаљски устав на темељу унутрашње самосталности и суверенства народног.

Овако значајне појаве и изгледи новог правца политике државне дејствовале су, наравно, доста повољно на расположеј народа и јавног мишљења према влади. Па и ми смо сматрали за патриотску дужност да те појаве и тај расположеј бележимо већ као неку добит, те да се тако општим живим настојавањем слободоумних сила у Србији земаљска влада покреће све већма слободоумним правцем тако како се не би више уназад враћала. А то нам је, по нашем нахођењу, ваљало чинити утолико пре што нас је дотадашње искуство учило да у нашим околностима напредак земаљски понајвише зависи од добре воље владине.

За овако држање наше моралосмо се изложити нападајима са две крајње стране. С једне стране, окорели назадњаци и присталице старих великашких клика осуше на нас ниска опадања и потварања трудећи се да нас представе као противнике свакоме реду, као непријатеље законитости, као усијане главе, одприлике онако исто као што су и после Св. андрејске скупштине радили, кад су најпоштеније народне људе и најоданије пријатеље династије обасипали грдњама као нове Робеспјере који хоће „републику с безбоштвом“ да подигну. Свака слободнија реч наша тумачила се и извртала као доказ да смо ми „непоправљиви и непомирљиви“ противници свакој влади и сваком

сталном поредку у Србији. И то имадоше образа да вичу они људи и они органи који су једно време и српској и туђинској влади служили, који су примали новце из тајних фондова у Пешти и Београду, који су се ранили сиротињским знојем из Шумадије и Мађарске, који су у овој другој земљи увек радије своју прву отаџбину гледали.²⁵³

С друге стране, опет, почеше да на нас насрћу нестрпељиви људи из млађег кола који, не увиђајући огромне тешкоће у самом културном стању нашем, мисле да се све што је зло може једним махом уклонити и све што је добро, што је за развитак и слободу народа потребно, једним потезом пера, једном речи, једним прогласом и за једну годину дана остварити. Оваки људи, који се можда руководе родољубивом и слободоумном тежњом, не уважавајући труд што су други поднели у делу народног развитка и презирући стварне успехе без којих само не би се ни помоћи могли, изађоше са новим програмима које су, без искуства и без борбе са домаћим тешкоћама, саставили на страни, одвојено готово од свију стварних прилика.²⁵⁴

Искрено да кажемо, ми би много више волели да таленте тих млађих људи видимо најпре већма заузете у послу око унапређења омладинског задатка на књижевном и научном пољу; волели би да их, за њихову и народну корист, налазимо за првих млађаних година у спремању за велики рад моралног и материјалног развитка народног без кога се ни јединство ни слобода српства постићи не може; волели би да их сретамо засада више на скромном почастном пољу просвете народне неголи у декламацијама о политичком програму ове или оне владе, ове или оне партије; волели би, најпосле, да су омладинске књиге испуњене њиховим књижевним радом, а не њихова имена ту узалуд тражимо. Ето, нпр., у Омладинском календару налазимо половину чланака написаних од једног јединог врло познатог старијег писца и политичног радника,²⁵⁵ док је, међутим, права омладина већином слабо заступљена.

Што је, поред тога, најгоре и најопасније: у таком неприродном правцу, у такој промени улога, настају забуне међу људима и странкама. Династичне присталице и варалице које под маском слободњаштва траже да се довуку у омладинско коло, калаузи старих великашких клика који никада за народну слободу нису марили, већ су увек на првом месту тражили да намире себичност и властољубивост своју, који, бивши верни помагачи деспотије, хтели би сада да обману свет слободњачким фразама и тобож опозиционим маневрима — сви ти мање или више мисле да се користе тиме што, с једне стране, влада још не излази отворено са својим програмом уставних реформа, а с друге стране, што неки људи из омладине, удаљени од наших прилика, нестрпљиво излећу с критикама и захтевима својим, па тако у неку руку и нехотично потпомажу да се квари нужна слога у омладини.

У оваком немилостивом стању ми знамо само једну дужност коју нам савест и уверење диктира, а то је: да се неодступно држимо свога програма и правца који је остао онај исти што је био кад смо јавну радњу нашу одпочели, да се не обзиремо ни на потварања назадњачких најамника нити на ватрене прекоре неких омладинаца који би у нашим околностима и с нашим искуством доиста оно исто радили што и ми радимо.

*

Онима који вичу као да смо опозицијом пређашњој влади и нехтично чинили сметње и самом владаоцу, одговарамо просто с историјом у руци питајући: а да ли је Абдулину и Ђакову буну произвела новинарска опозиција, да ли је одлазак кнеза Милоша 1839, да ли је одлазак кнеза Михаила у 1842 и Катанска (шабачка) буна у 1844 дело јавне и законите борбе за раширење устава и слободе народне? Да ли је саветничку заверу од 1857²⁵⁶ год. поставила свесна опозиција, или су сви ти црни и жалосни појави, као и узроци њихови, само последак неразвијених, неуставних и несигурних одношаја наших, недостатак истинског патриотизма, недостатак наравствености и државничке свести код нас, а све то дошло од дуговечног робовања нашег, иза кога је, и после ослобођења Србије, остала међу нама још једна велика порција поцепаности и саможивости, хранећи се погрешкама и иступима деспотске кнежевске власти.

Не, господо! Ни дело Првог устанка Србије под Карађорђем није пропало због јавне и поштене опозиције у народу, нити је храбри вођ Другог устанка, ослободитељ Србије Милош, после 24 године владе своје морао оставити земљу због противности од стране новинара и књижевника, којих онда никако и није било, нити је његов син Михаило због тога напустио Србију, као што ни Карађорђевић, поред све слабе и деморилисане управе своје, није изгубио владу силом опозиционе штампе којој се онда глас једва издалека чуо.

Снага штампе, књига и новина, код нашег народа још је врло слаба и односно незнатна јер једва на стотине можете избројати људе који би толико развијени и образовани били да поимају значај политичких листова и отворену борбу партаја путем јавне речи и обавештења. Напротив, код нас ћете још често чути у новинама и на јавним местима речи којима се баш гледа да сакрије унутрашња мисао, да заведе и обмане јавна свест народна. Код нас, као и у свију народа који су дуго под странским или домаћим јармом стењали, много је обичније мутити по мраку и мучки радити неголи отворено, очи у очи, казивати истину и оружјем ума борити се за уверење своје. Стога и сви немири, буне, завере и преврати што су се код нас за ово кратко време од по века јавили извршивали су се смутњама необразованих и себичних великаша потпомогнутих тајним и јавним путовима страних сила које су имале интереса да одржавају у Србији растројство, а у томе им је много ишло на руку то што кнезовима власт није била начисто земаљским уставом одређене и што у народу није било толико политичне свести да сам, без туторства великашког, уреди своју државу и у свакој прилици брани права своја.

Камо срећа да се код нас могло образовати јавно мишљење тако снажно да потпоможе поштену опозицију којом се владаоци обавешћују и владе чувају од многих и многих погрешака! И зар по другим земљама нема опозиције? Зар у Грчкој, Румунији, Аустрији, Русији, Италији, Немачкој, итд., нема јавних органа штампе који безобзирце критикују дела владина и подстичу народ и владу на рад у смислу слободнијег развитка? Како силни Наполеон трпи слободну штампу иако му стоје на расположењу по милијуну бајонета? Па и он и други владаоци зар се баш не користе што сваки дан имају прилику чути

најживљи израз народног гласа, па и најдубљи одјек мржње и страсти партаја, те стопу по стопу следовати кораку својих противника? И зар се најпосле и у Аустрији влада није толико пута користила паметним попуштањем опозицији народној? То је и њу и многе владе често спасавало.

Најпосле, каква је била код нас слобода штампе, каква могућност под црвенилом цензуре, да један једини журнал с неколико стотина уписника може имати великог утицаја? Не, господо опадачи, ви сте или смешни или презрења достојни.

Имамо још да кажемо неколико речи онима који нам пребацују као да смо свој програм напустили или као да јасног програма ни имали нисмо. То су већином живахни, прилично сујетни, нестрпљиви млађи људи који би желели да се што пре и пошто пото на политичком пољу истакну напред, не признавајући ништа што је пре њих рађено. Жао нам што морамо тако рећи, али иначе ми не би разумевали како се може својим рукама помагати да се подрије снага с којом би у свези зар и могло нешто озбиљније и трајније да се створи у правцу слободе, просвете и јединства народног.*

Оваке немиле појаве у једном делу омладине, које само противници слободе у рачун иду, ми не би много ни узимали на ум нити би их овде спомињали да нису нашли места у једном врло уваженом листу српском на оној страни.²⁵⁷ Уосталом, мислимо да су то сасвим усамљене појаве, а надамо се да ће и поштовано уредништво тога листа наћи прилике и начина, да своје гледиште према томе боље објасни и да исправи ствар ако нађе да су наши разлози основани.

Нека млађа браћа, а нарочито један који учи у Швајцарској** криви нас и наше пријатеље за ово и за оно, па баца одговорност за све на „београдске либералце“, у које узимајући неке људе поименце не разложно и неправедно их напада. Ми, истина, не знамо каквих има других српских либералаца на страни, но то знамо да су „београдски либералци“ од 1859. год. овамо много и много патили и да су са жртвовањем свога здравља и стања, па и својих фамилија, радили колико су год могли да се, насупрот готованским династичким претендентима и насупрот силним великашким кликама, створи у Србији велика народна слободоумна странка која ће, поштујући у владајућој династији знак јединства земаљског, учинити да се сва боља снага употреби на посао за слободу и просвету српства.

Засада толико о ономе „што смо хтели“. А шта унапредак хоћемо означити овде у главним цртама, остављајући опширнију расправу за нарочите чланке које ћемо донети о реформама што треба да се изведу на основу земаљског устава.

* Замислимо како би то изгледало у другим срећнијим и напреднијим земљама кад би младићи који се још школују излазили са својим политичким програмима мислећи да се ти програми могу остварити!

** Није сада време ни прилика да објашњавамо зашто смо тако поступили кад у начелу и ми мислимо да је боље једноставно представништво, једна скупштина народна, но ваља да напоменемо како у целом Уставном одбору (преко 70 чланова) није се нико изјаснио противу двокамџног представништва.

Ми смо у више прилика у листу овом, па и у Св. никољском одбору, доста јасно изнели свој поглед на реформе које би нашој земљи требале. Ми смо с пријатељима нашим без разлике бранили начело суверенства народног; ми смо тражили да законодавство врши народ с другим фактором подједнако; ми, иако смо се оном приликом изјаснили за двокамерну систему, предлагали смо да се у случају сукоба између Скупштине и Савета обоје саставе у једну седницу и да реше спор простом већином гласова; ми смо тражили да и чиновници могу избрани бити за посланике народне; ми смо се у Одбору и у листу нашем по могућству заузимали да се установе наше изведу на што чистијем демократском и представничком начелу, да се досадањи централистички и бирократски систем код нас почне замењивати општинском самоуправом, да се усвоји начело одговорности свију чиновника за своја званична дела пред судом, да се заведе озбиљска одговорност министарска, да се слобода штампе узакони тако како ће штампарски преступи доћи под опште законодавство, те да их пресуђују редовни судови; радили смо, једном речи, да Србија постане доиста правна и уставна држава у којој ће и личност грађанина и слобода народна бити тако осигурана да никакве сметње ни буне не би могле потрести законити поредак и довести у опасност благостање, развитак и будућност народну.

Па као што смо досада, тако ћемо и унапредак радити о томе свим средствима које нам интереси српства и уверење наше у дужност стављају, а закони земаљски на руку дају. У том смислу и говорићемо првом приликом о пројекту закона за слободну штампу, о пројекту закона за одговорност министарску, о изборном закону, о општинској и окружној самоуправи,²⁵⁸ о свему што ваља изнети пред овогодишњу Народну скупштину, те да се јавно мишљење боље обавести и народни заступници, колико је могуће, спреме за свој важан посао законодавства у толиким и тако важним реформама које их чекају.

Србија, бр. 38, 41 и 42, од 1. до 12. априла 1870.

[АНТУН ТРУСОВ²⁵⁹ — СВЕТОЗАРУ МАРКОВИЋУ]

Женева, Монбријан, 8.

Драги Марковићу,

У своје време добили смо преко Вас писмо од неких руских студената који живе у Цириху.

Знајући добро наша социјално-револуционарна начела и наш однос према свакој државној власти који из њих проистиче, Ви сте сигурно, могли унапред предвидети да ми нећемо моћи да протестујемо код Швајцарског федералног савета због поступака руске владе, за то што Ви исто тако као и ми, знате да је Федерални савет спреман да шпијунира у корист Русије. Подносити њему некакве протесте, значило би указивати му поверење, а то наша партија ни у ком случају не може себи да допусти.

Осим тога, имајући сасвим поуздано податке из Русије о махинацијама Нечајева,²⁶⁰ као и о свакојаким Бакуњиним подвалама²⁶¹ — ми сматрамо да смо потпуно у праву када одбијамо сваку сарадњу с тим људима. Због тога смо сматрали да не можемо чак ни да присуствујемо *састанку емиграната* који су извесна господа имала намеру да организују.

Ми смо годинама покушавали да учврстимо солидарност у руској емиграцији, али су сви наши напори у том правцу до сада били неуспешни. Стога смо одлучили да себе убудуће не сматрамо ни представницима ни члановима такозване руске емиграције. Тамо где нема унутрашње солидарности, која би се заснивала на јединственом поимању заједничких интереса, тамо пука форма и заједничко име неће бити ни од какве користи!

Пошто смо сада у вези са људима који раде у Русији, ми се сматрамо обичним представницима Организације руске радикалне партије, и зато у својим акцијама можемо само да поступамо као чланови организоване партије и као чланови Руске секције Интернационалне Асоцијације,²⁶² која је и сама саставни део те партије. Наша припадност тој Асоцијацији одређује сама по себи наш став према свим владама и према интригантима којима је лична сујета дража од ствари народног ослобођења. Мислим на Бакуњина и шачицу његових при-

врженика. Схватљиво је стога што ми нисмо могли ни да присуствујемо скупу, на коме би се могли појавити Бакуњин и Огарев, и да није могло бити ни говора о некој заједничкој изјави.

Додајемо ради Вашег личног обавештења да смо били спремни да учинимо за Нечајева све што се *практично* могло учинити да би се он спасао. Ми смо му више пута нудили средства и помоћ за безбедан излазак из Швајцарске и пресељење у Лондон.

*

Не желимо овом приликом да се упуштамо у подробније расправљање о писму које су нам упутили циришки студенти.²⁶³ Они ће и сами брзо увидети да није имало никаквог смисла да нам пишу: пошто се ви у емиграцији свађате, ми нећемо ни да чујемо за вашу ствар, она не може бити корисна за Русију!

Ми сматрамо, као прво, да би циришки студенти морали да се потруде да схвате праве узроке ових свађа. А као друго, да се *упознају са чињеницама* да би могли и сами да одлуче да ли озбиљни људи, који желе да допринесу руском ослобођењу, могу тек тако да окрену леђа ствари којој ми служимо. И као треће, озбиљни људи ће се уверити на основу чињеница да ту нема никакве *наше ствари*, већ да постоји само *општа ствар*, која неће ништа изгубити, већ, напротив, много добити одбацујући од себе шарлатане.

Ми смо увек спремни да саслушамо и прихватимо сваку критику, сваки предлог, сваку примедбу и сваки захтев за објашњење који се односи на заједничку ствар. То је наша дужност. Али и имамо право да захтевамо да они који нам се обраћају чине оно што су дужни да учине, тј. да темељно упознају ствар о којој говоре и односе између учесника у спору.

Пошто нас лично познајете, Ви сте сигурно уверени у то да се ми ни мало не љутимо због необичног тона писма које су нам они упутили. Напротив, ми се радујемо што су циришки студенти изразили спремност да се придруже заједничкој ствари. То је за нас најважнија тачка у овом писму. У одговору на исто, ми смо спремни чак и да предложимо да се Вашим посредством организује у Цириху *један заједнички састанак*, на који би дошли и наши делегати. Овај састанак између циришких студената (мушкараца и жена, без икакве разлике, разуме се) и нас (Народног дела и руске секције) омогућио би да се ствари расчисте и да се дође до споразума. Ако мислите да би ово могло бити корисно и изводљиво, молимо Вас да нас о томе обавестите.

*

Истовремено Вас молимо да обратите пажњу на фелтон²⁶⁴ у бр. 3. Вама је познато под којим је околностима ухапшен С. Сребреников. Ми сматрамо да би смо у овом случају могли да дамо добру лекцију швајцарској полицији и због тога радо прихватимо да помогнемо Сребреникову у његовом процесу. Међутим, да би се тај процес покренуо, треба одмах положити кауцију од 500 фр.

Будите добри да одмах сазовете циришке студенте, да им објасните у чему је ствар и да замолите за њихову помоћ. Сада им се пружи-ла одлична прилика да покажу да ли су одиста спремни да олакшају положај овдашњих *политичких емиграната*.

Очекујемо Ваш телеграфски одговор: *recevrez fr.* или *refusé*.²⁶⁵ Једно или друго. Ствар је таква да не трпи одлагање и ми смо реши-ли, у договору са Сребрениковим, да се преко Вас обратимо руским студентима у Цириху.

За Уређивачки одбор, секретар Антон Трусов.

31. мај 1870. године.

ПС. Ако то будете сматрали потребним и корисним, можете ово писмо прочитати студентима.

У прилогу Вам шаљемо 10 примерака признаница касе Народног дела у дупликатима, које треба вратити заједно с новцем. На призна-ници означити сврху уплате и име дародавца, али само иницијалима.

Biblioth. Nationale, MSS, 838—839, Paris.

[ВЛАДИМИР ЈОВАНОВИЋ]
НЕ ДАЈМО СЕ РАЗЈЕДИНИТИ!²⁶⁶

„Народное дѣло“, руски лист, који у Женеви излази изненадио нас је једним сочиненијем о „политическом и економическом положению рабочего класса в Сербии.“

Вели се да је то сачињење изишло из пера неког Србина.²⁶⁷ А ми питамо, какав је то Србин, који цео род свој своди на две почти равниа части: одна половина 'вѣрноподаннiе' турецкога султана, а другая — Цесара австрiйскаго“!

Не, ми не можемо веровати, да се иједан прави Србин толико забравити могао. Ослобођена Србија и независна Црна Гора јесу част, слава и нада целога Српства, па и сваки достојан потомак јунака који осветлаше српски образ, бранећи слободу и независност народну, пре ће зацело поносити се именом ослобођеног и независног Србина, него што ће се унизити до те сервилности да као из табора „верноподаних турскога султана и аустријскога цесара“ пред страни свет ступи.

Додаје се у руском „сочињењу“ за Србију, да живи „на васалених правах“! Тако што не може изрећи један српски, као и никоји други писац који разбира шта се зове „васал“, а шта народно право Србије. Нека изиђе на видело са својим именом „вјерноподани сочинитељ“, те да се осведочи да између 1,200.000 синова Србије нема ниједног другог који би се издао за „васала“ турског, осим њега циглог, ако би он заиста Србин био.

Шарлатан на политичком пољу као што је „сочинитељ“ „Политичког расположења у Србији“ прибегава најпосле сплеткама, да би у очима страног света представио као црно све што је поносно у Србији. Он говори о узданици народној, о српској омладини, па је представља као разбојиште политичких страсти. На том разбојишту била би се по њему, борба између два табора, од којих би једноме били „во главје“ „либерали (из Србије) од 1858“, а други би се звао „радикална партија“, којој се вође не казују, али баш тиме се даје знати какав црв у глави „вјерноподаног сочинитеља“ лежи.

Омладина, вели он, поставила је себи за цел да проповеда народу „науку о истини“, па онда наставља: у „неопредељеном израженији казивајетсја дух устарѣлаго либерализма који одјеливајетсја фразами когда нужно поставити практическију програму“. Неспособан да сам постави икакав „практически програм“, он пита: „Что омладина счи-

тает истиној в науке, и особено в наукје общественој.“ Такво питање може доличити само ономе који се никојом науком озбиљно бавио није; а таквоме није се чудити ако би био још „радикалнији“ у своме питању, па би поставио н.пр. „вопрос“: „Што јест наука“? Ми остављамо „сочинитеља“ у пуној слободи на пољу његових ђачких „упражненија“, и прелазимо на „практическо разглаголствије“ његово. „Каквој общественни бит считајет Омладина годним и которому должен стремит сја сербски народ?“, пита он даље, па кличе: „Вот что нужно било вијаснит в начелје програми“. Међу тим он сам мудро прећутује одговор свој на питања за које вели, да га је пре свега решити требало.

Шта Омладина српска хоће и чему она тежи, то је јасно исказано и подробно разложено у независним листовима и списима српским. А што се „сочинитељ“ у руском листу чини невешт програму који цело српство у души и у срцу носи, то му тако његов рачун доноси. А и како би иначе бацио се каменом на либерале „катори јеще с 1858 г. толковали народу о свободје и о прогресје“? Тима либералима не може он никако да опрости што су пред њим, и кад му дође да о њима реч поведе, тада тек излази на видело слабост и страст његова у свој својој ништавности.

„Либерали, говори он, никак не могли дат народу каквое ни буд реалное представленије етих отвлечених понјатиј“ (о свободје и о прогресје).“ Наравно, он не даје себи труда да изложи радњу и борбу либерала од 1858, те да покаже пред страним светом да зна шта говори; њему је доста само рећи да од свега што су други радили ништа не ваља, а шта је то све што су други радили и што он ђутуре без суђења осуђује, о томе не питајте.

Либерали од 1858. нису никад постављали себи задатак, да дају народу „представленија о отвлеченим поњатијама“, него су налазили и налазе своју дужност и част у простом тумачењу народних осећања и тежње. Да слобода коју либерали не престају бранити живи у чувству и у свести српства, то доказује онај одзив, оно поверење што су они у св. андрејској скупштини нашли, и што и данас у земљи налазе. Није ли велика народна скупштина од 1868. захтевала изречно, да се остваре закључци св. андрејске скупштине, којој су либерали перо били?²⁶⁸ „Вјерноподани сочинитељ“ једини је ваљда међу Србима, који у десетогодишњој радњи и борби либерала не види „реална представленија о свободје и о прогресје“; али ту ће му сваки непристрастан судија одговорити, да се његова слепоћа има приписати његовим „отвлеченим поњатијама“ о „васалској вјерноподаности турецкоме султану или австрijскоме цесару“.

„Вјерноподани сочинитељ“ врло је наиван у нартању на либерале; он без сваког заплета даје знати, да су му либерали на сметњи у његовој донкијотској жудњи за улогом вођа „настојаче“ младежи. Ево како он то на чисто исказује:

„Либерали били главним образом составитеља омладинској програми“, вели он: а напред смо већ видели како тај програм он проглашује за „непрактически“. „Не смотрја на все то, наставља он, в њекатори городах цјелија общини состављали общества подобнија фенијанским (sic!), давали средства омладини и основали читаљни и би-

блиотеки дља образованија народа; но програма омладини недавала никаквих указанија дља даљејшаго развитија дјело народнаго ослобожденија“. И најпосле: „радикална партија 'настоящеј младежи [...] ступила в борбѣ с фразистѣм либерализмом и которая [...] очен в недалеком будущем окончателно разовѣет свое знамя“.

Ми остављамо омладини нека она одговори, јесу ли јој либерали од 1858 наметули какав програм, или је она слободном и независном вољом изрекла начела и означила начин и правац радње своје. Радећи свету на видику, омладина поштује у сваком Србину, сваком човеку, право на слободну изјаву ума. „Вјерноподани сочинитељ“ који се издаје за Србина, био би много боље одговорио дужности савести кад би на српском језику и у братском колу српске омладине био изнео какав „практически предлог“ за програм омладински, него што прибегава страним листовима да би без кривице осудио одлуке које је слободно представништво целокупне омладине донело, оставив отворено поље сваком новом предлогу, свакој измени и промени за коју би непобитни разлози говорили. Нашто измишљати непријатељске таборе, и трубити пред страним светом о борби таквих табора још и у средини онаквог братског кола, где се сва питања узајамним обавештењем и разложним убеђивањем расправљају?!

Кад се узме на ум наш народни положај нема се куд него признати, да узроци који сметају развитку „дела народног ослобожденија“, нису никако у омладини ни у програму њеном, него су на страни непријатеља слободе и напретка, који су и непријатељи омладине. Омладина без спотицања ступа напред: али тегобе и незгоде које јој на путу стоје толике су, да треба времена докле се савладају. И ту је „вјерноподани сочинитељ“ зацело једини који затвара очи пред истином, те изазива омладину на исповести које би се само о трошку успеха опште ствари у подробности чинити могле. „Дело народног ослобожденија“, није у празној пракси фраза каквом се он одликује, него је у мушкој радњи којој само лођика догађаја „указанија“ дати може.

Бунцање „вјерноподаног сочинитеља“ о „радикалној партији“ у омладини јесте производ запаљеног мозга. У својој ватруштини он сиромаш привиђа разне таборе и црвене барјаци и у средини младог српства, које целокупно једним духом дише, духом братства, слободе и напретка. У погледу на Омладину најјасније је показао „сочинитељ“ колико ниско заостаје испод уверења либерала од 1858. Као што смо напред казали он дели омладину на два табора, и замишља борбу као развиту између тих табора. Његов узор своди се на ово: две ратујуће стране, на које он омладину дели, претварају се најпосле у два кола, коло победилаца и коло побеђених; на једној страни надувено репушање какво је само уображена високопарна мудрост извести кадра, на другој мржња какву само чувство понижења у побеђењима произвести може; ни на једној ни на другој страни онога духа братства који једини може дати снагу Србину и учинити, да српство уједињено и слободно корача даље и даље на пољу општег напретка. Може ли црње слике за омладину бити?!

Сад нека се упореди са том сликом уверење либерала од 1858, на које „вјерноподани сочинитељ“ вику подиже. Ево углавном уверења тих либерала:

„Ми не знамо, веле они да се здравој свести друштва поузданије и достојније служити може него савезом духова за које је Уједињена омладина опредељена. Савез тај сједињава у себи све услове свесне слоге, а не даје појединим личностима и неколицини нимало могућности, да јавно поверење на зло употребе. Уједињена омладина српска тежи, да представи савез историје и предања у којима је искуство и живот свију Срба који су пре нас живели, са наравима и потребама, духом и срцем свега живећег српства и са науком и напредком, што се простиру на целу будућност српску и воде човечанском братству.

Ту тежњу освештала је Омладина својим одлукама, које не представљају премудрост ове или оне личности, него изражавају опште признате истине, опште право и општу дужност Срба као људи право свију и свакога на слободну изјаву ума, на слободан развитак и усавршење себе и рода свога. Омладина је коло грађанских и човечанских врлина, којима се за вечност темељи морална, умна и сваколика животна снага друштва које се из себе прерађа. Уједињена као што је омладина не признаје за свог вођу ниједну личност; она се само води — скупштином и штампом; она не зна за другу дисциплину, осим за дисциплину узајамног поштовања и обавештавања, дисциплину јавне контроле и јавне свести, пред којом:

„Не знају се краљеви,
„Не познају цареви,
„Не ниште се потребни,
„Не узносе богати,

већ се суди:

„СВИМ ПРАВЕДНИМ И ГРЕШНИМ“.

Политичне странке распознају се по овоме троме: 1) имају своју заставу, свој програм, 2) имају своју дисциплину, 3) имају свог вођу. Позив целокупне Омладине јесте да буде над политичним странкама, а не да се сама у странку претвори. Она ради свету на видику, па и ми позивамо „вјерноподаног сочинитеља“, који у име „настояшеје младежи“ говори, позивамо га да даде „реално представленије“ о „радикалној партији“ на коју се он позива, но о којој у целој српству још нико живи ништа не зна. Нека изнесе на видело програм, дисциплину и вођу те невиђене странке, те да се о њој јавно зборити може. Нека на српском језику, у ком српском листу, истури свој барјак за врвовање клике „вјерноподаних турецкога султана и австријскога цара“, те да се види хоће ли се наћи и колико синова српских који ће се одметнути од братске заједнице целокупног младог српства, па поћи за њим у бој противу освештених одлука омладинских!

Не буде ли „вјерноподани сочинитељ“ у стању на делу доказати да је омладина подељена на ратујуће странке: онда је очевидна жудња његова, да посеје семе неслоге и раздора међу „настояшчу младеж“, да замути бистре појмове о нужности братске сазе, па да у мутноме лови „млађе“ за присталице и скутоноше „старијему“. Али нека зна да Уједињена омладина стоји својом свешћу на оној висини, до

које не допиру канце нечистих духова: она је била и остаје коло братске једнакости у коме се не зна за „млађе“ и „старије“, но у коме су сви духови једнако млади.

„Вјерноподани сочинитељ“ није могао завршити своју умотворину, а да не насрне и на браниоце српске народности у Аустрији. Ови би, по њему, наопако радили што бране народно право, а не траже уједињење свију револуционих елемената. „Вместо борби против господствујућих правитељеј в Вјење и Пестје — вели он, јавилас национална борба Србов против Немцев и Мађар.“²⁶⁹

Није истина да се Срби боре противу народности „Немцев и Мађар“, него се просто бране од оних који противу српске народности устају, бране од насиља и неправде па ма одкуд да то насиље и та неправда долазила. Да треба ујединити све елементе у борбу за општу слободу, у Аустрији као и свугде, то нека „вјерноподани сочинитељ“ каже онима који се отимају да пошто пото господаре над Србима и да живе о трошку Срба; а не браниоцима народности српске, који не престају пружати братску руку и Мађару и Немцу, и свакоме који искрено хоће слободу, правду, опште добро.

Чудно је, заиста, да „вјерноподани сочинитељ“ попује о уједињењу свију елемената у Аустрији, а у српству неће да зна за потребу уједињења свију за општу цел. У Аустрији где без равноправности не може да буде уједињења међу разним елементима, он препоручује уједињење не питајући за равноправност; а у српству, где се све што се у срцу и у души младо осећа ујединило да на основу истине и науке ради за слободу и напредак, он, упркос томе здравоме основу братског уједињења, проповеда борбу клика. Хтети слепу слогу међу разним народностима у Аустрији, а радити противу уведене свесне слоге међу синовима једног истог народа: каква демонска тактика!

Ми смо уверени да би „вјерноподани сочинитељ“ постиђен био пред српском публиком кад би у ком српском листу, на српском језику изнео све од речи до речи што је у руском листу писао. Ми очекујемо да он своје „сочиненије“ руско пред српство изнесе, па онда ћемо му доказати да је права незналица у политичним питањима.

Мнозина.

Србија, бр. 69, 19. јуна 1870.

ОДГОВОР СВЕТОЗАРУ МАРКОВИЋУ НА ЊЕГОВ ЧЛАНАК „РЕАЛНОСТ У ПОЈЕЗИЈИ“²⁷⁰

Кад оно 1868. године уврстисмо ваш покушај „Певање и мишљење“ у „Матицу“, не чинисмо тога за то, што пристајасмо уз умовање тамо изложено, већ онајпре с тога, што нам се свидело ваше занесено заузимање за начела једне школе, која правце иде на то, да обори, да изруга сваки занос и у појезији, а овамо даје повода овако занесеним нападајима у „науци“. То је занимљив контраст, истина мало смешан, ал' ипак трагичан, те с тога беше вредно изнети га пред обавештену публику. Осим тога беше и ваше разлагање и ваш начин и ваш занос тако налик на нихилистичне критике каравеловљеве,²⁷¹ саопштене исте године у нашем листу и у истој намери, да се већ по тој наличности могао заједнички извор и пронаћи и промерити.

Пре свега морамо вам казати, да нам овде није намера упуштати се у борбу између реализма и идеализма. Но толико вам ипак морамо навестити, да ће се по нашем мишљењу сва научна разлика између идеализма и реализма на послетку свести на разлику методе, да ће реализам бити оно, што се зове индуктивна, а идеализам оно, што се каже дедуктивна метода. Што је међу њима друге разлике, то се мора временом истрти; а почетак је томе у гдекојим струкама већ учињен.

Ми ћемо се за сада задовољити с покушајем доказа, да ви не разумете, шта је тај „реализам у појезији“, што га толико потезете, или управо да га криво разумете; ил' ви или ваши учитељи, то нам је једно.

Оно што ви зовете реализмом, то се управо зове тенденцијозност. Позивајући се на примере појетског реализма, ви наводите Чернишевсков роман „Что дѣлать“ и романе Виктора Хига. Ови су код нас боље познати од онога, па ћемо се за то и држати њих; уједно вам захваљујемо што сте споменули те романе, јер у ту јаму, што мислите, да сте је ископали идеализму, стрмоглавиће се ваш реализам.

Познато је свакоме, који чита мислећи, да су готово сви романи Виктора Хига тенденцијозни, и то што новији, све тенденцијознији. Па ми вас ипак уверавамо, да облици тим романима нису ни толико реални, колико су облици у романима Е. М. Булвера; а још вас поузда није можемо уверити, да је Шекспиров Отело, кога сте ви онако немилостиво испрескакали у вашем „Певању и мишљењу“ далеко реал-

нија појава од ма ког јунака Хугових романа, почињући од Зана од Изланда па све до Жилијете.

У опште се види по целом вашем разлагању о „реалности“, поред свег жестоког вам заузимања за ту реалност, ипак се види, да ви имате врло „идеалне“ појмове о животу. Ви не можете ни помислити, да ко може своју драгу реално љубити, ви никако не допуштате, да која мама може реално пакостити.

Нападајући „идеализам“ у појезији, кога ви грдите да се оснива на теорији урођених идеја, мећете му на супрот ваш реализам, који се оснива по вама на теорији реалних „потреба“ човечијих. Што се тиче идеализма, морамо вас овом приликом уверити, да он свој суд о песничким производима (јер само о томе може овде бити реч) не оснива на теорији о „урођеним идејама“ човечијим, већ, хтедосте можда рећи, на Кантовој теорији самониклости, или као што каже Кант, урођене или уложене цели (*immanenter Zweck*); о томе сте се могли довољно известити већ из андријевићевих „Естетичних одломака“.

Но каква је та ваша теорија „потреба“? Ви се позивате на Чернишевскога. (Што споменусте Доброљубова, долази као да је он први изрекао ону осуду на „апотекарски рецепат“, ако то мислите онда се љуто варате. Но и по томе видимо, да ви целу ствар, о којој је реч, познајете само из руских извора. Чујмо дакле Чернишевскога:

„Само садржина достојна пажње човека који мисли, кадра је да спасе вештину од прекора, као да је она некорисна забава, што она заиста врло често и бива. Вештачке форме не ће спасти вештачки створ од презрења или осмејка сажалења, ако он важношћу своје мисли није кадар да одговори на питање: је ли било вредно забављати се таким беспослицама? Некорисно нема права на уважање. Човек је сам себи цел; но дела човекова морају имати цели у његовим потребама, а не у себи самима“.

Оволико сте ви сами навели из теорије Чернишевскове, и по томе би рекли, да вам се врло допада кад на томе оснивате своје разлагање. Ми би рекли, да се на ту сентенцију Чернишевскову може применити она позната изрека: то је разлагање и добро и ново, само што му је добро, то му није ново, а што му ново, то му није добро. Да уметнички створ поред лепе форме мора имати и достојну садржину, ако хоће да га уважимо, то је истина, ал' није Чернишевски први наишао на њу; у осталом није та истина противна ни „идеалистима“. Јединство садржине и облика, то је у науци о лепоме исто тако призната истина, као што је у јестаственици јединство снаге и градива („*Kraft und Stoff*“). Ал' последица, што је Чернишевски изводи из те истине, можда је у тој форми нова, но није разумна. Последица није „да дела човекова морају имати цел у његовим потребама“, већ повод; а то је са свим нешто друго.

Ви не наведосте даље, како Чернишевски разумева те потребе: да ли су то све потребе, што их год човек може имати, или што их сваки човек мора имати, јер требати то је некако на среди између моћи и морати. По осталом нашем разлагању ви као да сте ту разумели потребе, што их сваки мора имати. У тој истој мисли као да сте били и онда, кад оно рекосте у својој критици на „Младу Србадију“ у „Панчевцу“, како је гладноме човеку прече јести, него ићи у позориште.

При томе као да сте заборавили, да се обично после обеда иде у позориште, те да је ситом човеку преча потреба ићи у позориште, слушати свирку, песму и беседе, него даље јести. А може се ваљда узети, да је половина света ако не више а оно бар један пут на дан сита, и то је јамачно боља половина света. Имају разне потребе, господине, па ако је која потреба општија и неодољивија, није тиме речено да је и племенитија и да свако треба више да се стара око намиривања општих, него својих, не велимо особних, али барем ређих потреба; и ако је која потреба народна, није тиме речено да је мора појезија намиривати.

Као што видесмо ваш Чернишевски није разумео своје претпоставке основавши на њојзи свој закључак о потребама, није разумео или бар није довољно уважио неразлучности облика од градива, од садржине. Но ви не само да нисте тога разумели, ви као да нисте разумели ни Чернишевскога. Чернишевски није тако занесен реалиста, да би форми одрекао сваки значај; он само вели: „вештачка форма не може спасти уметност од прекора, и т. д.“ — а тиме не само да се форма сасвим не збацује, него јој се, истина, посредно ал' ипак очевидно признаје важност. Ви као да недопуштате ни толико, кад одрицете форми сваки значај уводећи споменути навод из Чернишевских списа овим речима:

„Критичари реалисте не питају никад, да ли је какво дело написано по свима вечитим непромењљивим законима о лепоме, или да ли је идеји дата естетичка форма, која јој по „рецепту“ припада. Место свега тога реалисте просто узимљу садржину предмета и њу анализују“.

Зар ви нађосте тај несмисао у оном Чернишевском изрицању што га узастопце за тим наводите? Дакле форма је код вас опсена, шта ли је? Па на што онда појезија? Зар се та садржина не може приказати у много простијој форми прозе? Е, онда, да боме, разумемо ваше убеђење, по ком ће певању „настанути пошљедње вријеме“. Само не разумемо, како ви можете допустити, да је икада појезије и било: јер ако садржина сама чини појезију, онда су се те све мисли могле казати у прози; ако пак и форма, онда ти створови с те стране нису вредни вашег посматрања. Та, за бога, и ви се каткад издате као неки пратилац природних наука, читали сте и Дрепера! Па о што је било природи стварати толике облике ил' „видове“? Је л' и то беспослица? И ви би још захтевали од вештине толику еманципацију од природе, да напусти читаву једну половину природног па и свог бића, да напусти форму! — А што се тиче вашег „рецепта“, тога нема више ни у појезији па после Лесинга ни у самој „идеалистичкој“ науци о лепоме. Него по том вашем спомињању „рецепта“ као да ви мислите, да садржај може бити разлији (да не речемо разновиднији) од вида? Узећемо за сада, да нисте озбиљно на то помишљали.

Него ви као да сте заборавили шта сте написали преклане у свом чланку „левање и мишљење“, а не би се ни ми обзирали на њега, да га не споменусте у свом последњем писму²⁷² позивајући се на њега. У томе писму изрицете ово: „Оне личности у народу, које су дубље и силније осетиле све патње, које тиште цео народ и које су cadre да искажу та осећања у вештачкој форми²⁷³ — то су прави песници; и т. д.“ Елем ипак!

Што ви замерате садањој књижевној појезији, као да нема толико осећања за патње народа, као што их показују народне песме, тога с једне стране не поричемо; но с друге стране морате узети, да већину тог осећања сада потроше дневна проматрања у новинарским чланцима, у скупштинама и другим састанцима, каквих прилика није било за цвета народних песама, па узмите, да така дневна проматрања често, ако и не исцрпе мисли, што их осећање за народне патње побуди, ал' бар их толико испремећу, да се читалац песник после не радо бави с њима. Не знате ви, какав је Пегаз! Та ни најобичнија рага не пије радо из валова, што су га други коњи пре њега избарлијали, а камо ли он, крилатић!

Пре но што ћете рећи: „Ето за што је наше песништво празно, и т. д.“, усудили сте се казати ово: „Од куд може да пева ко о страдању раје у Босни или у Боци кад незна ни Босну ни Боку ни по новинарским чланцима“?

Ваљда не ћете мислити, да ће бити кога од наших писмених песника, који није читао „новинарских чланака“ о Босни или Боци. Него по свој прилици мислите, да за певање није доста познавати те земље само из новинарских чланака. Онда или није истина, да је Шилер писао Виљема Тела пре него што је видео Швајцарску и Алпе, или, молим вас, обавестите Шилерове животописце, да досад није ни један од њих познавао Шилерова живота.

На послетку примите уверење, да ми овим не ћемо да силом испунимо наше песништво; ми признајемо, да у неку руку иде на мањак, ал' надамо се, да не ће бити за дуго. Али томе су други, сасвим друкучији узроци, него што ви мислите. О њима други пут.

Уредништво „МАТИЦЕ“

Матица, V, св. 18, 30. јуна 1870, стр. 422—426.

[ДРАГИША СТАНОЈЕВИЋ]
„ДРУШТВЕНА И ПОЛИТ. БОРБА У ЕВРОПИ“²⁷⁴

Под тим насловом штампан је ових дана један чланак у овом листу. У њему се вели ово: „После француске револуције почело је да се шири у Европи начело либерализма (слободњаштва). Слобода политична и грађанска т.ј. издање закона народним представништвом, једнакост грађана пред судом и законом, слобода личности и имања, слобода штампе, слобода састанка и удружења, и т. д. Затим, слобода економска, т. ј. слобода рада, слобода конкуренције, слобода трговине, и т. д. Ја рекох: то је начело почело да се шири, али оно се није нигде остварило, нити ће се икада остварити. „Либерализам је утопија“, т. ј. нешто што је противно природним законима људског развика, што је противно људским потребама, дакле, што се не може никада остварити.“

Може ли се нејако дете тући са јаким човеком? Може ли се друштвено нејак раденик борити са друштвено силним капиталистом? Кад друштво хладнокрвно гледу ту срамну борбу где слабијег чека очевидна пропаст, врши ли оно бар обичну људску правду (да не говоримо о „небеској“)? Кад би друштво спречило моћног капиталисту да ништи немоћног пролетера, би ли оно харало слободу капиталисти? Наравно да на сва ова питања морамо одговорити: не. Кад се допусти борба измеђ јачег и слабијег, онда измеђ њих нема никаквог правног, рационалног уређења. То се зове *анархија*. Политична (народна) економија наука је која тражи да ту анархију што боље утврди и освешта. Стање у ком се налазе они што у тој анархији живе могло би се назвати *анархизам*.

Каква је, дакле, невоља била писцу горњег чланка, звати све то *либерализмом*? Али то не чини само он, него и други! Но, онда питамо и те друге то исто. Рекосмо: „Кад би друштво спречило капиталисту да уништи пролетера би ли оно харало слободу капиталисти?“ Не. Ту је капиталиста *тиран*, а везати тирани не само није дирати ни у чију слободу, већ то је још и бранити слободу уопште. Где је слобода? Онде где је слабији, покрај све своје слабости, независан од јачега. Да би тако било, ваља да је јачи ограничен. Овога ограничити, то је увести и организовати политички и економни ред у друштву. Ово је задаћа социјализма: по чему је дакле социјализам противан либерализму који је онда где је слобода, т. ј. „где је слабији независан (неексплуатиран) од јачега?“ ...

Писац је узео називи — слободу за праву слободу. Он је видео на прилику у Швајцарској, где „слобода“ вековима траје а не доноси срећу друштвену коју би људи хтели. Но у Швајцарској има само једна половина слободе: политичка. Што се тиче одношаја економних, ту је анархија скоро онаква иста као и у монархијама, т. ј. нема слободе материјалне. Може ли се узети да таква држава остварује слободу? Никада. Али међутим шта бива? Бива то да та држава важи као да је основана на начелима слободе, либерализма, па се онда сва невоља тог друштвеног стања приписује либерализму, као што и наш писац чини.

Адвокати и филозофи рекли су да је „слобода право да можемо нешто учинити“. На такој је слободи основана држава Швајцарска. Но слобода је сасвим друго нешто. Ако слобода није моћ да нешто чинимо, онда је она гола реч. Замислите земљу где је ујамчена и остварена слобода политичка и економна, као што је ја овде разумем па се запитајте: какво би друштвено стање у тој земљи морало бити од прилике. Ево какво би било: будући да је грађанин политички слободан, то га не сме нико затварати, гонити, протеривати, сигуран је да га мрак не изеде, и т. д.; како је он и материјално слободан то се он налази у такој социјалној организацији где је обезбеђен против експлуатације, где му је осигурана сва заслуга његова рада, где му није нужно било наследити да би имао оруђа рада и материје за израђивање, но је то за њега напред спремљено, и т. д. Па какво је то стање где је човек на та два начина слободан, то јест, где има осигуран рад и заслугу, живот и част, слободу и уживање, телесно и умно развијање. То се зове срећа. Тражите ли ви што више од среће?... Није ли истина да социјализам не надмаша тако схваћену слободу?

Ако узмете да је слобода „право да нешто чинимо“, онда не грешите вичући на њу. Али ко вас тера да оно узимљете за слободу што је само фраза надринаучарска.* Слобода је опет велим, моћ да све наше природне потребе, телесне и моралне, намирујемо; не можемо ли их намирити, нисмо слободни. У данашњој држави само се једна половина тих потреба, и то само унеколико намирује (моралне потребе, политичка слобода), а целокупна друга половина засад је изван домања државе, у чему је сва мана данашњег друштва. Учинити да се намирење свих коликих потреба човекових ујамчи свима колективном, дакле највећом снагом човечанском, задатак је социјализма. Шта хоће дакле социјализам? Хоће способност, моћ за све и свакога да све потребе намирити могу, хоће остварење најпрече, најважније и најскупље слободе, материјалне независности, без које обично ни морална независност опстати не може. Социјализам хоће дакле најстварнију слободу — а ви велите да је, поред социјализма, „либерализам утопија“.

* Тако сте исто чинили где је требало казати шта је капитал. Узели сте капитал једног паразита па сте по њему одређивали шта је капитал уопште, а како је извесно да је паразит лопов, то сте рекли „Капитал је туђ рад.“ Ја вас опет питам: ко вас тера да говорите о капиталу онде где нема ништа друго до крађа — капитал паразита — и према томе да идеју његову опредељујете? Замислите раденика који је знојем својим и уштедом од уста својих скуцао 1000 франака. Је ли то капитал? Јесте. А је ли то туђ рад? Није.

Слобода економска то је у вас „слобода рада, слобода конкуренције, слобода трговине“, и т. д. Али, видите, то није баш никаква слобода, већ то је анархија економна: дати слободу конкуренције и рада знајући у исто време да један део народа нема чиме ни да ради, то је оставити тај део на милост и немилост онима који држе у рукама капитал па могу и да раде и да конкуришу. Према том делу народа, који је огромна већина, та слобода економна није ништа друго до најсрамнија тиранија. Ја знам да су економисте све то „слободом“ назвали, али немојте бар ви. Оружје које служи једној касти да тлачи другу не може се назвати слободом, а така је та „економска слобода“ о којој ви говорите. Према томе шта би била економска слобода? Кад би се сви а не само они који су рођењем или другим случајем дошли до капитала, могли користити слободом рада, и т. д., дакле кад би сваки имао оруђа за рад и материју за израду, онда би међу тим људима постојала економска слобода. Према томе, место што сте викали на економску слободу, боље би било да сте рекли да економска слобода рада, трговине и т. д. без организације рада, није никаква слобода, већ је капиталисти оно што је монарху војска. Данас у најсрећнијим земљама постоји слобода само за богате, дакле за све оне који би, мање више, и без ње слободни били — јер су богати. Сиромашу од ње ништа вајде није. Штавише, она још служи богатом да сиромаша подјарми. Таку слободу морали су пријатељи човештва омрзнути. Отуда толика повика на њу од вашег Карла Маркса. Али ко му је крив што је наказу од слободе узео за праву слободу. Слобода треба да је могућност све природне потребе намирити, а не право на ту могућност. Ја не знам шта би могао имати Карл Маркс против те слободе! Та широкогруда слобода схвата у себи сав социјализам и далеко га надмаша јер се не брине само о хлебу, већ и о другом којечему; — а вама је познато да и осим трбуха има ствари милих човеку.

Довде сам вас престављао као човека који хоће искрену демократију, што би доносила хлеба, просвете и слободе свима и свакоме. Ви сте, истина, викали против „слободњаштва“ али ја сам узео био ствар као да сте [се] ви у речи само преварили. Предпоставио сам био да и ви хоћете слободу и да ако вичете на „либерализам“ то бива зато што сте противан срамном начелу *Laissez passer, laissez faire*, т. ј. што хоћете ред место анархије. Али канда се ја варам. У ствари изгледа да сте ви уопште непријатељ слободе, јер ево на чему је ствар:

Горе рекосте да је „либерализам утопија“ а под тим либерализмом разумете и „политичку слободу“, т. ј. издавање закона народним представништвом, једнакост грађана, слобода личности, слобода штампе, удружења, јавних састанака и т. д. Тако дакле! За вас је слобода штампе, слобода лична, слобода удружења само „утопија“... То ви јамачно кажете из учтивости према вашем диктаторском комунисти Марксу! Или ја нисам добро прочитао! На жалост ове ваше речи што иду сведоче да се не варам, јер ево шта велите: „Ја ту разумем либерализам као начело за целокупну друштвену систему, дакле, и политички и економски либерализам“. Тако! За вас је политичка слобода гола „утопија“. Не само то, ви још знате да се то начело „није нигде остварило, нити ће се икада остварити“. Осим тога што сте пророк па знате шта ће после 1.000.000 година бити, осим тога што сте тако забраван те смећете с ума да је у Швајцарској „политични либерали-

зам" скоро сасвим остварен, заборављате да је цео ваш чланак управљен против либерализма. Па кад се начело либерализма „није нигде остварило" и кад се „никад остварити неће", што сте толику хуку и буку подигли против њега? Слобода по себи, слобода уопште, то је само утопија! Видели сте како цвета Русија и Турска, и видели сте како пропада Белгија и Швајцарска, па сте до тог славног убеђења дошли!

Кад нећете „слободњаштво" да шта ћете? У свету данас зна се само за слободњаштво и неслободњаштво, слободу и ропство. Што треће још није измишљено. Ја мислим да се нећу послужити софизмом закључујући да ви ако не ћете слободу хоћете тиранију. Тим пре што сте ви само објаснили шта разумевате под „либерализмом"; рекли сте да под њим схваћате и „политичну слободу т. ј. једнакост пред законом, слободу личну, слободу штампе, и т. д." Дакле, несумњиво је да оно што ви у вашем чланку тражите то је: неједнакост пред законом, неслобода лична, неслобода мисли, и т. д. А знате ли шта је све то? То је кад министар Матић пише ђаку Марковићу и пита га овако: „јеси ли робе и слуго ти писао чланак који није по мом ћефу? Ако јеси, кажи одмах — а мој ће посао бити да те намирим како ваља"²⁷⁵ Замислите сад да тај ђак министру призна да нема право мислити мимо ћефа министрова, да се смерно покаје и понизно замоли за опроштај, па ћете видети тиранију и ропство на делу. Допада ли се то вама? Или мислите ли ваљда да ако се ви не би пред Матићем поклонили, требало би да се он пред вама поклати кад би ваша партија имала друштвену силу у шакама? У том случају, осим тога што би ви своју партију сматрали за непогрешну, ево како би тачне последице тога биле: неки би вам се покоравали, неки не; ма кад тад они који би вам се одупирали могли би вам истргнути силу из руку и онда би вас почели тиранисати као што сте и ви њих. Ви би трпели неко време и најпосле би опет и ви њих збацили, затим наново они вас, и тако вечито. Не само да се то зове вечити рат — негација науке и истине — већ не заборавите да је то тако скоро у целом свету у овај пар у који ја ово пишем, па ми не видимо да је свет богзна како срећан а видимо вас који доказујете да је он сасвим труо. Шта је, дакле, све то?

Ви одбацујете слободу као средство. Велите да је „либерализам противан природним законима људског развика", и т. д. Али да вам неће требати слобода бар као цел? Шта је вајде богатом робу што има благо којим располагати не сме? Ви заборављате да оно што ми хоћемо то је срећа а да среће нема ако играмо по туђој команди, ако смо робови.

Да нисте ви од оних који траже срећу човештва у благоразумију и свемогућству једног комунистичког комитета? Штета ако сте се код Бакуњина школовали који је већ поприлично зла учинио међународној асоцијацији раденика с' којима се ви слажете. Ви који [се] спрдате са слободом личном и слободом мисли немате право викати на Матића, који је по вашим начелима према вама поступио. Или су се беду и невоље раденичке толико „коснуле" срца вашег да хоћете друштвену реорганизацију на силу Бога. Али ваља знати да све то ништа баш не помаже и да ће раденици свеједнако донде патити док не задобију већину, које они за сад немају, јер имају против себе уједињене сељаке, чаршлије, племиће и попове са осталом свитом. Ван кад

би хтели да организујете диктатуру социјалску; само онда ја питам: колико би тај социјализам трајао? Вичете на Бодена као да је од Скупштине зависило да наметне целој земљи склоп и управу коју тражају само неке вароши! Докле год пролетер не добије већину бар квалитативну ако не бројну, дотле ће морати да сноси неправду данашњег друштва. Није то да ја волим да је тако, већ не може друкче бити. Докле год наука не нађе поуздано средство против колере, тифуса, и т. д. дотле ће човештво једнако страдати од тих болести. Слободно сад вама да вичете колико хоћете како је то неправдо да људи пате од тих болести, они ће покрај свега тога непрестано од њих патити док се не довију како да их спречују или лече. Тако је и са пролетаријатом. У Француској на 38 милиона људи има само 4 милиона раденика; све је остало које глупи и себични сељак, које просвећени и себични буржуа. Кад се себичност ових двеју класа сложи против права раденичког, кад се просвећеност буржуанска збратами са затуцаношћу сељачком те тако ту затуцаност претвори у мрзост и фанатизам против социјалиста, па кад се све то запечати силом коју даје богаштина буржоазије, на чијој је страни и војничка каста, мислите ли да ту што помаже диктатура од стране пролетаријата, мислите ли да би један декрет скупштине могао изменити та факта, мислите ли да је од Бодена зависило да све то друкчије буде? То је што вас гони да вичете на слободу политичку. Знајући да путем слободе — општим народним гласањем — раденици не могу доћи до власти, хоћете диктатуру. Али, као што рекох, ко хоће диктатуру треба да има силу, а раденици немају те силе, дакле је немогућа диктатура за њих; ако би је и зграбили то би било за мало. Видите да вас ваше непоштовање слободе не доводи ни до каквог стварног резултата. Како осим тога слобода припомаже ширењу социјализма, то је она од користи и раденицима док су они мањина. Постану ли већина онда су снага, а ова снага нема узрока да се боји мањине и да мањини слободу крати: дакле и онда кад би раденици имали већину немају узрока да ниште слободу. Из тога је јасно то да, били социјалисте у мањини или у већини, слобода може опстати и није противна социјализму.

Обично се у том варају социјалисте што, предпостављајући да су они „цео народ", тврде да су и већина. Али то неће бити тако. Ни најмање нема сумње да грдна већина данас страда и гладује под притиском и глобом мањине. Али ево јада, што је та већина глупа и не увиђа ту неправду, јер сељак још држи да је он милошћу божијом осуђен да ради за богаташа. Није довољно дакле да већина пати да би социјалисте били у већини. Требало би да онај који пати неће више да пати, а тако још није у данашњем друштву.

Према тој немоћи социјалистичке партије, покрај оног непријатељства што га има грдна већина према социјализму, кад се још зна да је данас држава у рукама те већине, како се можете надати да се држава лати социјализма и реши питање социјално? Како Прудон може тако луд бити да очекује од народне скупштине преобраћај француске банке у банку народну по његовим начелима пошто се зна да та банка никако не би била у интересу капиталистима, пошто се зна да те капиталисте у Скупштини заседавају, и да су их капиталисте у скупштину послали? Како Луји Блан може очекивати да та скупштина одреди буџет министарству рада за подизање народних радионица, по-

што се зна да би те радионице ишле на то да својом силном конкуренцијом униште приватне радионице које припадају баш оним капиталистима у скупштини од којих Луји Блан тражи то пожртвовање? Кад се зна да капиталиста заповеда у данашњој држави, кад се зна да је он непријатељ социјализму, тражити од државе да реши питање раденичко, то је спрдати [се] шњиме.

То је вас, вашег Маркса и Бакунина и довело до диктатуре. Видели сте да се од данашње већине не можете ничему надати па би зато хтели да употребите државу као средство за решење социјализма. То је све дивно само питам ја вас: колико би ви данас људи нашли у Европи који би пристали да их ваш комитет затвори кад му се свиди, да им заврне шију кад му шеф дође? Вама је Матић само 14 дуката отео, па сте толику кукњаву подигли као да вам је главу узео? Ви знате лепо да су парне машине, у данашњем друштву, смртоносне сталежу раденичком. Треба ли зато уништити све парне машине, забранити њихову употребу а тим забранити и науку која је те машине пронашла? Ни ви нисте за то него би хтели да друштво тако уредите да машине свима подједнако од користи буду а не само онима у којих се случајно затекао капитал. Па што тако не поступите и са слободом? Зашто не идете на то да слобода свима и свакоме а не само појединцима буде од користи? Не би ли то разумније било, но тражити уништење слободе? Ја опет велим: слобода као што се данас разумем и као што постоји у самој Швајцарској иде у корист само капиталисти, само неким а не свима, по томе не ваља. Али из тога не иде да је слобода по себи зло, већ да је треба тако удесити да користи свима. Кад слободе има само за неке а не за све, онда је то *непотпуна слобода*. Све што би дакле требало чинити то је, да се слобода оствари *целокупна, потпуна у сваком облику свом, дакле и материјална слобода: социјализам*. И ви и ја незадовољни смо данашњом слободом. Ви поправљате друштво ништећи слободу, а ја бих хтео да се друштву помогне остварујући слободу са свим њеним последицама. Отимљући слободу мисли другима, ви приписујете непогрешност вашој партији; бранећи апсолутну слободу мисли ја признајем слабост појединаца и држим да треба садејство свију да би се до опште среће дошло. Садејство свију — то је *узајамност, солидарност*. Ако хоћете да budete следствен себи, треба да усвојите начело комунисте Морелија који, пошто је у књизи својој казао какав треба да буде склоп друштвени обзнанио је свету да би требало свакога, који би хтео укинути законе свете (његове), те увести гнусну својину у друштво, затворити док је год жив као луду, као згранутог непријатеља човештва, у какву пећину саграђену у гробљу (!). Његово име требало би засвагда избрисати из реда живих, његова деца и сва његова родбина морала избрисати из реда живих, његова деца и сва његова родбина морала би оставити име његово и т. д. То се сасвим слаже са вама који нећете „једнакост пред законом, слободу личну, слободу штампе, и т. д.“

Видели смо да се од државе не можемо надати решењу социјалног питања јер је она послушно средство капиталиста; знамо да ако се остави самом раденику да га реши, он то учинити не може, јер нема чиме, и знамо, најпосле, да ако чекамо док раденици и социјализам добију већину, можемо врло дуго чекати. Шта дакле да се ради? Мени се чини да није тешко на то питање одговорити и ја сам гледао да одговорим у мојој брошури *Le communisme individualiste*.²⁷⁸

Ево на чему је ствар. Може се узети да би се данас у Француској могло наћи 7—8 милиона социјалиста. У држави од скоро 40 милиона то је сасвим незнатна мањина. Изнесете ли пред државу социјално питање, социјалисте ишчезавају. А да ли је тако и у општини? Нашло би се много општина у Француској где би социјалисте имали већину. Тако по свима већим индустријалним варошима.

Дајте сад *суверенство* општини, па ће социјализам сместа бити прокламован у свима општинама где социјалисте имају већину. Општина је суверена, то ће рећи: она само у својој скупштини усваја законе за које мисли да су добри. Наравно да би социјалска општина усвајала социјалске законе. Другим речима: суверена општина, имајући право да одређује порезу, имала би и свој *буџет чисто социјалски*, осим буџета за обичну администрацију. Свака би се општина према својим потребама уређивала. Онда не би држава наметала законе који су можда добри само за неке њене крајеве а смртоносни за друге, јер су локални интереси различити. Држава би се мешала само у оно што је *опште*, што је *потребно сваком људском друштву*, а то је: слобода и све оно што олакшава саобраћај као железнице, бродарство, пошта, и т. д. Држава би јамчила за слободу да се не би већине општинске претвориле у мале тиране. Ја сам израчунао да кад би се држава само у то мешала, државна влада била би тако јевтина да би народ у Француској за њу бар *шеснаест* пута мање плаћао него што данас плаћа. Израчунао сам даље, да кад би социјалске општине задржале данашњу, царску порезу — *дакле не нагонели буржуа да више плаћа него данас* — имале би до 500 милиона франака годишње на расположењу социјализма и то онда кад социјалиста не би било више до пета част (7—8 милиона) целог становништва у Француској. На тај начин, све остале општине, које не би биле социјалске, добиле би у том што би 16 пута мање плаћале држави него данас. Помоћу тих суверених општина мањина социјалиста од 7—8 милиона могла би одмах доћи до власти, што, ако би се то остварило државом, требало би чекати док постану већина у држави. Питање је сад само би ли људи ову друштвену организацију (са овако схваћеним сувереним општинама) хтели данас примити? Баш у томе се састоји јачина нашег предлога, јер је очевидно да би је хтели примити, будући и буржуа и селак то тај грдни добитак имају што би, као што рекох, бар 16 пута порезе мање плаћали и што се на тај начин социјализам остварује не дирајући им ни у својину ни у слободу. Ја велим да се социјализам остварити не може док не добије већину, па према томе предлажем склоп друштвени који би остварујући социјализам, свима у интересу био, те се тако раденику већина набавља, са којом би он могао почети социјалну револуцију против данашњих господара.

Но вратимо се на вашу ствар. Сад долазимо на нешто што ће и вас самог зачудити. Пошто сте рекли да је *слободњаштво утопија*, ви се придружујете међународној задрузи раденика, која баш никако не сматра слободу за лудорију, и која је заклето непријатељ људима као што сте ви. Рекли сте „либерализам је утопија“, а под њим схватати и „политичку слободу т. ј. издање закона народним представништвом“, и т. д. Дакле ви сте противни томе да *народ издаје законе!* А шта хоће Интернационала? Ево ваших речи: „Даље Интернационала

изриче да народ својом вољом може да уређује своје одношаје: политичке, грађанске и економске". Из целог вашег чланка види се да се ви слажете са Интернационалом — али како се слаже жеља ваша да народ не издаје законе и жеља Интернационала да их народ издаје? Ви дакле сами не знате да се [са] том дружином не слажете! Док ви сматрате слободу као „нешто [што] је противно природним законима људског развитка, [што] је противно људским потребама", напротив „социјалне демократе не ограничавају ничију слободу ни у избору рада, ни у уживању онога што је зарадио", као што сами велите, и, по томе они не сматрају слободу као „противну потребама људским", те тако за вас нема места у њиховој средини.

Што се мене тиче, ја уколико се не слажем са Интернационалом то је што је не налазим довољно социјалском. Она је у начелу изрела да је друштвено присвојење целокупне земље са свим што је везано за њу, као шуме, рудници, канали, реке, путеви, и т. д., од преке потребе за срећу колективну и индивидуалну. Тако у начелу, али како у пракци? Бојећи се да не добије сељаке за непријатеље, она је оставила „дејству времена" да то изврши, а она међутим ради, као што сами велите, да оствари „слободну асоцијацију сељачку". Па и буржуаске економисте ништа друго неће до то! С те стране, а то је најглавније, Интернационала престаје бити дружина социјална: јер ваља знати да се „слободном сељачком асоцијацијом" не долази до ослобођења пролетаријата. Где дакле запиње? Запиње у том што Интернационала није кадра била да изнађе начин, склоп друштвени у коме би она могла бар почети остваривање свога програма а да не дарне у сељака. Зато је и напустила свој програм.

Помоћу социјалских суверених општина то би се могло остварити, јер би се ту имало капитала (буџет социјални) да се мало помало откупљује земља од појединаца и колективна својина са великим газдинством заводи. Ја дакле углавном пристајем на начела исказана у Брислу,²⁷⁷ али опет хоћу и да се остваре а не да се оставе „дејству времена". На ту цел предлажем суверене општине, а Интернационала не предлаже скоро ништа.

Ви с неким презрењем говорите о републиканизму. То сте јамачно научили од Прудона. Ви обећасте да покажете грдну провалу која раставља обичне републиканце од социјалиста, па — то не учинисте. Али питам ја вас шта могу републиканци против тога „да народ својом вољом одређује своје одношаје: политичке, грађанске и економске?" Шта могу републиканци имати против тога да се „ничија слобода не ограничава", да се заводе „слободне сељачке асоцијације" и т. д.? Републиканац хоће да права, чиста воља народа (воља праве већине) т. ј. она која се организовала не под притиском каквог господара већ која је постала у слободи, да се, велим, та воља узме за судију у општим стварима, а то хоће и Интернационала. Са киме се републиканци не слажу то ћете пре ви бити, јер ви би канда то хтели да републиканци за вашу љубав праве државне ударе (*coups d'État*), и натерају све сталеже да вашу коју год социјалну доктрину приме и тако слободну конфискују. Зато се ви и тужите на Бодена. Прави републиканац никако не може бити непријатељ социјализму. Само може неко бити прави републиканац а не разумевати ништа од соција-

лизма као наприлику Жил Фавр са својом партијом, куда спадају махом адвокати, филозофи, књижевници и вештаци републикански. Ти људи ако су одиста искрени републиканци, не могу бити опасни социјализму друкче него својим незнањем, и зато треба се постарати да до власти не дођу. То се најбоље види на конгресима лиге мира и слободе где је питање социјално тако исто на дневном реду као и у Интернационали, само што га нико не разуме. Претпоставите да народ француски гласа о програму Интернационале и да га усвоји, би ли се републиканци противили томе? Ако би престали бити републиканци. Ја о томе нарочито стога повише говорим, што би из вашег чланка наш свет, који те ствари не познаје, могао извести баш неку стварну разлику измеђ републике и социјализма: а ви сте се врло мало трудили да покажете да социјализам у себи носи републику, да је он права, чиста, искрена, радикална република, и да су они „републиканци" који баш из начела војују против социјализма — никакви републиканци. Ви би боље били учинили да сте све те на које у извесном смислу с правом вичете и који имају најшире име „либералци" називали називи-републиканцима. Уосталом на те либералце не вичу само социјалисте већ и сви прави републиканци. Али ви вичете на њих што они хоће слободу, а ови други зато што се ти „либералци" служе слободом само као маском да сакрију своју најпоганију тиранију, а уствари они неће слободе. Назови републиканци (либералци) као што сами велите, сматрају као „идеал такво друштвено устройство где се народно представништво не би најмање мешало у економске одношаје грађана дакле да држава не буде само чувар и бранилац да сваки може слободно радити", и т. д. То је цела истина, само вас опомињем на то да, ако сам и ја за начело да се држава ни у шта друго не меша до у гарантовање слободе, то није зато да би економни одношаји остали у анархији, као што би они хтели: ви знате да је то код мене посао суверене општине, и знате зашто ја тај посао предајем општини (да би социјалисте могле доћи до власти и буџета у општинама где су у већини, што се преко државе не би могло остварити јер су они ту у мањини).

Ја се овде заустављам и прелазим неке мале нетачности, као на прилику то да је стање радничког сталежа у Швајцарској баш тако исто као и по монархијама. Ја бих рекао да је мало горе раднику у Рикамри, Крезоу, Отену, и т. д. него у кантону женевском или циришком куд, шаспо²⁷⁸ не допире. Најпосле ако писац онога чланка одиста мисли да је слобода утопија, онда не разумем зашто чека да се „господа опамете?" Та они су се у нас давно опаметили и доктрина пишчева дивно напредује данас у Београду.

„Могу се још и господа опаметити" вели он, и тим хоће да каже да се нада да тирани пређу искрено на страну поштења, истине и народа. Јест, то је врло могућно, само ваља писцу знати да се он тим не би могао користити, јер у том случају дужност би његова била да тој „господи" не верује.

Земун 30. јуна 1870.

ДРАГИША СТАНОЈЕВИЋ²⁷⁹

Панчевац, бр. 55—57, од 9. до 16. јула 1870.

РАТ И РЕВОЛУЦИЈА²⁸⁰

Пре двадесет година Наполеон Бонапарта је издајнички завладао Француском и у крви Париза и провинција угушио сва социјална стремљења народа. Асоцијације — сретство за ослобођење и узор нове организације — уништене су. Република — синоним политичке слободе и економске једнакости — свргнута је. Побуњеници — енергична фаланга бораца који су кретали човечанство напред — осуђени су на мученичку смрт на афричкој обали.

То је значило да је Француска спасена од грађанског рата: царство је свечано објавило мир, мир по дефиницији Тацита: „Они претварају земљу у пустињу и зову то миром“. У име тога мира милиони људи изгинули су на Криму и у Италији, у Мексику и Немачкој, у Пољској и Америци. Сувишно је доказивати овде, да је рука Наполеона III била свуда, на једном месту — с оружјем, на другом — с дипломатијом; сувишно је потсећати да су у Децембарском преврату, у заузећу диктаторске власти од стране Наполеона, главни виновник није био Наполеон сам, већ све привилеговане класе, које су га позвале као спасиоца... С обзиром на све то није сувишно и хиљадити пут поновити питање: ко су били ти милиони људи који су изгинули и зашто су они изгинули? Да ли су у тим ратовима гинула господа или људи из нижих сталежа народа?

Чиме су биле крунисане те велике победе? Шта су оне донеле народу?

Благостање и слободу или војничку диктатуру и ванредне прирезе?

Зашто су се водили ти ратови? И зашто се они поново воде? Ко ме ће они донети корист?

Зар немачки и француски радник има неку корист од тога што ће се поубијати пола милиона оних који су радници као што је и он сам, да би гранични камен са француским или немачким грбом стајао на овом или оном месту?

Ми смо идеалисти који се усуђују да помишљају да се ради о радничком свету! Ствар је далеко важнија! Наполеон је наредио своје посланику да нанесе увреду пруском краљу да би овога изазвао да узврати увредом. Тако се и десило. Преведено на француски језик, то је значило да је *част* француског народа увређена и понижена.

Велике патриоте нико није упитао *чији* је уствари посланик увређен, народни или Наполеонов? И да ли је *част* француског народа

увређена тиме што неки краљ није хтео да прими неког посланика, или тиме што *господар* тога посланика жари и пали по Француској читавих двадесет година?

Чему та груба, та толико провидна обмана која говори само о томе да званични свет или сматра народе толико глупим да их може заваравати свакојаким бесмислицама, или не сматра чак ни потребним да обрати пажњу на то шта мисли и осећа народ!

Јер доиста, док гром не пукне, мужик се неће прекрстити! Социјал-демократска партија могла би пребацити себи због недовољне пропаганде по питању рата. Пре две године о томе је било говора на Бриселском конгресу Међународне асоцијације, и конгрес је позвао Радничке савезе да поведу енергичну пропаганду против сваког рата као погубног за интересе радних маса. Ту пропаганду Радничка партија није успела нити је за сада могла успети да доведе до озбиљног резултата. Заузета свакодневном борбом, штрајковима и организацијом, процесима и крвопролићима, радничка партија је нехотице изгубила из вида могућност блиског рата, или се можда узалудно понадала да ће њене снаге бити довољне да одврате народе од рата. Без пропаганде, без разјашњења свим милионима радних маса узрока и циљева рата, нас ће увек затећи неспремне, као што су нас и овога пута затекли неспремне.

Зато наша широка светска Асоцијација треба да искористи овај рат да би масама практично објаснила антинародно значење сваког рата. Неће бити тешко схватити да је у датом случају Наполеону и Бизмарку рат подједнако неопходан: једноме да би учврстио своју династију војном славом и личном диктатуром, другоме да би учврстио војно господство Пруске над свеколиком Немачком, а обојици њих — да би одвратили пажњу народа од његових суштинских интереса, од даљег развоја социјалног покрета.

*
* * *

Управо у овој последњој тачки и Наполеон и Бизмарк се ослањају на све привилеговане и имућне класе. Те класе вуку посредне и непосредне користи од рата, од којих је најважнија та што војску снабдевају свим потребама, од муниције и оружја до животних намирница и болничких чаршафа. Упоредо с тим господстину одмах подиже цене свим производима: рат се предузима за част нације, али госпоцки џеп није ни мало осетљив на част, он се не либи масне зараде, а све ће то платити онај исти раднички свет који иначе плаћа данак у крви!

Шта би без рата онај део господстине који од њега профитира? Шта би на пр. било са *берзанским* делом буржуазије, који сво своје постојање оснива на спекулацији са гласовима и вестима, победама и поразима, а и да не говоримо о томе да се без рата, без спекулације са ратном опасношћу ничим не би могло оправдати држање милионских армија. А да није тих армија, шта би било са госпоштином, шта би она радила без топова и бајонета којима је сада заштићена од *превратничких тежњи народа*.

Из тих неколико питања, која уопште не захтевају одговоре, јасно је да сав интерес буржуазије лежи у подршци рату, као што сав интерес радних маса лежи у савршено супротном — у укидању сваког рата. Сваки рат наноси привремени али сурови удар социјалном покрету, и може се слободно рећи да владајуће класе и предузимају спољне ратове да би спречиле унутрашњи грађански рат, зато што се социјални покрет, ма колико се владајуће класе трудиле да замагле његов прави смисао, у крајњој линији састоји у борби на живот и смрт између непријатељских класа друштва, непријатељских по својим супротним интересима, и пропаганда против тог грађанског рата исто је толико разумљива са становишта привилегованих класа, колико је бесмислена са становишта радника: укидање грађанског рата значило би укидање свих захтева радничког света — па је разумљиво ко би имао користи од тога.

Али овде се управо и показује сва узалудност покушаја господстине и солдације: рат тежи да уништи захтеве радничког света, који се не могу уништити. Зар је могуће уништити глад гладнога другачије сем њеним задовољавањем или смрћу. А маса не умире, па према томе за уништење њених захтева постоји само један пут — задовољавање тих захтева.

У том простом логичком закључку лежи за нас залога коначне победе народног ослобођења, без обзира на све убитачне препреке, на све стотине хиљада лешева наше браће, које на нашем путу простире војна диктатура повлашћених класа.

*
* *
*

Да, наша пропаганда још није успела да обухвати све милионе радних маса; она још није успела да унесе у раднички свет ни убеђења ни спремност на општи штрајк против данка у крви, она још није успела да уједини и организује раднички свет толико да се сви раднички савези на позив у рат одазову једним генералним штрајком и одбијањем било каквог производног рада, без кога повлашћене класе не би могле опстати ни неколико дана.

Можда ће садашњи рат, огромношћу својих узалудних жртава, убедити најзад људе у оно у шта их је тешко убедити самом речју. Можда ће људи с ужасом застати пред толиким лешевима и рушевинама: рат још никада није почео из тако бесмисленог повода као овога пута, тако да смо тим више у праву очекивати испуњење наше наде: да ће можда народи увучени у крвопролиће једнога дана увидети сву бесмисленост ове људске кланице, која само наноси штету животним интересима човечанства и појединих народа и да ће најзад пожелети да затраже рачун од виновника те кланице, са свим њеним дугогодишњим припремама, које су сисале најбољу крв становништва, са свим њеним несагледивим последицама, кланице која читава насеља баца у заједничку гробницу, која читава села и градове претвара у мртва згаришта, на којима ће господстину и даље плесати и луксузирати, ћарити и угњетавати производно човечанство.

Шта ће бити ако се та наша нада испуни? — Тада ће се рат претворити у револуцију.

Шта, рећи ће неко, каква је то безсмислица? Говоримо против рата, а прижељкујемо револуционарно крвопролиће?!

Да ли ће доћи до револуционарног крвопролића не зависи од радничког света, већ од упорности његових непријатеља, а пошто смо доказали да се привилеговани свет држи ратом, то и најпростији аритметички рачун захтева да револуционарно крвопролиће претпоставимо крвавим хекатомбама рата; верујте да Социјална Револуција никада неће потопити у крви толико хиљада људи колико једна или две битке вођене изолученим пушкама и пушкама типа Шаспо!

Из реченог је јасно да ми прижељкујемо пораз обеју противника — и Бонапарте и Бизмарка; ми бисмо желели да две армије, уместо битке, пруже руку једна другој и схвате да се немају због чега бити, да немају због чега губити макар и један једини живот: радничком свету је свеједно да ли ће Рајна бити под диктатуром Бизмарка или Бонапарте.

Наравно, од наше жеље шансе рата се неће ни мало изменити, али ми смо сматрали потребним да изнесемо нашу тачку гледишта, да би наши пријатељи знали каквим ћемо осећањима и с каквим надзорима пратити ток овог рата.

*
* *
*

„Где видиш једног, други је већ сигурно тамо!“ Пруска се бије с Француском, а за леђима Пруске штрче бајонети руске царевине.

Руска влада објављује да ће се држати *неутрално све док њени интереси не буду дотакнути!* Шта значи ово *све док*? Какви интереси руске владе уопште могу бити дотакнути тим ратом? За нас је царска изјава о неутралности исто што и изјава о мешању у рат. Уосталом, та влада се ни мало не устручава да своје границе запоседне *осматрачким* корпусима. О, јадно и жалосно руско друштво! Како је оно славило своје либералне победе после Кримског рата, и како је, не обазирући се ни мало на његов либерализам, империја припремала своју армију за одмазду за Севастопољ!

Ми нисмо толико наивни да би смо веровали да ће то друштво хтети или моћи одвратити владу од мешања у рат! И ми нисмо толики русофили да би смо веровали да ће руски народ у датом случају бити у стању да се успротиви декретима свога цара, кад чак ни западни народи нису у стању да се супротставе таквим декретима.

Због наше оданости домовини, као нашем завичају, чији су нам обичаји и језик блиски, због наше љубави према руском народу, ми претпостављамо пораз царске армије њеној победи. Победа би изазвала још више азијатског удворишта, дала би још већи потстицај царском апсолутизму, док би пораз могао натерати народ да изгуби веру у цара, а образоване класе — да схвате сву бесмисленост империјализма.

Зар је у нас мало глади? Зар је у нас мало намета којима се пљачка народ до голе коже? Зар је у нас мало чиновника и војника, мало лоповлука и корупције, па нам требају још и нове губерније, некаква Молдавија или Влашка? Опет ће крунисане ћифте покретати сва морална и религиозна питања, опет ће они трговати са намученом Пољском, словенским земљама и Истоком!

С обзиром на све сличне покушаје, дужност је свих поштених словенских органа да појачају своју пропаганду против руске империје, исто као и против Аустрије, ако би ова наумила да експлоатише словенско становништво у име величине хабзбуршког дома — кажемо словенско, за то што немачко становништво хабзбуршки дом вероватно неће успети да увуче у рат за славу аустријске круне.

Пољска, преварена и опустошена 63. године, зна да се не може поуздати ни у Аустрију, ни у Пруску, ни у Русију — она ће тражити своје ослобођење у социјалноинтернационалној Револуцији.

Остали словенски народи могу да виде на примеру Пољске шта би их чекало под победоносним скиптром императорских самодржаца — било то петербуршких или бечких; слобода и благостање словенских народа не лежи у величини националних предрасуда, већ у економском и социјалном ослобођењу радних маса од јарма капитала, за то што је само с тим ослобођењем повезано уништење војног и привелеганог господства, и само то ослобођење може дати пуну самосталност развоју свих страна народног живота сваког појединог племена.

Народноє дѣло, бр. 5, Женева, 31. јул 1870.

[СВЕТОЗАР МИЛЕТИЋ] СРПСКА СЛОБОДЊАЧКА СТРАНКА²⁸¹

Од неко доба овлађује у србској слободњачкој странци борба, која, ако се за времена не прекине или други правац не добије, може по саму обшту ствар штетна бити, и свакако воду натерује на воденицу како непријатеља народа србског, тако и противника исте странке.

Појав овај није необичан.

С једне стране, непријатељи и народа и странке непрестано раде да на разни начин посеју семе раздора у слободњачкој странци; с друге пак стране, има суревњивости, која кад се не може на другом пољу да мери, а она се међу собом у коштац хвата; напослетку, Србима је „инат“ у крви, и не говори се заман о томе да се Марко Краљевић за „инат“ потурчио.

Дужност нам је, да у овако озбиљном времену коју о том рекнемо, јер ако икад у таком времену ваља да догађаји цео народ, а нарочито странку, којој је обшти народни интерес основа постојања, ако не у подпуној слози, а оно бар не у бесплодној кавзи нађу.

Но пре него што се у саму ствар упустимо, морамо унапред изјавити оно што се код људи који више памте, а мање сујете имају, и по себи разуме, т. ј. да ми у своме суду себе нити смо држали, нити држимо за непогрешиве, а најмање држимо да има таквих простака који би у нама непогрешивости тражили. Ми се не држимо ни за вође ни народа, ни странке какве;²⁸² за прво немамо ни амбиције, ни нарави, баш кад бисмо и осећали у себи довољно снаге, и ограничавамо се на то да народ обавешћујемо да се не да од рђавих вођа и моралних или материјалних спекуланата завести; за друго, т. ј. странци, нити смо се наметали за вођу, нити се за то држимо, нити тежимо да то будемо; ми своју дужност чинимо у кругу и на пољу где нас поверење народа постави, и стога места, док снаге и добре воље имамо и поверења уживамо, не дамо се од какве злоће или сујете потиснути. Ако народ, ако чланови странке имају у једном више поверења, него у другоме, то је онај који више поверења ужива, и који због тога више уплива има, за то исто тако крив, као што би исти крив био што бирачи не бирају једнога него другога за заступника свога на овом или оном сабору, а то можда зато бирају, што онај који неког уплива има није злоупотребио тај уплив, да намете бирачима другога за заступника, тј. да постане оно, што неки називају *роб[ес]пијерством*.²⁸³

Ми и на то не идемо, да с ким ривалишемо, а још мање да га због тога отуђујемо, и који су досад од нас у „Турке“ отишли,²⁸⁴ народ се уверио да су се из себичности одметнули. Нисмо роб[ес]пијеристе, ако и не држимо мадам роландисте²⁸⁵ за друго него што су.

Сад на ствар. У новије доба изашла су на јавност два млађа Србина који су обојица ударили на „либералце“ у Београду, и који су, опет, међу собом борбу заподели; прво је г. Драгиша Станојевић, друго је г. Свет. Марковић.

Обојица пребацују „либералцима“ у Београду слабост и, управо, издајство слободњачке народне ствари.

Да видимо у чему је ствар.

„Либерална“ странка у Србији, која је најпре помогла да се доведе породица Обреновића у Србију, а после са овом у опозицију дошла, зато, што Обреновићи нису слободњачке, уставне реформе увели и увести хтели; имала је за девизу: слободну и велику Србију, тј. Србију која ће изнутра слободна бити и која ће споља ослободити и ујединити једноплемену браћу своју у Србији, Босни, Херцеговини.

Шта јој се пребацује?

Прво, да је она са начелом слободе скопчала начело монархијско, и да је слободу привезала за династију Обреновића, и управо народ монархији, слободу династији подложи (Станојевић).²⁸⁶ Друго, да је она у опреци, у противуречију са самом собом била, јер ко хоће велику Србију мора штети и јаку владу да се велика Србија остварити може, а ко хоће јаку владу тај неће, или бар не може штети слободу (Марковић).²⁸⁷

Томе на противу стављају: Станојевић републиканско, а Марковић социјално-демократско, или боље социјално начело, јер је демократија обојима основа. Ми нисмо ради у реду они стојати, који се зову „умерени“, „мудри“ и који „умереност“ и „мудрост“ уствари не састоји се ни у чем другом него да између две странке улогу лисице играју, и месо поједу; али овде нити можемо дати за право онима либералцима који судбину народа за икакву, па и Обреновића династију вежу, нити пак онима, који би само под заставом републике војевали, а најмање онима, који би одма са „социјализмом“ започети ради.

Ми отворено изповедамо да смо за републику, не само у начелу, него и у животу; изповедамо да је монархијско начело порицање сувереног народног права, и понижење народа; да донде не може и неће бити напретка у свету, и народу, док год се мањина у име својих интереса, а често ни та не, него неколицина сваковрсни себичњака и неваљалаца може за кумир монархије заклонити и монарха на то употребити, да са својим „вето“ (не дам) читава поколења у свом свеколикком напредовању заустави, штавише, да и крв и благо читави поколења може на олтару своје сујете или свога интереса жртвовати — то ми исповедамо. Али док је, с једне стране, народ у оковима другог монарха и народа, док, с друге стране, у Европи и највећи, најпросвећенији и најнапреднији народи монархију трпе или бар не успу у том, да је оборе, донде може се у нас лепо о републици писати, још лепше о њој са катедре говорити, али у животу под тим „знаком“ војевати, и снагу противу предрасуда народа и противу двоструки, да и стотруки, Турака²⁸⁸ водити, било би безуспешно.

Нека је и у нас републиканске странке, нека је људи који или што у њено скорашње остварење верују или што за даљу будућност раде, обавештавају народ о ваљаности и потреби републике, и нека с те стране свезу држе са подобним странкама Европе, да и кад час куцне, наш народ и с те стране свезе и пријатеља нађе — али одма анатемисати сваког који неће да на заставу „републику“ напише, него хоће да народ ма и овако, како постоји, најпре спољашњег непријатеља обори — то мислимо да нити је право, ни патриотично.

Напротив тога не можемо оне више ни у либералце бројати, којима је династично начело челенка и који још поред тога вичу: „Ово је или оно је народна династија“, који би напослетку и народу и омладини хтели догму о спасоносности ове или оне династије наметнути, и неверујуће у то анатемисати.

Има ји од пређашњи либералаца, који су то из спекулације учинили — те ми не бројимо међу либералце; има ји који су се натраг повукли; тима слабост пребацујемо; има, ји који, чекајући згуду и прилику, и чувајући „бусије“, постојећој системи служе; те у данашњој стези не можемо напречац осудити, тим мање што и они, који противу тако либералаца пишу, кад су и сами у земљи; исто тако ћутке или, штедећи владу, а либералце нападајући и опадајући, оној и неотуђеној услузи чине. И за те либералце скоро ћемо начисто бити, јесу ли себе, или друге варали, или хоће ли им се рачун оправдати.

Данас је пређашња опозиција у Србији умукла; нова се тек у неколицини појавила. Ваља да се из старе што преостаје, и из нове прикупи и организује снага која би влади импонисала, у народу поверења стекла — па да се и од нас искати може, да поред многостручне наше борбе са ове стране Саве, и према оној страни жешћу ватру отворимо.

Г. Марковић неправо има кад мисли да за стварање „велике“ Србије треба „јака влада“; то би можда онда нужно било, кад би се ишло за „Душановом великом“ Србијом, у којој би, т. ј. било и Бугара, и Грка, и Арнаута и још других народа; да Србија те освоји, и у шкрипцу држи, наравно да би јој требала јака влада, и Србин који би хтео да господари и над другим народима, морао би пристати на то да му и рођена влада над њим исто тако господари, као што то, н. пр., и Мађари морају да трпе, јер слобода нема две мере; али под „великом“ Србијом не разумева нико већу, него докле компактни србски живаљ допире, а за таку Србију треба да је народ јак, тј. просвећен, у добром стању, слободан, јунаштвом и другим политичним и друштвеним врлинама обдарен, а влада може и слабија бити, тј. може ограниченији круг власти имати.

Него би са јачином самога народа, која је бар до ослобођења свега народа нужна, свакако у опреци био сустав, по ком би поједине общине или жупаније не толико автономне, него управо суверене или полусуверене биле; та Бакуњина система,²⁸⁹ ако не би у нас повратила времена, где је као и у Русији, и у нас са слободним жупама овладало исто толико кнежића, да ови тарући се после и себе и народ абсоутном господару једном подложе — оно би свакако народ раздробиле тако, да би брзо сазрео за колоније околни већи и напреднији народ.

„Социјалној демократији“, коју смо и ми у разним својим облицима проучавали, нема у Србији и у србском народу земљишта, осим ако би је свели на друштвено поље, где јој је место.

С овим смо обележили ми наше станиште према тим појавама и страначким нијансама у србској слободњачкој странци.

Наша је девиза која је и била: Изнутра уставна слобода, споља ослобођење и уједињење србских племена, и савез са осталим хришћанским племенима на истоку.

По нашем уверењу, и унутрашња слобода и спољашње ослобођење нису у опреци, и могу јединим кораком ићи; док се народ не уједини, и од спољашњег непријатеља не ослободи, док се дакле држава не створи, форма државе, добро да се разуме: државе а не владавине, нама је равнодушна, династија још равнодушнија. Династијаше ни ми не бројимо у наш стан. Свакако би пак и по странку и народ целисходно било, да се не цепамо пре времена на републиканце, социјалисте, итд., да се на нама не опетује историја слободњачке народне странке у Француској.²⁹⁰ Нека нам је место династија девиза: народ, место републике девиза: слобода, па ће јединство и слобода народа себи достојну форму државе дати — а међутим ће та девиза све оне који не пишу да се пише, него да се што ствара, на том пољу и противу спољашњих непријатеља и унутрашњих противника ујединити. Ако се после овога у какву полемику не упустимо нека се не узме да не би кадри били — него да друга, преча посла имамо.

Застава, бр. 92, од 9. августа 1870.

[ДРАГИША СТАНОЈЕВИЋ]
Г. СВЕТОЗАРУ МАРКОВИЋУ²⁹¹

После разговора што смо га нас двојица имали, ја сам мислио да је главни узрок нашој полемици уклоњен; мислио сам да сам вас одиста био рђаво разумео у вашој расправи о политичној и друштвеној борби у Европи, и држао сам да ми ваља само показати шта ме је навело да вас рђаво схватим. Но сад, пошто сам одговор ваш прочитао, видим да вас нисам баш сасвим наопачке разумео. Ви ћете на сву прилику и сами то увидети. Но пре него што на саму ствар пређем, имам да вам нешто приметим.

Ви рекосте, господине, да ја „изврћем факта или наводим таква која се у мислима и речима вашим сасвим не налазе...“

Извртати факта и подметати писцу оно, што није мислио, па га онда за то нападати, непоштено је. Ви мора да имате веома велико поштовање према личности човековој кад тако брзо и онако јавно нападате људма на карактер. Извртати мисао чију никако се не може замислити да нехотично бива, јер то онда не би било извртање, већ просто несхватање, што се сваком догодити може. Узмите још к томе да сте ви реч „изврће“ подвукли да ја навалице ваше мисли изврћем сведочи и то што велите да мени „није стало да разјасним истину, већ да покажем своју силу“ и „свој господски ћеф“.

Ја вам одговарам: није истина, и доказаћу вам. Кад бих ја одиста хтео извртати ваше мисли, то би морало бити или из мржње према вама, или из моје рођене таштине да вам цену побијем, а себе уздигнем! Да то ни једно ни друго није, доказују следећа факта: у почетку нисам читао вашу расправу, о којој је реч, редом, већ како ми је кад који број Панчевца до руку долазио. Случајно то су били бројеви против којих ја ништа имати нисам могао, и у којима је било казано или оно што и сам мислим, или бар оно што је противно данашњој буржуанској школи, те се тако бар основом својом слаже са мном, ма се можда и не слагало у средствима и начину. Докле год нисам био прочитао сву вашу расправу, то јест докле нисам наишао био на оно са чиме се никако не слажем, ја сам вашу расправу свуда, где сам се о њој разговарао јако бранио и хвалио. Тако у Земуну у разговору са г. Симом Поповићем, у Н. Саду у разговору са г. Миланом Ђорђевићем и г. Савковићем.²⁹² Ваш чланак био је прва расправа социјалистична, коју сам ја читао на српском језику, па сам јој већ и самим тим сим-

патисао. Говорећи о њој и вашој критици омладинског правца, тако сам далеко отишао да сам једном рекао: ја ценим те чланке г Марковића више него све што сам досад на српском језику прочитао.²⁹³ Да сам ја дакле, имао какве год антипатије према вама, и да сам на то ишао да ваше мисли изврћем и истину претрпам, зашто бих се ја тако лепо о вама изражавао? Да сам хтео оном мојом критиком вама цену да побијем из свог интереса, зашто бих ваше чланке онолико хвалио? Док сам у вашим чланцима налазио сам своје мишљење, ја сам их бранио, мада су ти чланци ваши, а не моји. Пошто сам се уверио да ви нећете управо оно исто што и ја (премда је ту допринело нешто и то што вас нисам био сасвим разумео), ја сам вас критиковао, мада сте и ви социјалиста и мада бих, према томе, могао имати симпатије према вашим списима.²⁹⁴ Радио сам дакле чисто по убеђењу, и истога писца, без призрења на личност, хвалио или кудио, како су ми се кад његови списи допадали или не. Ја опет велим: немате право тврдећи да сам вам извртао мисли, и доста би било да сте рекли да вас разумео нисам.

Из онога што сам малопре рекао јасно је да сте ви хтели рећи да сам ја навалице факта извртао. Лепо, али како се то слаже са оним што сте ми сами на лађи рекли, да не мислите да сам ја навалице извртао. Треба имати куражи те и уочи казати оно што преко другог, то јест преко штампе, говоримо.

„У опште мени је смешан сам његов учитељски тон“ велите ви, говорећи о мени, а није вам смешан ваш „учитељски тон“ којим се ви према мени служите, јер не велите ли ви мени: „Ох! ви ђенијални социјалисто, што хоћете својим пројектима да усрећите човечанство, а овамо не знате језгро социјалистичке доктрине! Но ја ћу вам казати то што ви досад нисте знали“ (допустите да подвучем). Ја нигде нисам обећавао да вас учим и упућујем, нити да вам казујем „што ви досад нисте знали“, па ви опет говорите о неком моме „учитељском тону“, а себи дајете потпуну слободу да ме обавештавате па је то све вама веома проста ствар! Како сте правичан! Опомињете ме на „народну правду“²⁹⁵ Бакунинову...

Ја се не могу засад упустити у опширно претресање ваше „критике“. Но ипак одговорићу вам на све главне тачке иако врло укратко. Јасности и лакости ради држаћу се при одговарању тока ваших мисли, а одговараћу на њих по реду у ком ћу их у вашој „критици“ налазити.

После ваших красних фраза као „лупа песницом у зубе или кундаком у леђа“, „то није критичар већ силеџија“, и т. д. прво озбиљније тврђење, на које у „критици“ наилазимо, ово је:

„Углавном је сам казао како је из средњовековног спахијског газдинства поникло на западу особено, различно од свију пређашњих форма производства: капиталистично газдинство;²⁹⁶ како је у томе газдинству поникао особити одношај људи — радника и капиталиста са противним интересима; даље, казао сам да је у самом почетку капиталистичког газдинства срушена политична власт спахија и владе по божијој милости.“

Није истина да је капиталско газдинство „особено, различно од свих пређашњих форма производства“, јер оно исто место које је у

Средњем веку имао спахија то данас запрема капиталиста, а оно што је био серф,²⁹⁷ то је данас раденик. „Противни интереси“ измеђ капиталисте и раденика, такође постојали су измеђ спахије и серфа, и као год што је спахија имао на страни силу државну да одражава постојеће уређење, тако исто и данас капиталиста има ту исту (само боље уређену и јачу) силу државну, и како је год спахија заклањао се за владу „по милости божијој“, баш се тако исто и капиталиста заклања за ту исту владу „по милости божијој“, с том разликом што је данашња влада „по милости божијој“, у облику назови-уставности, јача и боље удешена да брани интерес капиталисте, иако ви велите да је она „срушена“.

Но само то капиталско газдинство ништа није друго до феудализам убођен према духу данашњег времена. Облик је нешто мало измењен, али та измена не само да није саму ствар уништила, већ ју је још унапредила. Заиста, феудализам је у својој новој форми добио свој прави израз и своју потпуну снагу. Може се рећи да је стари феудализам искрено и отворено носио на свом челу израз онога шта је он и шта хоће. Нови феудализам лицемерно се одриче сам себе, и тако одговара лицемерном времену нашем, времену парламентарно-дипломатском, уставно-монархичном.

Уместо што у данашњем газдинству налазите „особито, различно од свих пређашњих форма производства“ газдинство, пре бисте дакле имали право кад бисте капиталско газдинство сматрали као усавршено феудалско газдинство, као највећи (можда) ступањ спахијског газдинства.

Ви ћете бити тако добри да верујете да су разлике, уколико их има, измеђ старог и новог феудализма (који ви и врло многи други називљете капиталистично газдинство) и мени добро познате. Што ја тврдим, то је да разлика измеђ њих није толика као што ви, чини ми се, мислите и да се готово само голе форме тиче. Ако и ви мислите да ту углавном има готово само формалне разлике, онда је друга ствар, али ја то не видим из горенаведених ваших речи, а у овај пар имам пред очима само вашу „критику“.

Вама, наравно, није стало што они надринаучењаци још и данас велики уплив имају на стоку европску, што се цела омладина данашњега друштва из њихових књига и од њихових учитеља учи, и што се ти ваши „озбиљни“ либералци и у длаку од њих не разликују. Ви се ту толико заборављате да и у ових налазите ни мање ни више до основно начело самога социјализма: „Целј је државе да гарантује свакој личности свестрани слободни развитак“. А знате ли ви зашто су либералци тако определили државу и њену цел? Просто зато што је требало нешто рећи, и онда наравно нису имали образа да кажу: „Целј је државе да не гарантује свакој личности свестрани слободни развитак“, јер, ма шта они рекли, последње је мета њихове државе. Из оне прве фразе ви изводите да и либералци хоће да грађани имају не само „право“, већ и „могућност“ к слободном развитуку. Међутим ви који констатујете да се они свему томе од голе слободе надају, морате знати, да њихова гаранција „свестраног слободног развитака“ никад није била што друго до заштита да вас ко не убије, да вас ко не осакати и т. д. а то ће рећи да мере којима су се они служили да „гарантују

свестрани развитак“ готово нимало нису превазилазиле мере које људима лекари саветују ради „свестраног, слободног развитака (телесног)“. Под тим условима, ако је случајно још к томе било хлеба, наравно да је потпуно гарантован био „свестрани слободни развитак“ телесине човека. Није ли индивидуализам (чисти) основа либерализму, а он хоће да се човек сам у своје кљусе узда, нити му је стало што у друштву живе јачи и слабији измешани. Како је сад извесно да се слабији не могу сами развијати, и како либерализам ипак то од њих захтева, није ли очевидно да он, према њима, хотимице уништава гаранцију свестраног развитака. Тим хоћу само да кажем да либералци никад нису озбиљно мислили на поменути гаранцију и они су махом лагали казујући да се они тобож томе од благодети слободине надају, што је, уосталом, вама тако исто као и мени познато. Нису кадри да реше питање, а имају веру да „на земљи“ не могу сви „сретни“ бити, па онда склонили се да кажу како држава „треба“ да гарантује развитак личностима, и не сањајући да то икад збиљски остваре. Уосталом, не одричем да се многи од њих искрено глупо надају неизбројним чудесима од саме голе слободе.

Учите ме шта данас у стручном језику значи капитал. То сте могли изоставити — да нисте имали намеру да ме узалудно нападате. Ви знате да то никако није тајна за људе који иоле разумевају науку економску. Ваше се своди на то да сте ви, говорећи о томе како је капитал туђ рад, имали у виду онај елементар материјални који капиталисти служе да експлуатује пролетаријат. Ја сам напротив, не одобравајући горњу дефиницију, имао у очима капитал „уопште“ (као што сам тамо и рекао). Говорећи о капиталу као „о средству за производњу уопште“, ваљда ни сами нећете рећи да је „туђ рад“. Ви сте просто говорили о материјалној силесији којом „капиталисте“ располажу као оружјем против раденика, а што сте је назвали „туђим радом“ имали сте право: само то није капитал уопште, оно што се сматра као „средство за производњу уопште“, а ја сам о томе ставио ону примедбу. Не поглавито ту сам хтео показати како реч капитал није удесна да означава паклену машину данашњег друштва. Као год што нисам за то да се анархизам називље „либерализмом“, нови феудализам „капиталистично газдинство“, тако нисам ни за то да се оружје индустријских спахија зове — „капиталом“.

На једном месту велите: „Моја је главна мисао била да покажем како је економски либерализам, који је у свом постанку био благослов за људе...“ (допустите ми да ове речи подвучем). Могло би се математички доказати да тај економски либерализам никад баш није био „благослов за људе“, па ни у своме постанку. Што је добра учинио било је само непосредно. Као свака нова хуманитарска идеја — а тако њега онда сматрају — могао је имати доброг уплива на човечанство само утолико што је био узданица друштвеног препорођаја. Остале његове благодети при самом почетку, уколико их има, далеко су од тога да се назову „благослов за људе“.

Сад долазимо на ствар која је прави узрок целој нашој полемици. Ја ћу вам сад казати уколико сам рђаво био разумео вашу расправу (прву), а уколико су моји закључци о ономе што ви хоћете истину погодили.

Ја сам просто мислио да ви одбацујете и политичну и економску слободу из вашег друштва. Но ви сте ми усмено сами казали да ви то нисте никад ни сањали, а ја сам вам још онда на реч поверовао. Нисам ли вам рекао: „Ако нисте то мислили онда је сасвим друга ствар“. Овде вам примећувам и ово: да сам ја одиста хтео да ваша факта „изврћем“, и да мени није стало било да „разјасним истину, већ да покажем своју силу“, зар ја не бих продужио „извртање“, и зар вам не бих рекао: „Не, ви сте одиста хтели тиранију, а сад ударате натраг уплашени сами од себе“, и зар не бих онда тражио да новим извртањем то и докажем? Мени се чини да ја тако не радим. Ако сам вас био рђаво разумео, било је је нехотично, јер ваљда нећете мислити да сам толико луд да навалице нешто наопачке разумем, како би после имао славу да признам како сам наопачке разумео! Међутим, као што ћете видети, моји су закључци, ма и случајно, погодили унеколико нашта изилази доктрина коју ви заступате, видећете да она, и после вашег објашњења, прилично осакаћује слободу. Ви сте рекли:

„После француске револуције почело је да се шири у Европи (само у Европи?) начело либерализма (слободњаштва). Слобода политична и грађанска, т. ј. издање закона народним представништвом, једнакост грађана пред судом и законом, слобода личности и имања, слобода печатње, слобода састанака и удруживања, и т. д. Затим: слобода економска, т. ј. слобода рада, слобода конкуренције, слобода трговине, и т. д. Ја рекох: „то је начело почело да се шири“ али оно се није нигде остварило, нити ће се икада остварити. „Либерализам је утопија“, т. ј. нешто што је противно природним законима људског развитака, што је противно људским потребама, дакле што се не може никада остварити. Ја ту разумем либерализам као начело за целокупну друштвену систему, дакле и политични и економски либерализам.“

Кад ви изреком кажете да је за вас утопија И политични И економски либерализам, онда ја никако нисам могао из тога видети да ви хоћете да само кажете како „политична слобода и економска слобода не могу да постоје заједно“ (ја подвлачим), једна поред друге у исто време, већ сам морао мислити да одбацујете И једну И другу. Називљете либерализам утопијом и одбацујете га, па онда додајете да под њим схватате „начело за целокупну друштвену систему, дакле и „политични и економски либерализам“ и по томе (тако изилази) одбацујете и ту „целокупну систему друштвену“, дакле и „слободу политичну и економску“. Почем ви ту „целокупну систему“ одбацујете, нико није могао мислити да је ви само парцијално (што је противност од „целокупно“) не ћете, т. ј. да не ћете само (данашњу) економску слободу „јер она потиरे политичну услед природног економског развитака друштва.“

Према тој нејасности ваших израза, баш је врло природно ако вас нисам разумео. Ви ћете можда рећи да је цела ваша расправа ишла против схватања које сам ја усвојио. Цела истина, само сам ја могао мислити да ви сами себи противуречите јер сам могао мислити да нисте непогрешан. Да одиста хоћете диктатуру комунистичку могао сам тим пре мислити, што, иако ви то одричете, тих партаја и дан данашњи има. Да сте зимус били у Паризу и ви бисте се о томе уверили. Мало које вече да није било у Паризу зимус 10—15 популарних

састанака, где сте могли чути говорнике који тешко да су изостали од Морелија. Кад је Гаљар кликнуо како је он радикални комуниста, црвенак и т. д. грдна већина, истина смејала се, али било је и оних који се нису смејали. Ви не водите рачуна о томе колико тајних партија и колико тајних друштава диктаторских Париз у себи скрива, нити вам је стало сетити се заједно са историјом како такве партије грдне улоге могу играти у револуцијама, мада су оне, док још револуција не букне, обично „микроскопичне“. Ја сам био мислио да одприлике тим партијама и ви припадате (што више не мислим) и отуда онолика јеткост у мом стилу.

Дакле ево на чему је ствар: ја сам се варао мислећи да ви одбацујете и политичну и економну слободу. Ви их не одбацујете обадве, јер то би била тиранија, против које се ви борите. Добро, али да ли их задржавате обадве? Никако, јер то је баш доктрина либерализма против које ви такође устајете. Дакле ви их и не задржавате обадве. Наравно онда не остаје до још једна могућна комбинација: задржавате једну само од њих двеју. Која је то? То је у вас политична слобода, почем велите да „политична и економска слобода не могу заједно да постоје јер последња (економска) потири прву (политичну)“. Како сте ви протестовали да нисте никако противни слободи штампе, личности, састанака, удружења итд., то је очевидно да ви задржавате политичну а одбацујете економску слободу. (Јесам ли вас разумео?)

Сад смо начисто и хоћемо да видимо чему нас води такав склоп друштвени.*

Одбацили економску слободу, то је, пре свега, повратити се у оно стање у ком смо били пре велике револуције. Укинути „слободу рада, конкуренције, трговине и т. д.“ — то је увести организацију мање или више налик на еснафску. „Никако“, викнућете ви, „јер ми то сасвим друкчије разумемо“. Но ја ово само узгред рекох. Главно што бих вам приметио, ово је: кажите ви мени каква ће бити та слобода где нема „слободе рада, трговине, конкуренције, итд.“ Ко може тако луд бити да онога човека држи за слободна коме су и најелементарније, најприродније слободе закраћене, као: слобода да ради како он хоће и како он зна (слобода рада); слобода да се утркује у раду и производњи својој са свима и сваким и да чини употребу онадвишка своје способности (слободе конукернције); слобода да се користи својим радом измењујући га (слобода трговине) и т. д.? Ви хоћете „слободу“, али може ли ваш грађанин бити одиста слободан кад му горње и све друге слободе одузмете које спадају у оквир „економске слободе“ и које ви произвољно можете умножити?

* Код овог чланка имамо да напоменемо читаоцима то, да између овога наставка овде и почетка у бр. 66 нема никакве свезе, а то је због тога што се при коректури прошлога броја десио тај „малер“ да је дечко који је носио коректуру с рукописима из штампарије у редакцију изгубио путем рукопис од овог чланка на којем је још једна страна остала несложена с којом би ваљало почети овај данашњи наставак; због тога се опажа у овоме чланку нека празнина између онога што је у прошлости броју изишло и између овога наставка овде. Ми смо се обратили г. писцу и уверени смо да ће он што пре попунити ту празнину.

Економисте бране обе слободе, политичну и економску, и захтевају их обе у исти мах и у истом друштву. Они то чине с тога, измеђ осталог, што мисле да би, укидајући економску слободу, укинули слободу уопште — а не виде да је цео њихов друштвени склоп освештање анархизма, дакле потирање сваке слободе. Они или не знају и не увиђају да је то тако или, иако увиђају, не умеју дати средства да цео тај антагонизам измире. А шта радите ви? Ви (говорећи о „вама“ не мислим само на вас лично) мислите да сте нашли та средства у томе што регулишете, укидате економску слободу, дакле, мање више слободу уопште (према оном што малопре рекох), те тако не само да компромитујете слободу — што ви уосталом не би хтели — већ се још лаћате средства које је већ унеколико и постојало (пре револуције), и показало се као немоћно. Питање је сад: да ли измене које ви тој пререволуционарној системи примењујете могу имати оних резултата којима се ви надате? Ако би се ви у томе преварили, како би нам накладили жртву економске слободе?

Што се мене тиче, ја нити мислим, са економистима, да ће гола слобода спасти човештво нити, с вама, налазим тога спасења у укидању економске слободе чим ви кушате увести ред у данашњи анархизам — што веома на диктатуру личи. Опстанак политичне и економске слободе у друштву као што је данашње доноси неизбежно пад и једне и друге слободе; укидање економске слободе потири унеколико слободу уопште, те је резултат скоро исти који и горе, зато спасење човештва нити је онде нити овде, и питање ваља овако поставити: каква треба да је друштвени склоп да би антагонизам измеђ политичне и економске слободе престао, не тражећи томе исхода у укидању једне или друге од тих двеју слобода, већ задржавајући их обадве? Или другим речима: како да се друштво уреди да би се социјализам измирио са организмом друштвеним где постоји и политична и економска слобода? У мојој брошури *Le communisme individualiste* ја сам тео на то питање одговорити, а ни у сну нисам сањао да покажем како је суверенство општине, колективизам, и. т. д. мој проналазак, о чему ће после говора бити.

Економисте налазе срећу човештва у анархији, комунисте као Бабеф у диктатури, а ви, социјалиста, у полудиктатури. И ви хоћете, као и ја, организацију рада, само што код мене она не сме потирати економску слободу. Ја нећу данашњу економску слободу само у том смислу што је она непотпуна, т. ј. што постоји само за капиталисту, а не и за пролетера, ја је дакле, хоћу потпуну. Она неће бити потпуна тиме што ћу је ја укинути; напротив она ће бити потпуна ако и пролетеру набавим исту друштвену силу коју има и капиталиста: капитал. О томе је говорила моја брошура, а јесам ли се ја варао, о том овде не смем говорити од вас јер је брошура моја „ниже сваке критике“.

Дакле, ја сам вас утолико рђаво био разумео што сам вас увршћавао међу диктаторе, док сте ви само полудиктатор (предпостављајући да сам вас, нејасни социјалисто, бар сад разумео).

Говорећи о мени велите: „Ја нисам никада (!) могао веровати да човек може наговорити толико лажи (!) на два ступца у новинама“, итд. Ако сте икада осетили у себи понос честитости, можете замисли-

ти колико таке речи могу поштена човека увредити. Ако сте човек од карактера, ви ћете се стидети својих неправедних насртаја. Зар ако се у нечем ви са мношвом не слажете то је знак да ја „лажем“. Тако је мени познато да и данас има, ма и „микроскопичних“ партија диктаторског комунизма, а вама то није познато, па зар зато ја „лажем“. Па зашто онда све тачке вашег одговора у којима се не слажете са мношвом свели на лажи Нр 1, Нр 2, итд!... Тако исто кажете да је лаж да ви хоћете тиранију и диктатуру, лаж да сте [се] ви спрдали са слободом личном итд. Почем вас нисам био разумео ја сам могао и више таквих „лажи“ натрпати, само што се то не зове „лаж“, већ *неразумеваше* ваше мисли. Када ја прођем поред Петра, а не смотрив добро помислим да сам поред Павла прошао и то причам, јесам ли ја за то „лажа“?

„Данашње социјалисте пре свега желе да униште данашњу државу, дакле и не чекају ништа од ње“, велите ви. Данашња држава, господине, резултат је данашњег друштва и свих његових злих навика, предања, затуцаности и осталих неизбројаних мана. Да би социјалисте уништили данашњу државу, требало би да најпре препоруде данашње друштво. Докле год последње буде било као што је, друкчије државе бити не може него што је данашња. А препорудити из темеља друштво, је ли могуће за годину, две дана? Никако. За то требају векови. Ако социјалисте збиљски мисле да „униште данашњу државу“ (али тако да после неколико година не васкрсне), онда треба најпре да чекају да ти векови протеку што су им нужни за реформу друштва, па тек онда да дигну нову државу, *те она да им оствари социјализам, а то би значило одложити питање радничко у неизвесност*. Ту тактику називљем ја *околишењем* питања социјалног и борио сам се против ње у поменутој брошури. Вама мора врло добро познато бити да од милион пролетера једног не бисте нашли који би пристао на то да се питање социјално одложи. Истина, социјалисте те школе не признају да ту има одлагања, али знате ли ви зашто они то одричу? Зато што једнако мисле да је једна тричава револуција са неколико декрета кадра променити данашње друштво, тј. уништити данашњу државу и нову подићи која би им могла остварити социјализам. Мислећи тако, они вазда тврде да доктрина њихова заступа *непосредно* (одмах, без околишења) решење питања радничког. Близу је памети да то не стоји и да се њиховим средствима не може доћи до решења горњег питања *d'urgence*.²⁹⁹

Кад се, дакле данашња држава не може тако брзо уништити, кад је према патњама пролетера немогуће одложити питање њихово до времена кад нова држава буде могућа, кад се од данашње државе не можемо надати решењу истог питања, и најпосле кад се зна да сам раденик у данашњем друштву, не имајући никаквих средстава, не може решити социјално питање, онда шта нам друго остаје до признати да се ни на један од поменутих начина засад не може решити оно питање. Према томе шта би требало социјалистима чинити ја сам казао у оној брошури.

Ако, дакле одиста данашње социјалисте хоће најпре да „униште данашњу државу“ да би социјализам организовали помоћу нове државе која би дошла, онда ће они, бојим се, дуго чекати. То би значило

једнако одлагати решење питања, као што и ми наше источно питање све „на пролеће“ одгађамо.³⁰⁰

Ви кажете: да ја „одбацујем све што други предлажу (и што ја нисам кадар био да разумем) па сам износим свој микроскопични пројектић и њиме решавам у један мах сво (!) социјално питање“. На то бих ја могао, кад бих хтео да идем вашим трагом, одговорити просто: „*лаж је!*... што ја — као што видите — не чиним. *Није дакле истина да сам ја хтео мојим „пројектићем“ да решим „сво“ питање социјално. Не само то. Ја га мојим предлогом управ нисам ни додирнуо јер то није ни била моја намера. Ја сам хтео само предложити склоп политични који се својом целокупношћу, иако не неким својим појединостима разликује од свих склопова политичних који су досад постојали или постоје или који су од писаца предлагани, хтео сам, велим опет, предложити склоп политични из којег би се социјализам нужним начином развити морао, а нисам се упуштао у саму организацију какве доктрине социјалне, иако сам рекао да се са доктрином Интернационале углавном слажем, и узгред неке социјалне идеје додиривао. Ето шта је била моја намера. Како је то далеко од намере да се реши „сво“ питање друштвено! Да је то тако, сведочи цела поменута брошура као и страна 35 где ово изреком велим: „Овде није место да говоримо о унутрашњој организацији друштва коју би могли саветовати општини да усвоји. — Наша је целъ да дамо друштву такву организацију политичну из које би се социјализам неизбежно морао развити“.* Ја сам у брошури само тврдио нужност социјализма *уопште*, и доказивао да склоп политични треба да је скројен с обзиром на слободно развијање социјализма. Хтео сам набавити средства социјализма, а свакој сам општини остављао да сама усвоји доктрину социјалну коју хоће. То сведочи страна 32 где велим: „Свака социјална општина усвојиће доктрину (социјалну) која јој се најбоља учини.“

А то, све рећи ће да се управ нисам ни упуштао у сам социјализам, а толи да сам хтео решити „сво“ питање социјално... дакле ни чудо није што га нисам решио.

„Чим суверена општина добије власт, као што је капитал усредсређен у великим варошима, т. ј. онде где је радничка класа у већини, то капиталист зна унапред да он од тог тренутка престаје бити капиталист“, велите ви и тим, наравно, кажете да би се капиталист противио таквом склопу друштвеном (са сувереним општинама), те тако тај предлог са практичног гледишта шта значи: „То је запети пиштољ на човека па му викати: „Зини да ти непоқварим зубе.“ Досетка је врло лепа и ја сам се сам насмејао читајући, само штета што имам да вам приметим ово што иде: ако капиталиста у великим варошима „зна унапред“ да му ова установа не иде у рачун, грађани сеоски, који су само по изузетку капиталисте, а махом или пролетери или грошићари, знају тако исто „унапред“ да они ништа не би изгубили у социјализму који поштује „стечена права“, знају да би добили у друштву где скоро никакви порез за њих нема (већ за „капиталисте“) они велим знају то и прилика је да би веома лако пристали на такав социјализам, а како су они грдна већина то би капиталиста „великоварошки“, хтео не хтео, морао „зинути да му зубе не покваримо“.

„За народну наставу Интернационал је примио у Бриселу не само обавезно, бесплатно и „интегрално“ већ, што је најглавније, образовање на рачун друштва.“ Ја сам досад мислио да кад друштво кога „бесплатно“ или „на рачун друштва“ образује да је то једно исто.

Ви велите да ја не знам каква су решења Интернационала, да мислим да Интернационал не зна и нема других мера да оствари колективизам до „слободну асоцијацију сељачку“. Како ми пак ова мера не изгледа ништа особито социјално, и како за друга средства што их Интернационала предлаже не знам (јамачно не бих ни за ону асоцијацију знао да ми ви нисте казали), то онда наравно налазим да је „Интернационала напустила свој програм“, што не бих мислио кад бих за она друга грдна средства знао као н. пр. што су „касе за узајамно потпомагање, продуктивне асоцијације“ у смислу колективизма и т. д. Велите да сте се ви сами нејасно изразили, тако као да Интернационала нема других средстава до „слободне сељачке асоцијације“ и да сам ја том погрешном изразу вашем поверовао и мислио да Интернационала одиста нема других средстава до ту сељачку асоцијацију, па онда кликнуо да „Интернационал оставља дејству времена да то (социјализам) оствари“ и тако да сам „се издао“ у незнању своме.* Није истина, господине, да ја то и без вас знао нисам, јер тврђење да Интернационала оставља остварење колективизма „дејству времена“ изрекао сам ја много пре но што смо ми отпочели ову полемику, изрекао сам га у брошури *Le communisme individualiste* на страни 38.³⁰¹

Слободне сељачке асоцијације, продуктивне асоцијације по начелима колективизма, као и *sociétés de résistance*,³⁰² све то никако нису средства социјалска, а то су мере којих се Интернационала лађа. Кад се још узме да један део Интернационале „неће ништа да зна за политичну борбу“,³⁰³ онда изилази да су средства што их Интернационала предлаже прилично тричава. Она у програму своме слабо што носи на што би се буржуа и сељак полакомили а пуно предлога од којих се ови боје као ђаво од крста. Са оним слабачким средствима, а са овим страховитим за сељачке и буржоазију програмом, не знам како ће Интернационала доћи до оне „силе“ коју јој и ви и ја желимо!

Велите да социјално-демократска партија „у свим својим органима објављује да она не мисли уопште да продуктивне асоцијације у друштвима, где се већ развило капиталистично газдинство могу да ослободе радника од капиталисте и да реше социјално питање“, а додајете како иста партија подиже „продуктивне асоцијације, разуме се на начелима колективизма.“ Да јој озбиљне користи од тих асоцијација бити не може, ма оне биле осниване и „на начелима колективизма“, признаје, као што велите, и сама социјална партија почем мисли да те асоцијације не могу решити питање социјално у друштву „где се већ завело капиталистично газдинство.“ Интернационала шта ради друго већ подиже те асоцијације у друштву „где већ постоји капиталистично газдинство“? Немојте се, дакле, таквим средствима никако

* Вама је свака друга трећа реч то како сам ја незналица. Хм! Ко не би помислио да ви доказујући тако постојано моје незнање не смерате на то да што боље изнесете свету на видело своје знање? То је истина страшно скромно, само што та скромност више пада у очи него гдекоја надутост.

поносити, немојте се чудити ако им се ја не дивим и признајте слабе стране Интернационале. То економско оружје не доликује баш тако јако о бедрима социјалисте. Уосталом, уколико је и оно од вајде, познато ми је (ово зато приметих да ме ви не бисте напали са вашим објашњењима и поукама).

„Мирним путем, „слободом“ као што жели г. Станојевић не може се решити питање социјално“, велите ви. „Као што жели г. Станојевић!“ Да сте још додали и: „као што не жели г. Станојевић“ таман би погодили истину. Није истина да сам ја то желео. Не само да сам ја свагда заступао револуцију према онима што се зову тирани „по превасходству“, већ сам тражио револуцију и против сваке воље „народне“ која издаје законе противне природи људској. Тако у „*La république*“,³⁰⁴ „*Le communisme*“, и т. д. Ако ја тражим да се питање социјално реши „слободом“, то никако не бива у смислу у ком то „либералци“ траже. Каквом слободом и каквим државним склопом хоћу ја да се учини то решење, казао сам на другом месту, а да се дође до те слободе и тог државног склопа предлагао сам вазда револуцију.

„Слобода може дакле бити само резултат решења социјалног питања; њој мора ићи напред уништење капиталистичног газдинства — а не обратно“, рекосте ви. Ја сам углавном тако мислим, само бих рекао да опет има разлике измеђ нашег и мог схватања те изреке. Хоћете ли ви тим да кажете да би се слобода морала обуставити све донде док се не уништи капитализам? Онда би диктатура (извините!) врло дуго трајала јер је капитализам чврсто страстао са данашњим друштвом, и доста ће времена требати док се ово из основа преобрази и „капиталистично газдинство уништи“. Ако ви то мислите, онда се не слажемо.

Затим завршујући одговор говорите о манама Лиге мира и слободе. Мени су те мане бар толико исто колико и вама познате. Но ви, надам се, нећете одрећи да и та дружина приноси колико толико да се спреме народи за настојећу револуцију, те да их она не затече неприправне и растројене као 1848. Бар самим тим што је та дружина искрено републиканска и међународна, приноси она тој ствари. Ако учите јадно стање данашњег човештва мало ширим погледом него што је онај, који вам се вазда само на раденику зауставља, смотрићете да и осим њих има мученика у данашњем друштву из сталежа буржуанског: тако је страхан притисак војничке касте! Има много питања друштвених у којима се сви слажу који од те касте страдају. Поред свих благодети којима се буржуазија користи од данашњег друштва, и она сама почиње увиђати да је штета њена готово равна добитку. Дефицит се појављује и у самој буржоазији. Је ли се буржуа обогатио, хоће да ужива, хоће неретко и за нечим узвишенијим да тежи а често у томе загорчава му данашњи друштвени ред, који му у почетку беше тако благодетан. Слобода то је оно у коме се све главне партије огромне данашње демократије спајају, и свака партија која искрено хоће слободу, ма какве друге недостатке она имала, заслужује симпатију пријатеља народних. Така је и партија која је у Лиги мира и слободе. Замислите још к томе да Европа данас нема на одмет друштва што су склопљена од искрених републиканаца. Шпијонство је поплавило и саму демократију, искрене дружине слободе оазе су у Европи. Таква је оаза и међународна Лига мира и слободе.

Кад сам ја казао да као члан те дружине имам „велика средства“ на расположењу, нисам ваљда могао мислити на хазне и легијоне! Средства те дружине незнатна су у савремењу са средствима Интернационале, али грдна, у савремењу са средствима која ја овде у Земуну имам, а ја сам последња на уму имао кад сам оно рекао; уосталом ја сам говорио само о моралним средствима.

Што се тиче оних ваших приметаба о мојој брошури (о тону и не говорим којим сте их писали), обраћам вашу пажњу на ово: није никакo истина да ја одбацам непосредну порезу а задржавам посредну. То сведочи страна 27. Комунизма³⁰⁵ и страна 40. Писма ђацима.³⁰⁶ Ако сам у првом писму задржао неке посредне порезе, то је само важило за прелазно привремено уређење друштвено, нити је то било из неких начела. Тако исто није истина да сам ја изнео суверенство општине и т. д., „као свој проналазак“. Предлог мој у оној књижици сматрам као нов само у његовој целокупности, у целокупном организму а не у појединостима премда и ових има које су чисто моје. У колико су те сваком познате појединости у оној комбинацији нова целина чували сте се казати.

Но није ни чудо што сте ме тако изопачке разумели кад сами признајете, да сте моју брошуру само „прегледали“, а зато опет ја никакo не мислим да сте ви хотимице рђаво разумели као што ви мени велите.

Нисте могли завршити свој одговор а да ми последњу једну псовку, ваљда у име „збогом остај“, не пошљете: „Мени се чини да он, кад се препире јавно с киме не, мисли да разјасни ствар публици ради које људи обично пишу, већ да покаже свој господски ћеф.“(!) А мени сте опет у очи рекли да ви „не мислите да сам ја хтео навалице извртати ваша факта“. Молимо, то се двоје не слаже...

Обзнањујете да не само више нећете говорити са мном о овој ствари, већ да ни читати нећете мојих одговора.

Толику раздраженост приписујем просто нервозности вашег поремећеног здравља, и нимало вам не замерам. Што се мене тиче, ја нећу тако према вама поступати. Према човеку коме лежи на срцу судбина пролетера не могу имати антипатије. Ја ћу напротив списе ваше радо читати.

У Земуну 9. августа 1870.

Панчевац, бр. 66—69, од 16. до 27. августа 1870.

V

БЕЛЕШКЕ ПРИРЕЂИВАЧА

¹ Овај чланак, потписан шифром „Један Србин из Кнежевине“, Светозар помиње као свој у *Питању уредништву „Заставе“*, Панчевац, бр. 38. од 10. V 1870. (стр. 86. ове књ.)

² Те, 1869. године, Народно-црквени сабор војвођанских Срба почео је рад 1. VI и на њему је дошло до даље поларизације снага (на једној страни клерикалци с карловачким патријархом на челу, а на другој грађанство са Слободоумном народном странком, коју је предводио Светозар Милетић). Народно-црквени сабори били су највиши облик политичког окупљања Срба у Угарској још од добијања привилегија од цара Леополда 1690. године (1749. закључено је да на сабору буде 75 посланика: 25 црквених, 25 војних и 25 од осталих слојева друштва). У XIX веку све већи утицај на саборима стиче грађански слој, што је посебно дошло до изражаја од укидања Ваховог апсолутизма 1860, на Благовештанском сабору 1861. и на сабору 1864, па и на овом из 1869. године.

³ Скраћеница за лист *Видов-дан*.

⁴ За убиство кнеза Михаила, 29. маја 1868. године, сумњичен је и кнез Александар Карађорђевић, који се тада налазио у емиграцији у Мађарској, где је имао и своје поседе; суђење му је касније ипак одржано.

⁵ 29. V 1868, датум убиства кнеза Михаила.

⁶ Према Застави бр. 49 од 20. VI 1868, половином тога месеца стигао је у Нови Сад комесар мађарске владе Фердинанд Аст с овлашћењем министра унутрашњих послова да може „свако магистратуално лице по вољи својој скинути и друго поставити, а по околностима и саму управу читаве вароши у руке своје узети“. На челу новосадског магистрата тада је био Светозар Милетић. У једном ранијем допису из Пеште, објављеном у *Застави* бр. 44 од 31. V 1868, стоји да слање комесара у Нови Сад има за циљ да се „сруши Народна странка“, па се у потврду тога цитира следеће из једног мађарског листа: „У Новом Саду је неспоразумљење градоначелника Милетића са већином општинства, његово газдовање са интересима вароши, као и његово подбуњивање, такав степен достигло да је влада наумила ради уређења тога стања у Нови Сад послати свога комесара“.

⁷ Израз „радикалци“ тада је употребљаван у значењу (на супрот изразу „либерали“): они који хоће да из корена измене владајући друштвено-буржоаски поредак.

⁸ У загради је примедба уредништва *Заставе*, вероватно Светозара Милетића.

⁹ Српска црква имала је велике поседе, па је и то било једно од главних питања на народно-црквеним саборима 60-тих година XIX века; та добра су се углавном налазила уз манастире, цркве и школе. Милетић и Народна странка хтели су да се ова добра изузму из власништва цркве, чиме је сукоб добијао социјалну ноту.

¹⁰ Напомена уредништва Заставе, вероватно Светозара Милетића, коју је он поновио и у чланку *Српска слободњачка странка, Застава*, бр. 52, од 9. августа 1870. године, као одговор на овај и неке друге Марковићеве чланке (видети прилоге ове књ.).

¹¹ *Лига за мир и слободу*, космополитска организација, у којој су се окупиле најслободоумнији представници грађанског друштва, основана 9. IX 1867. на I конгресу, одржаном такође у Швајцарској (Женева), о којем је Застава такође писала у бр. 86—89, 1867, као и *Србија* у бр. 34, 1867. На овом, III конгресу, одржаном у Лозани од 2. до 6. IX 1869. године, основан је Централни комитет и решаван низ питања о којима се говори у овом и наредном Светозаревом чланку. После овог конгреса одржано их је још пет. *Лига* је престала да постоји 1872. године.

¹² Латински: Ако желиш мир, спремај рат! Ако желиш рат, спремај слободу!

¹³ Реч је о I, II и III конгресу Лиге. Други је одржан у Берну, па треба бернски, а не брнски, а трећи конгрес је лозански, јер се одржавао у Лозани, о којем се у овом чланку и говори.

¹⁴ Мисли се на пруско-аустријске односе и рат династије Хоенцолерна и Хабзбурга.

¹⁵ Први конгрес Лиге.

¹⁶ *Осамнаести пример*, датум кад је Наполеон I извршио удар против Директоријума (9. IX 1799); други децембар, датум када је Наполеон III извршио удар против републике и узео сву власт у своје руке (1/2. XII 1851).

¹⁷ *Орлеанисти*, присталице једне од грана династије Бурбона, по Лују Филипу Орлеанском, који је владао у Француској од 1830. до револуције 1848. године.

¹⁸ У следећем чланку Светозар оцењује овај закључак Конгреса; позив Главног одбора Лиге доносимо на стр. 217. ове књиге.

¹⁹ 17. IX по новом, односно 5. по старом календару.

²⁰ Статут, Правила Лиге доносимо на стр. 213. ове књ.

²¹ Тај Светозарев извештај објављен је у *Застави* бр. 111 под насловом: *Конгрес лиге за мир и слободу у Лозани* 19. (6) септ., када и трећи наставак овог чланка. Ова реченица неоспорно потврђује да је он аутор и овог чланка. И да није ове реченице јасно је — по стилу, садржини, језику и третману проблема — да га је писао Светозар. У том другом чланку, који је у ствари Светозарев „оригинални извештај“ и оцена Конгреса, поред осталог се каже: „17. увече био је банкет на коме је било преко 250 чланова Лиге. Због слабости морадох да одем с банкета одмах у почетку...“, а затим је држан и говор на банкету, због чега Светозар веома жали. — Ово све показује са колико је пажње Светозар пратио рад Конгреса да би известио читаоце *Заставе* о скоро сваком детаљу. У полемици с Драгишом Станојевићем (стр. 148. ове књ.) Светозар још једном изрично наглашава да је био на овом Конгресу Лиге. Марковић се после одузимања стипендије био већ одлучио да се посвети новинарском позиву (видети стр. 165).

²² О писању овог чланка Марковић говори у претходном чланку: видети белешке 18 и 21 и текстове у вези са њима.

²³ Тј. од 14. до 18. IX (Конгрес је почео 2. односно 14. IX по новом календару). Ово „обећах“ — вероватно се односи на извештај који је Светозар још раније послао *Застави*. У вези с тим указујемо на уводни чланак на првој страни *Заставе* бр. 107 од 10. IX, где пише и следеће: „У Лозани предложио је на конгресу мира и слободе Лемоније, да се одлучи и изрекне ово: 1. да је конференција нагода под именом „савез држава европски“ једино средство да се европски мир утврди; 2. да форма управе сви држава буде федерална, и републиканска, тј. да буде основана на начелу народног суверенства, и да се аутономија поједини чланова федерације поштује; 3. да организација те владавине буде така, да се може усавршити; 4. да европска конференција свакоме свом члану гарантује: а, суверенство и аутономију; б, личну слободу; в, право гласа; г, слободу штампе; д, право скупа и удруживања; е, слободу савести, тј. вероисповести; ж, слободу рада без експлоата-

ције, тј. без да један на рачун другог живи; з, правну и личну одговорност сваког члана извршне власти; 5. да ниједан народ не може у конфедерацију ступити, док нема: а, обште гласање; б, право одобрења и неодобрења пореза; в, право рат огласити и мир закључити; г, право да политичне и трговинске уговоре склапа и одобрава; д, право да свој устав сам осавршава. Виктор Хиго, као почасни председник рекао [је] међу осталим: да је први услов мира ослобођење; зато је ослобођење нуждан покрет, који ће последњи, и рат, који ће крајњи бити“. Највероватније да је ово Светозар писао у приватном писму уреднику Светозару Милетићу и обећао да ће послати детаљан извештај о раду Конгреса; уредништво *Заставе*, тј. Светозар Милетић, то је искористио и овим најавио чланке. Исти текст дат је и у претходном Марковићевом чланку, у оквиру извештаја Лемонијеа у име Одбора Лиге.

²⁴ Први конгрес Лиге 1867. године.

²⁵ Извештај о II, бернском конгресу Лиге писао је за лист *Србију Никола Пашић*, тада студент у Швајцарској (*Србија*, бр. 97, 20 X 1869, потпис: „-шић“).

²⁶ У вези с другим питањем, које је Централни комитет Лиге ставио на дневни ред Бернског конгреса, и које је гласило „*Quels sont les rapports de la question économique et sociale celle de la paix et de la liberté?*“, Бакуњин је у име групе поднео следећи пројект, који помиње Светозар у овом извештају: „*Attendu que la question qui se présente le plus impérieusement à nous est celle de l'égalisation économique et sociale des classes et des individus. Le Congrès affirme que, en dehors de cette égalisation, c'est-à-dire en dehors de la justice, la liberté et la paix ne sont pas réalisables. En conséquence le Congrès met à l'ordre du jour l'étude des mouvements pratiques de résoudre cette question*“, видети *Bulletin sténographique du Deuxième Congrès de la paix et de la liberté*, № 2, 1868, 91 (седница од 23. IX); Бакуњиново учешће у дискусији је на стр. 90—92. и 119.

²⁷ Француски: опште право гласа.

²⁸ Устанак за национално ослобођење Пољске.

²⁹ О овоме је Марковић писао у претходном чланку.

³⁰ О томе је Марковић дао подробнији коментар у претходном чланку.

³¹ *Bulletin sténographique de Troisième Congrès de la paix et de la liberté*, № 3, 1869; Билтен је излазио уз сваки конгрес, и то за сваку седницу (Ј. Дурковић-Јакшић, *О школовању Светозара Марковића у Швајцарској*, *Зборник Историјског музеја Србије*, 14, 1976). Ову грађу слао је и Марковић: видети прилоге овог тома (нешто од те грађе објављивала је *Застава*).

³² Рапел (*Rappel*, le — фр. *Позив*), француски дневни лист, Париз 1869—1928, радикално-републикански оријентисан, основали га Виктор Иго и Анри Рошфор. У време Париске комуне подржавао комунице; Ревеј (*Réveil*, le — фр. *Буђење*), излазио у Паризу 1868—1871, у редакцији Луја Шарла Деласкеза, објављивао документе I интернационале и грађу о радничком покрету.

³³ По повратку у Србију Марковић је овај чланак укључио у своју прву штампану књижицу, *Неколико чланака*, Панчево, 1871. године. Тим поводом је написао и предговор *Неколико речи ради објаснења са читаоцима*, у Београду 11. маја 1871. године, који дајемо у IV књ. овог издања.

Чланак *Српске обмане* Марковић је писао под великим утицајем Марковог рада *Осамнаести пример* Луја Бонапарте.

³⁴ Овај поднаслов је шифра под којом је Марковић објавио и свој чланак *Видовданској господи*. У књижици *Неколико чланака* она је изостављена. Насупрот чланку *Како су нас васпитавали?*, који је Марковић такође припремао за прештампавање (видети I књ. овог издања), у чланку *Српске обмане* једва и да има измена. Да није ситнијих исправки (на које ћемо указати), тешко би се могло и закључити да је овај чланак Марковић при прештампавању 1871. године и редиговао. Ово је потребно нагласити и стога што је чланак *Српске обмане* прештампан и са неким очитим штампарским грешкама.

³⁵ Француски: Опште право гласа.

³⁶ Наполеон III (1808—1873), синовац Наполеона I, живео у емиграцији до револуције 1848 — када су га крупни капиталисти изабрали за председника Француске Републике; 1851. године извршио је удар и прогласио се царем, а 1852. године спроведен је референдум о којем говори Светозар.

³⁷ Мисли на колонијалне ратове које је водио Наполеон III.

³⁸ Јехова (Jahve), Бог јеврејске религије.

³⁹ Стари завет, Друга књига Мојсијева, глава 14.

⁴⁰ Тј. кабадахијског.

⁴¹ „Међуцарствије“, мисли на период од свргавања кнеза Александра Карађорђевића до доласка кнеза Милоша у Србију (од 11, односно 12. XII 1858. до 5. I 1859. период Намесништва, чији су чланови били Илија Гарашанин, Стевча Михаиловић и Јевтимије Угричић, и период Стевчиног „местозаступништва“, тј. намесниковања у име кнеза Милоша, по његовом овлашћењу, и сагласности Народне скупштине — од 5. до 25. I 1859).

⁴² „Црвена випушка“ је црвени ширит; под овим изразом Светозар подразумева свако униформисано, службено лице.

⁴³ Мисли на период владавине кнеза Михаила; Гарашанин је био председник владе 1861—1867, а његов истомишљеник Јован Мариновић председник Државног савета; Н. Христић био је председник владе 1867—1868, а К. Цукић министар финансија за све време владавине кнеза Михаила 1860—1868.

⁴⁴ Преображенска скупштина одржана је од 6. до 20. VIII 1861; на њој су, у супротности с уставом из 1838. (тзв. „турски устав“), донети најважнији закони Михаиловог режима, који су значили релативно еманциповање од турске зависности и представљали подлогу његове унутрашње и спољне политике.

⁴⁵ Мисли се на владу Каџађорђевог сина Александра Карађорђевића, кнеза Србије, 1842—1858.

⁴⁶ Светозар апострофира брошуру Владимира Јовановића *Србенда и готван*, Нови Сад 1864, стр. 20.

⁴⁷ Овај податак Светозар је узео из *Државописа*, II, 1865, нарочито стр. 77—83. (чланак: *Вредност непокретног имања у Србији 1863. год.*).

⁴⁸ Мисли се на дипломатске акције у вези с добијањем градова 1862—1867. године.

⁴⁹ Убиство кнеза Михаила Обреновића, 29. V 1868.

⁵⁰ То је тзв. намеснички устав од 29. VI 1869.

⁵¹ Уставна комисија, названа „Никољски одбор“, јер је почела да ради на Никољдан (св. Никола, 6. XII 1868).

⁵² При навођењу текстова из устава, Светозар је понегде одступао од аутентичног текста; међутим, како се ради о незнатним и углавном терминолошким изменама, ми смо Светозарев рукопис оставили неизмењен.

⁵³ Радивоје Милојковић (1832—1888), од 1869. до 1872. био и председник владе и министар унутрашњих дела; извикан због полицијске стеге у време свог министровања.

⁵⁴ Ово је речено у чланку *Реформе у Србији*, објављеном у *Застави*, бр. 43 од 9. IV 1869; место „друго издање“ стоји „двоструко издање“.

⁵⁵ Ти су чланци изишли у *Видов-дану* под насловом *Поглед на државно образовање Србије, I; Наша прошлост* (бр. 40—42 од 21—23. II 1869), *II; Наша садашњост* (бр. 56—58, 60—63, 68—77, 80—82, 86—89 и 91 од 13. III до 29. IV 1869); пасус о штампи који помиње Светозар налази се у бр. 82 од 13. IV 1869. године.

⁵⁶ Чачански посланик био је Владимир Хаџић.

⁵⁷ Светозар овде мисли на полемiku о железници, која је вођена у листу *Србија* током 1868; учесници су били: Ч. Мијатовић (бр. 5—9, 14—21, 21—22, 24); С. Поповић (бр. 10—13, 22—23); П. Срећковић (бр. 19, 25); А. Васиљевић (бр. 75—77, 79—83, 85, 87—88 и 90); В. Јакшић (бр. 91—92).

⁵⁸ По Ц. С. Милу, *Grundsätze der politischen ökonomie nebst einigen Anwendungen derselben auf die Gesellschaftswissenschaft, von John Stuart Mill*, t. 1, Leipzig 1869, p. 252—253, *Gesammelte Werke*, t. 5.

⁵⁹ A. Comte: *Cours de philosophie positive*, t. I, Paris 1830, прво предавање (наш превод: *Курс позитивне филозофије*, два уводна предавања, Београд 1962, стр. 30). T. Buckle, *History of civilization in England*, Vol. I, London 1857, ch. III (наш превод: *Историја цивилизације у Енглеској*, књ. I, Београд 1891, стр. 97).

⁶⁰ Ови чланци А. Васиљевића изишли су у Србији за 1869: 1. *Одговор мојим пријатељима*, бр. 57 од 20. V (у вези са првим делом Светозареве примедбе), 2. *Предлог за идућу Омладинску скупштину*, бр. 96 од 19. VIII (у вези с другим делом Светозареве примедбе), и 3. *Припослано*, бр. 107 од 13. IX (у вези с трећим делом Светозареве примедбе). У *Застави* су изишла два полемичка дописа у вези с овим Васиљевићевим чланцима: један, без наслова, прави алузиви на други Васиљевићев чланак (бр. 103 од 31. VIII 1869), и други: *Коментар на чист рачун Алимпија Васиљевића* (бр. 114 од 26. IX 1869, који представља одговор на трећи Васиљевићев чланак.

⁶¹ Уредник *Заставе* био је Светозар Милетић, па је он и писао овај уводни део текста.

⁶² *Видов-дан* је у уводнику објављеном у бр. 194 од 13. IX 1869. узгредно споменуо да је тај чланак написао „један *Застававац* из Новог Сада“, нападајући том приликом став *Заставе* према Србији.

⁶³ Поводом Светозаревог чланка *Српске обмане*, који је објављен у *Застави* док је Милетић био у Пешти, у бр. 134 од 12. XI 1869, био је поменути текст: „Имамо узроке изјавити онима којих се тиче да је чланак *Српске обмане од једног Србина из Кнежевине* писан у Београду и нигде на другом месту. — Уред. *Заставе*“. У даљем тексту Светозар Милетић помиње три писма која му је овим поводом послао Светозар Марковић (29. и 30. новембра 1869. и 21. јануара 1870. године); ова писма, на жалост, нису сачувана. Матићева писма која наводе Милетић и Марковић сачувана су и ми их доносимо у III поглављу ове књ.

⁶⁴ Светозар овим алудира на Јована Ристића, као човека пређашњег режима и министра у влади кнеза Михаила (1867).

⁶⁵ Датум убиства кнеза Михаила 1868. године.

⁶⁶ Текст тог чланка доносимо на стр. 393. I књ.

⁶⁷ Ово своје мишљење о два дома Бошковић је изнео у чланку *Наши задаци* (без потписа), у одељку *Сенат и Народна скупштина*, објављеном у Србији бр. 117 од 22. XI 1868; о овоме видети и у чланку Светозара Марковића и сарадника *Народна странка пре и после омладинске скупштине*, књ. V овог издања.

⁶⁸ Једини чланак те врсте несумњиво је онај непотписан уводник објављен у *Јединству* бр. 19 од 11. I 1869, у коме се на полемичан начин побија мишљење *Заставе*, објављено у бр. 1 од 1. I 1869, под насловом *Србија и политика слободних руку* („о садашњем положају Србије у источним стварима“).

⁶⁹ Нови уредник *Јединства*, који је дошао после С. Бошковића, био је Јован Балаитски (од бр. 70 односно од 5. IV 1869).

⁷⁰ *Јединство* је било полузваничан либерални орган Намесништва, у ствари Јована Ристића; излазио је у Београду од краја 1868—1873. године.

⁷¹ Овај чланак Живојина Жујовића објављен је у *Србији*, бр. 54 од 13. V 1869. године.

⁷² Чланци које помиње Светозар, написани против Жујовићевог чланка, изишли су у *Јединству*, бр. 83 и 84 од 14. и 16. V 1869, први без наслова, други под насловом *Београд, 15. маја*.

⁷³ У ствари, *Видов-дан* је прештампао један чланак из *Јединства*, који је, у кратком коментару, назвао „официозним“ (бр. 84 од 16. V 1869. Тај прештампани чланак из *Јединства*, објављен без наслова у бр. 83 од 14. V 1869, расправља о реакционарном правцу у политичком животу Србије). *Јединство* је на ово одговорило (у кратком осврту без наслова) да није полузваничан лист (ово је изишло у бр. 84 од 16. V 1869.), што значи да је бр-ој изишао тог истог дана — у петак — касније од *Видов-дана*.

⁷⁴ Та је скупштина сазвана за 10. VI 1869, на којој је прихваћен тзв. намеснички устав.

⁷⁵ Мисли на уставотворни одбор, у који нису ушли, због свога опозиционог става, адвокат Михаило Стајковац и, у следећој реченици поменути, прота Јован Јовановић; први смедеревски, други јагодински посланик.

⁷⁶ Ове чланке А. Васиљевића навели смо у белешци бр. 60.

⁷⁷ Односи се на последњи чланак из претходне напомене.

⁷⁸ Тј. пре скупштинске потврде Милана Обреновића за кнеза (20. VI 1868), а одмах после убиства кнеза Михаила (29. V 1868).

⁷⁹ Из Светозареве стилизације излази да је Д. Матић заузео и учитељске зборове, недељне школе и вечерња предавања у доба када је први пут био министар, тј. 1859—1860. Што се тиче учитељских зборова, биће да их је заузео тек 1868, дакле у доба другог министровања (1868—1872).

⁸⁰ Чланке о реформи школа Ж. Жујовић је објавио у Србији за 1867—1869. — укупно осам чланака; ту је вођена и полемика против његових схватања о овом питању (нарочито М. П. Шапчанин).

⁸¹ Мисли на чланак Српске обмане.

⁸² О овом чланку Светозар је писао и брату Јеврему 6. XI 1869 (стр. 162. ове књ.). Због чланка Српске обмане и овог Отвореног писма Светозар је изгубио стипендију (видети документ на стр. 27, 50, 205 и 206. ове књ.).

⁸³ Као што показује датум на крају чланка, Светозар је чланак завршио трећег дана по промоцији Ј. Морган.

⁸⁴ У Застави, бр. 112 од 14. XII 1867, била је, у рубрици Разно, и следећа вест: „Једна Рускиња, госпа Сусуков, добила је пре кратког времена диплому доктора медицине на једном швајцарском универзитету. Пре пет година та госпа учила је лекарске науке у Петрограду“. Светозар је спомиње и у чланку Литературни вечер (стр. 107. I књ.).

⁸⁵ Овај чланак, под насловом Еманципација женскиња, јавно предавање Драге Дејановић, објављен је у Матици, V, 1870, стр. 56—61, 81—85, 108—111.

⁸⁶ Народное дѣло, лист у којем је овај чланак изишао, основала је група руских револуционара, на челу са М. Бакуњиним и Н. Утином, који су као емигранти живели у Швајцарској, септембра 1868; одмах по изласку првог броја, међу члановима редакције дошло је до размимоилажења; Бакуњин са својим присталицама се повукао, а уређивање листа прешло је на Николу Утина; Утинова група прихватила је ставове I интернационале и конституисала се у Прву руску секцију Међународног удружења радника (тј. Интернационале). 12. марта група Н. Утина замолила је К. Маркса да их он представља у Генералном савету Интернационале, што је он и прихватио. На препоруку Ј. Ф. Бекера, Генерални савет Интернационале, на својој седници од 22. марта 1870, донео је одлуку о њеном примању у чланство и одобрио њен програм и статуте. Паралелно са основним задатком ширења идеја Интернационале у Русији, Утин и другови су настојали да те идеје проперирају и у свима осталим словенским земљама; у том циљу били су изабрани агенти-кореспонденти Прве руске секције за поједине словенске земље. Агент-кореспондент за Србију био је Светозар Марковић. Основне линије пропаганде социјалистичких идеја у словенским земљама, према замисли оснивача Прве руске секције, утврђене су у глави III Програма, коју овде дајемо у целини (по тексту објављеном у органу Секције Народное дѣло, бр. 1 од 15. IV 1870):

„Глава III

ПРОПАГАНДА И РАЗВИТАК МЕЂУНАРОДНОГ УДРУЖЕЊА РАДНИКА У ДРУГИМ СЛОВЕНСКИМ ЗЕМЉАМА

Имајући у виду:

- 1) да реакционарне идеје панславизма врше штетан утицај на дух и развитак радничких маса у словенским земљама Аустрије и Турске;
- 2) да су такве идеје, подржаване слепом вером у царизам, увек биле само гнусна замка за словенске народе;
- 3) да идеју национализма злоупотребљавају данас непријатељи народа против сваке социјалистичке и интернационалне пропаганде, коју представљају радничкој класи као страшило које уништава сваку независност и само-

битност; међутим, супротно томе, будућа Интернационална и социјалистичка организација радничких маса управо даје пуну слободу не само сваком народу и народности, већ уопште свакој групи лица да се самостално и независно уједине с оним групама с којима су најпотпуније повезани индивидуални и колективни интереси целокупног живота;

4) да се завојевачки режим налази у директној противречности са свим принципима међународног братства народа;

5) да царски јарам који угњетава Пољску представља кочницу која омета политичку и друштвену слободу оба народа — руског и пољског. —

Ми се обраћамо с апелом својој браћи у Пољској, Малорусији, аустријским и турским земљама, као и свима групама разних народности које се налазе под царским јармом, и позивамо их да раде солидарно с нама, да се уједињују у групе и да се организују у циљу активне пропаганде.

Та пропаганда истинских интернационалних принципа мора имати за задатак уништење окорелих племенских предрасуда и савез свих радничких снага ради заједничког циља ослобођења свих радника путем солидарне борбе против општих непријатеља.

Ми стога позивамо своју браћу да приступе стварању централних секција у словенским земљама, које би потстакле образовање занатлијских савеза, федерацију ових савета и, најзад, њихово приступање, преко свих вештачких територијалних граница, у општи интернационални савез свих заната и професија.

У очекивању образовања централних секција, што ће нам свима дати могућност да оснујемо федерални савет интернационалних секција у словенским земљама, ми позивамо своју браћу да одреде своје агенте-кореспонденте при нашој секцији.“

Редакција Народного дела, као што се из репјинта може видети, дала је уз овај Марковићев чланак следећу напомену:

„Комитет Руске секције братски захваљује агенту-кореспонденту за Србију при Руској секцији што је послао тако савестан и подробан извештај о стању радника у Србији. Комитет моли све остале агенте-кореспонденте да се постарају да му што пре доставе сличне чланке који би могли послужити као материјал за извештај Савету Интернационале, сагласно чл. 5 Општег правилника.“

Колико смо ми могли проверити, ово је и поред апела остао једини извештај о стању у словенским земљама дат од Светозара Марковића. Имајући ово у виду, као и општи третман Светозара Марковића у круговима руске револуционарне емиграције антибакуњиста у Швајцарској (видети о томе и писмо А. Трусова у прилозима овога тома), покушали смо да пронађемо имали у овом листу и других Марковићевих текстова, што би се, природно, могло очекивати. Из обављених анализа могло би се то тврдити само за чланак Рат и револуција, објављен у броју 5 од 31. јула 1870. године, који је Марковић могао пре поласка из Швајцарске оставити редакцији листа. То би се скоро са сигурношћу могло тврдити за прве две целине овога текста, док је последњу извесно дала редакција самога листа. Сличност овог чланка с погледима Светозара Марковића чита је. Аргументација је идентична с оном која се употребљавала и у Марковићевим радовима Српске обмане и Француска и Пруска. Стога овај текст дајемо у преводу у прилозима овога тома, како би и други истраживачи имали увид у његову садржину. Библиотека Српске академије наука и уметности располаже копијом овога листа за потпуније анализе и даљи рад.

⁸⁷ Овај српски превод чланка штампан је у Панчевцу, одакле га је Светозар пренео и у своју књигу Неколико чланака, Панчево 1871, стр. 78—97. Чланак је превео и уводну напомену написао неко од ближних сарадника Светозара Марковића, највероватније Паја Михаиловић, који је знао руски и који се у Раднику потписивао истим астеронимом („=“) који је ставио и преводилац чланка. Да је превод доиста потекао из ужег Светозаревог круга види се не само из основног смисла саме преводичеве напомене већ и из извесних текстуелних разлика између оригинала и превода, које Светозар уноси и у књижицу Неколико чланака, што значи да га је усвојио без замерке, иако садржи извесне ситне пропусте, па чак и слабо или нетачно преведена места. Такође, између оригинала и превода има у два-три случаја таквих раз-

лика које недвосмислено сведоче да их је могао дати једино сам аутор, што би било искључено да је *Панчевац* објавио превод без консултација са Светозарем. Већ у самом наслову реч класа преведена је са речју *сталеж* итд. (на ове разлике биће указано).

⁸⁸ Тј. Светозара Марковића.

⁸⁹ Чланак *Не дајмо се разјединити* писао је Владимир Јовановић (стр. 232. ове књ.).

⁹⁰ Овај уводни део дала је редакција *Панчевца*.

⁹¹ Светозар Марковић као члан-кореспондент обећао *Народном делу*.

⁹² Ову напомену даје преводилац у *Панчевцу*; мисли на оригинал на руском језику.

⁹³ У руском тексту, испред речи „сталеж занација и трговаца“, стоји и реч „малобројни“.

⁹⁴ У руском тексту, испред израза „сиротан и необразован“, стоји реч „подједнако“.

⁹⁵ У руском оригиналу израз *цивилованим* стављен је под наводнике.

⁹⁶ То је тзв. кривошијски устанак, који је избио крајем септембра 1869. у знак отпора против одлуке бечке владе да се од народа покупи оружје и да се изврши попис младића ради регрутације, на што Аустрија није имала право, јер су младићи из тих крајева имали обавезу да служе само у граничним јединицама.

⁹⁷ У руском оригиналу други део ове реченице је потпунији и гласи: „...што се Србија по своме географском и политичком положају оправдано рачуна за центар будућег револуционарног покрета не само у српском народу него и уопште међу Јужним Словенима“.

⁹⁸ Једно српско изасланство од три члана било је у вези с овом ствари упућено у Цариград и оно је такође, у извесној мери, учествовало у редиговању устава који је обнародован 1838 (у загради у српском преводу погрешно стајало — 1839). Пошто ове године нема у руском оригиналу, а реченица се по смислу не везује за претходну, могуће је да је редакција *Народног дела* вршила извесна скраћивања у Светозаревом тексту.

⁹⁹ Светозар овде мисли свакако на професоре Велике школе Гигу Гершића и Милана Кујунџића Абердара, који су отпуштени због учешћа на II скупштини Уједињене омладине српске, одржаној у Београду у лето 1867; следеће године отпуштен је Драгиша Станојевић, али из разлога што је осумњичен и суђен као учесник у завери против кнеза Михаила; неколико година пре тога, почетком 1864, такође је био отпуштен и Владимир Јовановић, и то због једног предавања које је требало да одржи у Друштву српске словености.

¹⁰⁰ Прва пољопривредна школа у Србији основана је 1853. (у Топчидеру) под називом *Земљоделска школа*, али је била укинута 1859; друга је основана 1870 (у Пожаревцу) под називом *Земљоделско-шумарска школа*; према томе, у доба када је Светозар објавио овај чланак (маја 1870), у Србији доиста није било никакве пољопривредне школе.

¹⁰¹ У руском оригиналу стоји: *неземљорадничког*.

¹⁰² Ова алинеја не налази се у руском оригиналу. Израз *пролетаријат* овде се има схватити у његовом општем смислу, тј. потпуно осиромашене нагодне масе.

¹⁰³ Кнез Александар Карађорђевић — био ухапшен и суђен због оптужбе српске владе да је организовао убиство кнеза Михаила.

¹⁰⁴ Ова, као и следећа реченица, у преводу је нешто мало проширена.

¹⁰⁵ У руском оригиналу место *славна* стоји *насилничка*.

¹⁰⁶ Напред поменути устав из 1838. године.

¹⁰⁷ Мисли на либерале у Србији.

¹⁰⁸ Ова напомена вероватно потиче од Светозара, а не од преводиоца. *Подринска слога* је 1870. издала своје статуте под насловом *Устројство дружине „Подринске слоге“* (С. Новаковић, *Библиографија српске и хрватске књижевности за 1870. год.*, *Гласник Српског ученог друштва*, XXXI, 1871 386, број 273.) .

¹⁰⁹ Тј. за време Намесништва.

¹¹⁰ У руском оригиналу стоји: „... између либерала, вођа Омладине“.

¹¹¹ Светозар мисли на напис А. Васиљевића *Предлог за идућу омладинску скупштину*, објављен у Србији, бр. 96, од 19. VIII 1869 (ова скупштина, четврта по реду, одржана је у Великој Кикинди од 24. до 28. августа).

¹¹² Тј. присталице Светозара Марковића. О овоме је више писано у чланку *Народна странка пре и после Омладинске скупштине* (IV том овог издања).

¹¹³ „Народни фондови“, односно *Српски црквено-народни фондови*, који су се налазили при Карловачкој митрополији, служили су углавном за потребе цркве и помагање просветних установа; основани у XVIII веку, они су постојали до после I светског рата; 1875, по једној тачки Саборског устројства, прешли су из руку патријарха у надлежност Саборског одбора; то је све што је српско војвођанско грађанство преко својих политичких представника у Сабору успело да издејствује у овом погледу; 1912, одлуком мађарске владе, поново су враћени у надлежност патријарха.

¹¹⁴ У руском оригиналу место речи *становиште* стоји израз *положение*, тј. *положај*, *стање*.

¹¹⁵ Тј. Прва интернационала.

¹¹⁶ Светозар мисли на себе и своје истомишљенике.

¹¹⁷ У руском оригиналу употребљен је израз који значи: *пријемчив — склон усвајању*.

¹¹⁸ Мисли на Руса И. И. Бочкарјова.

¹¹⁹ Наведени датум представља датум *превођења* чланка (тако је назначено у *Панчевцу*, где је превод први пут био објављен; Светозар преноси овај датум и приликом прештампавања у поменутој књизи *Неколико чланака*). Овај чланак је преведен и објављен највише да би се њиме директно одговорило на критику Владимира Јовановића (прилог, стр. 232. ове књ.).

¹²⁰ Ово *Питање* је сасвим укратко поменуто и у *Извештају Годишњег одбора Уједињене омладине српске о своме раду од последње омладинске скупштине до данас*, Нови Сад 1870, 3. (О претходној фази овог *Питања*: Светозарево писмо А. Хаџићу од 3. II 1870, у коме тражи место уредника *Младе Србадије*, стр. 165. ове књ.; одговор Годишњег одбора од 4. III 1870, у којем се саопштава да је изабран за помоћника уредника, и Светозарево писмо А. Хаџићу од 22. III 1870, у коме одбија тај избор, стр. 168. ове књ.). Светозар Марковић је опширније писао о *Младој Србадији* у истоименом чланку (видети IV књ. овог издања).

¹²¹ Видети на стр. 3. ове књ.

¹²² Стр. 27. ове књ.

¹²³ То је *Отворено писмо г. Матићу*, стр. 50. ове књ.

¹²⁴ Текст чланка дајемо на стр. 222. ове књ.

¹²⁵ Ово писмо Светозар помиње и у чланку *Јаван рачун са Владимиром Јовановићем*, који доносимо у IV тому.

¹²⁶ Поводом овог чланка Светозар Милетић је у бр. 63 од 31. V 1870. дао следећу *Изјаву*: „... Даље је изашла у *Панчевцу* интерпелација на мене од г. Свет. Марковића, а у исто време позиван сам да изјавим зашто сам чланке г. Свет. Марковића без примедбе уредништва примио и како стоји *Застава* према либералцима у Србији којима је орган *Србија*. На ово ћу одговорити кад добијем часа који ми је за тако замашне ствари нуждан... — Овај одговор на *Питање* Светозара Марковића и његове остале антилибералне (и антилибералске) чланке, Милетић је, у начелном и индиректном облику, дао у напису *Српска слободњачка странка*, објављен тек почетком августа 1870, стр. 255. ове књ.

¹²⁷ Текст *Позива на претплату* доносимо на стр. 219. ове књ.

¹²⁸ *Други јек* је друга свеска збирке песама Милана Кујунџића Абердара, објављена у Београду 1870 (прва је објављена 1868. године).

¹²⁹ Критика М. Кујунџића Абердара на друго издање *Теорије поезије* од Ђ. Малетића, објављена је у *Матици*, IV. 1869, стр. 875—878.

¹³⁰ Тај одговор Матице дајемо на стр. 237. ове књ.

¹³¹ Овај чланак Марковић је делом редиговао и допуњавао при другом објављивању у књижици *Неколико чланака*, Панчево 1871. године. Марковићеве измене и допуне унели смо у овај текст, пропраћајући их потребним напоменама.

Део ове Марковићеве расправе дат је у скраћеном облику и у његовом непотписаном чланку *Подела рада*, објављеном у листу Уједињење, бр. 9 од 22. октобра 1872. Текст се у почетном делу у потпуности преноси, а затим је сажиман; понављају се исти делови текста и реченица, па су чак подвучени и истакнути исти делови појединих реченица и значајнији ставови; види VII књ. овог издања.

¹³² Израз је постао од имена Анрија Рошфора, француског новинара и политичара, који се крајем шездесетих година истакао као активан републикански борац против Другог царства.

¹³³ Упоредити Енгелсов став у *Предговору дела Положај радничке класе у Енглеској*; Маркс-Енгелс, *Дела*, 4, Београд 1968, стр. 114.

¹³⁴ Приликом прештампавања овог текста у поменутој књижици *Неколико чланака*, Марковић је последње три реченице (од речи „Занат...“) изоставио и заменио текстом који следи (сложено курзивом).

Упоредити анализу поделе рада из овог чланка с анализом коју Марковић да је у 11. глави I свеске *Начела народне економије* (IX књ. овог издања), нарочито са првим и четвртим параграфом.

¹³⁵ Реч покривају исписана је оловком на примерку књиге која је припадала Светозару Марковићу, а налази се у Историјском музеју Србије.

¹³⁶ Ова последња реченица, у поменутом примерку књиге која се чува у Историјском музеју Србије, подвучена је и са стране Светозаревом руком на маргини унето: „Марксова теорија“.

¹³⁷ У поменутом примерку књиге, последњи део реченице је подвучен и оловком са стране додат: „Ово је унеколико Тиргоа у Француској остварио“. Ан Робер Жак Тирго (1727—1781), француски политичар, финансијер, присталица физиократа, као министар Луја XVI (1774—1776) спроводио реформе према захтеву буржоазије: опорезивање племства и свештенства, укидање еснафских ограничења, давање локалних самоуправа, штедња на двору, укидање најамничке војске и др. У својим реформама није успео; значајно му је дело: *Размишљања о стварању и расподелу богатства*.

¹³⁸ Овај први део реченице Светозар је у поменутој књизи избацио, а даљи текст је дао као посебан пасус.

¹³⁹ У поменутом, другом издању овог чланка Марковић је овде дописао ову напомену испод текста.

¹⁴⁰ Одавде до краја овог пасуса Марковић је при другом издању изоставио овај део текста, као и напомену која је била у првом издању, тј. заменио је тај текст текстом који је дат у напомени уз нашу белешку 139.

¹⁴¹ Упоредити текст који следи с текстом Карла Маркса у *Капиталу*, I, Просвета, Београд, 1970, стр. 208—209.

¹⁴² Ова побуна трајала је током марта и априла 1870. године; у нашим листовима била је само нотирана.

¹⁴³ Ово име је у оба издања чланка прештамповано на три начина: Фане, Фене и Фанс.

¹⁴⁴ Ову реченицу Марковић је изоставио при поновном штампању овог чланка у поменутој књижици 1871. године.

¹⁴⁵ Последњу реченицу Марковић је додао при прештампавању овог чланка у књижици *Неколико чланака*.

¹⁴⁶ Речи: „т. ј. слободна конкуренција“ Светозар је изоставио у другом издању.

¹⁴⁷ Ова последња реченица овог пасуса изостављена је у другом издању.

¹⁴⁸ У другом издању овог чланка избачене су следеће речи у овој реченици: „...школе А. Смита, само што она развија та начела“, па завршетак

ове реченице гласи: „...и у економици она признаје основна начела много научније и доследније но све тако зване „економисте“ смитовске школе почињући од М. Б. Сеја до Рошера“.

¹⁴⁹ Упоредити текст који следи са 171—174. страном *Капитала* поменутог издања, том, I, одакле Марковић очигледно преузима пример који наводи Маркс.

¹⁵⁰ Текст на следећим страницама садржан је делимично у 12. глави Марковићевих *Начела*, IV и V глава. II тома.

¹⁵¹ Упоредити Марковићеву напомену у XI глави, параграф 4, *Начела*..., I.

¹⁵² У поменутом, Светозаревом личном примерку књижице *Неколико чланака*, овде је оловком означено и са стране додат: „О овом ваља прочитати Гајхову „Хигијену“.“

¹⁵³ Даљи текст који следи упоредити с V главом II свеске *Начела народне економије* Светозара Марковића.

¹⁵⁴ *Монтања*, горња седишта у француској Уставотворној и Законодавној скупштини од 1848. г., која су заузимали представници малограђанских демократских републиканаца (по примеру монтањара из француске револуције).

¹⁵⁵ Устанак париског пролетаријата, отпочео 23. VI 1848. подизањем барикада.

¹⁵⁶ Упоредити овај део текста с Марксовим ставовима у *Манифесту комунистичке партије и Беди филозофије*.

¹⁵⁷ У другом издању овог чланка овај део реченице гласи: „једино либерализмом политичним и економским да задовољи...“

¹⁵⁸ Оригинални назив за Прву интернационалу.

¹⁵⁹ Прва интернационала је основана 1864, а не 1866; 1866. одржан је Први конгрес (почетком септембра у Женеви).

¹⁶⁰ Мацини није уопште био позван да изради програм за Интернационалу, већ је на састанку Комитета (изабраног на оснивачком митингу, 28. IX 1864. у Лондону), који је одржан око средине октобра, мациниста и лични секретар Мацинијев у емиграцији, Лудвиг Волф, предложио да се за програм Интернационале прихвати статути Мацинијевог Друштва италијанских радника у Лондону, које је израдио Мацини; Маркс је у другој половини октобра саставио пројект програма и привремених статута, који су били примљени. Мацини је био развио извесну делатност међу италијанским радницима, па је можда у међувремену послао некакав свој пројект.

¹⁶¹ Упоредити наредни текст са XII главом прве, и V главом Друге свеске Светозаревих *Начела народне економије* (IX и X књ. овог издања).

¹⁶² Лист *Марсељезу* уређивао је Рошфор; према томе лист је био леви републикански, а не социјалистички.

¹⁶³ Цитат је узет из Марксовог *Капитала*, књ. I, стр. 635, изд. Култура, Београд 1947, где стоји: „Сила је бабица сваког старог друштва које у утроби носи неко ново друштво“.

¹⁶⁴ Месец јул овде је погрешно одштампан, јер је чланак првобитно објављен у бројевима *Панчевца* од 4—28. јуна, што значи да је писан тог месеца, а не јула.

¹⁶⁵ После објављивања овог чланка, појавио се критички осврт Драгише Станојевића (стр. 241. и 136. ове књ.), на који је Светозар убрзо одговорио (текст тог одговора доносимо као следећи чланак ове књ.).

¹⁶⁶ Светозареву *Изјаву* видети на стр. 60, тома овог издања, а напомену *Младе Србадије* — у бр. 1 од 15. априла 1870.

¹⁶⁷ *Застава*, бр. 60, од 24. маја 1870.

¹⁶⁸ Закључак са I скупштине Уједињене омладине српске из 1866. године, према предлогу Владимира Јовановића.

¹⁶⁹ Приступ, у коме је донет овај програм, објављен је у бр. 1 Младе Србадије, од 15. IV 1870, 1—2; текст програма, који даје Светозар, идентичан је с оригиналом; једино је тач. 10. дата у скраћеном облику.

¹⁷⁰ Светозар овде циља на Српско учено друштво у Београду и на Матицу српску у Новом Саду.

¹⁷¹ Мисли на Народно позориште, почело да ради 1869. године; иницијатор за његову изградњу био је кнез Михаило.

¹⁷² Позориште је отворено представом *Посмртно слово кнеза Михаила*.

¹⁷³ Присталице теоретског правца у политичкој економији познатог под именом *хармонија интереса*, који је, у својој каснијој фази (XIX век), одрицао постојање класних противуречности у капиталистичком друштву и проповедао општу солидарност интереса свих класа.

¹⁷⁴ Ово је одломак из непотписаног приказа Жујовићеве поменуте студије, објављене у књ. XXVI *Гласника Српског научног друштва* за 1869, који је изишао у склопу општег приказа ове свеске *Гласника* у бр. 3 *Младе Србадије* за 1870. годину, стр. 97.

¹⁷⁵ Овај рад Владимира Јовановића продужен је у још два броја *Младе Србадије*; део који је Светозар подвргао критици износи првих пет поглавља, тј. преко две трећине целог рада.

¹⁷⁶ Поменути чланак је објављен у св. 2 *Младе Србадије*, стр. 68—76, под потписом „-ћ-“; у напомени стоји: „На основу дела *Aesthetik von Moritz Carriere*“.

¹⁷⁷ Одломак из народне песме упор. са *Делима Вука Караџића*, том II, „Прогрета“, Београд 1969, стр. 145—146.

¹⁷⁸ Тј. раније наведени чланак *Шта је лепо*.

¹⁷⁹ Пошто је предлог Светозара и његових циришких другова о уређењу омладинског органа послат Годишњем одбору Уједињене омладине српске овде крајем 1869. године вероватно пропао, може се претпоставити да овај чланак садржи неке од основних концепција и да представља врсту замене пропалог програмског предлога.

¹⁸⁰ Мисли се на плебисцит из маја 1870. године о питању реформе устава, коју је спроводио Наполеон III; о њему, попут Маркса у Осамнаестом бримеру, Светозар је, као и овде, писао и у чланку *Српске обмане*.

¹⁸¹ Поред других француско-немачких супротности, непосредни повод за избијање рата било је питање кандидата за шпански престо после свргавања дотадашње шпанске краљице којој је, за време револуције, Наполеон био пружио подршку.

¹⁸² Сукоб између Француске и Пруске Русија је користила да би се ослободила неких обавеза које су јој наметнуте после пораза у Кримском рату, — отуда ово приближавање Пруској.

¹⁸³ Срески начелници у Србији тада још су имали право да за мање кривице кажњавају батинама.

¹⁸⁴ Лист *Народни пријатељ* излазио је у Земуну 1870. године, под уредништвом Симе Поповића; био је орган опозиционог левог крила омладине.

¹⁸⁵ Овај чланак је Светозарев одговор на чланак Драгише Станојевића *Друштвена и политичка борба у Европи*; Станојевић је одговорио и на овај Светозарев чланак (стр. 259. ове књ.). — Као што је у Предговору речено, овде смо одступили од строгог хронолошког принципа и овај чланак дали у овој књ., иако је он настао по Светозаревом повратку из Швајцарске; ово смо учинили, како је већ поменуто, да би сви чланци ове полемике били на једном месту, а и иначе у питању је практично допуна ранијег чланка, написаног на путу за Србију.

¹⁸⁶ Овде има делимичних интервенција Светозара Марковића када наводи свој оригинални текст из претходног чланка, али се њима не мења суштина. Многобројне цитате у овом тексту, било из Светозаревог или Станојевићевог рада, упоређивали смо с оригиналима. Међутим, како су наводи углавном тачни (с делимичним изменама које не мењају смисао), остављени су онако како их је Светозар овде навео.

¹⁸⁷ Француски: „*Laissez faire — laissez passer*“, односно: „Пустите ствари нека иду својим током“. Овим основним начелом економског либерализма, за које се залажу физиократи, класична школа политичке економије и сви економисти почев од Смита, с изузетком немачке историјске школе и Маркса и марксиста, истакнуто је начело немешања државе у привредни живот и препуштање привредног живота деловању закона вредности, односно закона понуде и тражње, што је прилагођено потребама и законитостима либералног капитализма XIX века.

¹⁸⁸ Мисли на јакобински устав из 1793. године.

¹⁸⁹ Мисли на Адама Смита.

¹⁹⁰ Мисли се на критику Милових „*Принципа политичке економије*“, коју Чернишевски објављује у „Савременику“ из 1861. године и на критичке примедбе Чернишевског на Милове „*Принципе политичке економије*“, објављене уз издање овог дела, у редакцији А. Пипина у Петрограду 1865. године (видети о томе опширније у IX и X књ. овог издања).

¹⁹¹ Станојевић је алудирао на губитак Светозареве стипендије, почетком 1870, и на његов чланак о тадашњем министру просвете Д. Матићу, који му је стипендију одузео (видети *Отворено писмо г. Матићу* (стр. 50. ове књ.).

¹⁹² Романска секција, у ствари Романска федерација (скуп швајцарских секција Прве интернационале у којима су преовлађивале Бакуњинове присталице), одржала је конгрес у Шо-де-Фону априла 1870, на коме је дошло до цепања на марксисте и бакуњинисте у питању пријема у Интернационалу жевевске секције Бакуњинове *Алијансе социјалне демократије* (основане после Бакуњиновог иступања из Лиге за мир и слободу 1868); после конгреса у Шо-де-Фону, бакуњинистичка већина основала је *Руску федерацију*, руску марксистичку мањину (предвођену руским револуционаром Н. Утином); Генерално веће Интернационале признало је као своју секцију. Њу је у Генералном већу заступао Карл Маркс, а члан-кореспондент две секције за Србију био је Светозар Марковић.

¹⁹³ Први чланак је *Отворено писмо г. Матићу*, а други *Питање уредништву „Заставе“*, стр. 50. и 86. ове књ.

¹⁹⁴ То је Станојевићева брошура, објављена крајем 1869. у Женеви (податак о времену њеног излагања из штампе дао је сам Станојевић у својој брошури *Ђацима четврте године...*, стр. 15), што значи да је година 1870, отиснута на књизи, стављена да би се сачувала њена књижевска актуелност током следеће године; у њој је Станојевић први пут изнео свој пројект о „сувереним општинама“; Светозар ју је могао читати у Бечу, приликом повратка из Цириха у Србију (видети хронологију на крају тома), што значи да се ту задржао неколико дана; пошто је овај одговор написао у Ср. Карловцима 24. VII (по старом), излази да је Светозар провео извесно време и у Војводини, пре повратка у Србију.

¹⁹⁵ У Базелу је те године, у септембру, одржан IV конгрес Прве интернационале.

¹⁹⁶ У Брислу је септембра 1868. одржан III конгрес Прве интернационале.

¹⁹⁷ Овај цитат је узет с краја другог поглавља *Пролетери и комунисти*; целу претходну алинеју Светозар је написао на основу *Манифеста комунистичке партије*.

¹⁹⁸ Мисли на II конгрес немачке социјалдемократске радничке партије, одржан у Штутгарту почетком јуна 1870. године.

¹⁹⁹ Цитат је узет са стр. 57—58; пун наслов ове Станојевићеве брошуре гласи *Ђацима четврте године Правног факултета београдског*, Нови Сад 1870.

²⁰⁰ У овом тому објављујемо и писма Светозара Марковића настала у време његовог боравка у Швајцарској 1869—1870. године. Део ових писама преносимо из *Страже*, јер оригинали нису пронађени, и то, дакако, онако како их је тада објавио Пера Тодоровић. Наслове за писма из *Страже* давао је Пера Тодоровић и ми смо их и задржали. Наднаслови за сва писма наши су.

²⁰¹ Писма из Швајцарске Марковић је датирао по новом календару.

²⁰² Овим питањима Светозар се бавио у другој књизи *Начела народне економије — Расподела*.

²⁰³ То су чланци објављени под насловом: *Поглед на државно образовање Србије, II, и Наша садашњост*.

²⁰⁴ У „Шабачке оборе“ Вучић је затварао присталице Обреновића по угушењу катанске буње 1844, а у „Врачарске рупе“ Вучић је трпао обреновићевце приликом буње 1842. У оба случаја са затвореницима се поступало сурово и бездушано.

²⁰⁵ Нова алузија на кнеза Михаила.

²⁰⁶ Јован Балаитски, нови уредник *Јединства*, дошао после Стојана Бошковића.

²⁰⁷ Објављујући ово писмо у *Стражи*, Пера Тодоровић погрешно бележи да је оно упућено Паји Михајловићу.

²⁰⁸ Јеврем Марковић био је тада професор Артиљеријске школе.

²⁰⁹ Алузија на кнеза Михаила.

²¹⁰ Опет алузија на кнеза Михаила.

²¹¹ *Млада Србадија* је почела излазити као орган Уједињене омладине српске 1870, а Светозар ово пише у време припрема за почетак излажења.

²¹² Овде је сам Светозар погрешно написао „1869“ уместо „1870“.

²¹³ Светозар је покатакд грешио у погледу назива листа *Млада Србадија*, као што је овде случај, где је написао *Млада Србија*.

²¹⁴ Напомене уз писма под звездом потичу од Пера Тодоровића при прештампавању у *Стражи*. Наслов Светозаревом писму такође је дао Пера Тодоровић при првом штампању.

²¹⁵ Значи: напредњачка.

²¹⁶ Присталице левог крила Републиканске странке у Француској, на челу са Гамбетом.

²¹⁷ Светозар назива Рошфора социјалистом, што он у ствари није био нити је имао своју странку.

²¹⁸ Ернест Пикар био је представник умереног крила Републиканске странке.

²¹⁹ Алузија на раније Јовановићево писање, када је био у опозицији према режиму кнеза Михаила.

²²⁰ Мисли на Драгишу Станојевића.

²²¹ То је други Светозарев боравак у Србији у време ферија. Први је био 1867, а овај други 1868. године.

²²² Мисли на мучење убица кнеза Михаила у затвору.

²²³ Паја Михајловић.

²²⁴ Овај Жујовићев напад објављен је под насловом *Вика са земунске обале* у новосадској *Застави*.

²²⁵ По завршетку ферија 1868. године.

²²⁶ Чланак *Велика Србија* објављен је у новосадској *Застави*, бр. 100 и 101, 15. и 19. XII 1868. године.

²²⁷ Мисли на Милетићеву Српску народну слободумну странку.

²²⁸ Алузија на Владимира Јовановића и његову париску мисију за рачун званичне Србије.

²²⁹ Светозар мисли на Васиљевићев напис *Предлог за идућу омладинску скупштину*, који је објављен у *Србији*, бр. 96, од 15. VIII 1869. године.

²³⁰ На IV омладинској скупштини, одржаној у Великој Кикинди од 24. до 28. VIII 1869, Васиљевићев предлог такође није прихваћен.

²³¹ Опет је реч о Омладинској скупштини у Великој Кикинди.

²³² Овај документ је интересантан због података које пружа у вези с рођењем Светозара Марковића. Као што се види, Начелство округа црногорског није се потрудило да прегледа црквене књиге рођених, него је једноставно одговорило да се „по дознању његову“ Светозар родио у Нишеву и упутио

тамо молиоце. Наравно, у црквеним књигама Нишевца није се могло наћи да је Светозар тамо рођен, јер кад му је отац премештен у Нишевац, Светозар је већ имао две године и три месеца, како је раније изнето. Јеврем, брат Светозарев, тврдио је да је Светозар рођен у Зајечару — како стоји и у његовом сведочанству о завршеној Великој школи. Овај податак у сведочанству, као што се зна, унесен је на основу крштенице која је морала бити саставни део докумената везаних за Марковићево школовање. Уз ово Решење дајемо и неколико других докумената који чине саставни део овог предмета, реметећи унеколико строг хронолошки принцип.

²³³ Марковић је у овоме био у праву.

²³⁴ Мада се Марковић обраћа министру приватно, ово, као и друга писма која се односе на регулисање школарине и школовања, сврстали смо у поглавље *Документи*.

²³⁵ Очито је овде Марковић учинио омашку, па је, уместо речи *ванредним*, написао *редовним*.

²³⁶ Велику захвалност дугујемо др Вернеру Цимерману, професору из Цириха, који је истражио, прибавио и уступио нам за објављивање низ докумената о боравку Светозара Марковића у Швајцарској.

²³⁷ Део штампаног списка студената Политехнике у Цириху за школску 1869/70. годину. Први редни број означава редослед свих уписаних студената, а други редослед студената III године. Текст сложен курзивом уписао је накнадно мастилом вероватно сам управник Политехнике, јер је овај примерак списка њему припадао (В. Цимерман, цит. рад).

²³⁸ Као што се из датих докумената види, Марковић је уписао II годину инжењерског одсека Политехнике у Цириху, али се убрзо и исписао. На 14. страни Програма ове школе за 1870/71. школску годину, коју прилажемо у копији, види се да је у другу годину истог одсека био уписан Никола Пашић, а на исту годину с Марковићем Пера Велимировић (под редним бројем 197). Како иза ових докумената са Политехнике следе изводи из књига пријава и одјава боравака Светозара Марковића у Цириху, неопходно је напоменути још и следеће.

Према истраживањима др Вернера Цимермана (видети његове радове *Südslavische Studenten in Zürich. Ein Beitrag zur Auswertung lokaler Quellenmaterials Verlag für Geschichte und Politik 1983. Schnifftreihe Des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts. Band VIII*, стр. 329—330, као и саопштење на научном скупу *Светозар Марковић и Маркова Интернационала*, у Српској академији наука и уметности 1983. године, *Svetozar Marković in Zürich 1869/70. Lokalen Fakten und Perspektiven*) Марковић је неко време био непријављен, што за сада остаје необјашњиво. У то време позната је Марковићева адреса на Тргу Предигер (*Prediger-markt*), бр. 22. Становао је у истој згради као и Живојин Стојановић, бравар, рођен у Београду 1843. године. Стојановић је радио у једном од најстаријих предузећа у Цириху, код Ешера Вајса Старијег, које и данас постоји. У исто време ту станује и Ђорђе Димитријевић, трговац из Београда, рођен 1828. године, који се, по свој прилици, бавио и недозвољеном трговином „турским дуваном“. Становак Вол протерана из Цириха због подвођења, а Марковић и Димитријевић су још неко време становали у тој згради.

Према пријавама боравака може се пратити Марковићево становање од 13. јануара до 12. априла 1870. године на Новом тргу Neumarkt бр. 4 у којој је данас смештен Архив града Цириха. Одатле се одселио у оближњи *Hottlingen* код hr. Bülsterli-a улица Росен (*Rosenstrasse*), бр. 360, о чему немамо ближих података. На тргу Neumarkt становао је са Петром Велимировићем, са којим је, видели смо, био уписан на исту годину студија инжењерског одсека Политехнике у Цириху, а блиско је сарађивао с њим и у време повратка у Србију. Марковић је Велимировићу при одласку из Србије 1875. године, непосредно пре смрти, оставио и тестамент (опширније видети *Црвени барјак у Крагујевцу 1876, Грађа, I и II, Крагујевац 1976*).

²³⁹ Сматрамо да је ове прилоге, објављене такође у *Застави*, послао Марковић (видети белешке 18, 21—23 и 31, као и текстове у вези с њима). Ради увида у целину ове проблематике, ми и ово објављујемо у прилозима ове књ.

²⁴⁰ Тј. други конгрес Лиге.

²⁴¹ Мисли се на два ранија извештаја Светозара Марковића.

²⁴² Напомену је вероватно дало уредништво Заставе.

²⁴³ Видети напомене 18, 21—23, као и текстове у вези с њима.

²⁴⁴ О овоме је Марковић писао у два чланка, која смо донели (стр. 7. и 20. ове књ.).

²⁴⁵ Од Срба је у овај Одбор био делегиран Драгиша Станојевић.

²⁴⁶ После овога текста објављен је у Застави још један прилог, који је Светозар највероватније такође послао или га је донео собом при повратку из Швајцарске, јер се управо у то време враћа у земљу. Исто као што је за лист Србију донео Проглас Париске секције Прве Интернационале, поводом избијања француско-пруског рата (видети о томе више у IV књ. овог издања). Овде дајемо тај прилог, који је објављен у додатку Заставе, у рубрици Стране земље, бр. 86. од 26. VII 1870:

„ШВАЈЦАРСКА. На дан 12. о. м. састала се Међународна лига за слободу и мир на своју ванредну скупштину у Базелу, где је издала овај Позив на јевропске народе: „Букнуо је грозан, варварски рат међу два образована народа. Ми га не можемо отклонити; он ће се распламтити. Али зато и опет сматрамо за нашу свету дужност, да наново и непосредно на граници оба ратујућа народа прогласимо, да ће се ратови, што се не воде ради ослобођења народа, него ради подмицења династичног честољубља, тек онда моћи отклонити, кад једном народи задобију слободну самоуправу, те сами решавају својом судбином. У овом тренутку, када, као што говоре, само топови имају реч, у том тренутку хоћемо да пустимо да говори и правда и разум и човечност. — Пре него што ће се палити села, и пушити бојиште, пре него што ће нове машине за разоравање отпочети грозно клање, пре развалина, јада и чемера и несреће свакојаче, што долазе уз претњу гнуснога рата, — позивамо све народе, да се с нама заједно завере, да ће тежити, да постигну оне државне форме, из којих никад више неће моћи понићи какав рат, у коме се браћа кољу, него из којих ће се по начелима нашег савеза подићи уједињене државе јевропске“. Потписан је проглас од председника и других чланова лигиног конгреса па и од госпође Марије Гег, која га је у име матера потписала“.

²⁴⁷ Поводом овог Позива на претплату Светозар је написао чланак Реалност у поезији (стр. 89. ове књ.), на који је уредништво Матице одговорило написом који такође дајемо у овој књ. стр. 237.).

²⁴⁸ Први део приповетке Љ. Каравелова Је ли крива судбина, објављен у Матици за 1868. годину, бр. 9—21. Насупрот обећању уредништва наставак није изишао у Матици нити је уопште био штампан за живота Каравелова; у његовој рукописној оставини нађен је непотпун други део приповетке на руском језику, који је И. Х. Конев објавио у књ. I, Известия на Института за българијска литература, 1852, одакле га преноси Ђ. Игњатовић, у српском преводу (Летопис Матице српске, 376, 1955, стр. 593—604).

²⁴⁹ Овај чланак је одговор либерала на Светозареве написе, посебно — Велика Србија и Отворено писмо г. Матићу; најдиректнији одговор Светозара и његових сарадника на овај чланак налазимо у тексту Народна странка пре и после омладинске скупштине, IV књ. овог издања.

²⁵⁰ Алузија на конзервативце.

²⁵¹ Алузија на владу кнеза Александра Карађорђевића (туркофилска, па аустрофилска).

²⁵² Мисли се на проту Ј. Јовановића (Протоколи редовне Народне скупштине држане о Миољдне 1867. год. у Крагујевцу, Београд, 1868, стр. 13; текст поднете адресе није објављен).

²⁵³ Алузија на листове и њихова уредништва — Видовдан у Београду и Напредак у Новом Саду.

²⁵⁴ Ова и сличне алузије до краја чланка односе се на Светозара Марковића и његове сараднике.

²⁵⁵ Мисли се на Владимира Јовановића, од кога су у Омладинском календару за 1870. годину два потписана чланка (Ајдуци и Банка) и два непотписана (Банке народне и Српски народ у 1868).

²⁵⁶ Мисли се на познату Тенкину заверу.

²⁵⁷ Алузија на Заставу у Новом Саду.

²⁵⁸ О првом питању писано у чланку Слободна штампа и закон о њој, Србија, бр. 75, 76, 78, 80, 83 и 84 од 3—4. јула 1870, а о осталим у чланку Законотворна скупштина, Србија бр. 131—134 од 16—19. септембра 1870.

²⁵⁹ Трусов, Антон Данилович, руски револуционар, учесник пољског устанка 1863. године, емигрант. Члан Бакуњиновог „Интернационалног братства“, а потом Утинове групе антибакуњиниста и Прве руске секције Прве Интернационале у Женеви. Са Н. Утином уједињао, после првог броја, Народное дело (видети о томе напомену 86. ове књ.).

У веома обимној и важној преписци Светозара Марковића ово је једино сачувано данас познато писмо упућено Марковићу. Сва остала су загубљена или уништена.

²⁶⁰ О Марковићевом ставу према Нечајеву видети његов чланак Руски револуционари и Нечајев, четврта књ. овог издања.

²⁶¹ Како је Светозар Марковић у сукобу руских емиграната бакуњиниста и марксистичке струје (Прве руске секције Прве интернационале) био на страни ових других, то је од њега зазирао и сам Бакуњин (о томе видети више: Archives Bakounine, Bakunine — Archiv, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam, том I—VI, 1961—1977. Посебно стр. 359—360. и 476, IV тома и стр. 157, 215—216, 374, 530. и 533. тома V), те није чудно што се и сама Утинова група обраћа Марковићу.

²⁶² Тј. Прве интернационале.

²⁶³ И руски и српски студенти у Цириху, који су се, попут Светозара Марковића, укључили у рад Прве интернационале, деловали су у оквиру Мешовите, или Wilde секције у Цириху. Ова секција је радила по језичким групама. У овој словенској језичкој групи, по свему судећи, најбројнији су били Срби, што је доскора било непознато нашој историографији (о овоме видети више у раду др Јована Дубовца, Светозар Марковић и другови — чланови Циришке секције I интернационале, Зборник прилога филозофији и науци поводом осамдесетогодишњице рођења академика Душана Недељковића, посебна издања Српске академије наука и уметности, књ. DLI, Одељење друштвених наука, књ. 91, 1983, стр. 87—93).

²⁶⁴ Фелтон у Народном делу односи се на хапшење и процес Семјона Сребрењникова, који је изашао као посебан прилог у броју 3 од 31. маја 1870, а у бројевима 4 и 5 од 30. јуна и 31. јула 1870. штампан је и текст самог Сребрењникова.

²⁶⁵ Француски: „примљено“ или „одбијено“.

²⁶⁶ Овај чланак је објављен анонимно. Међутим, Владимир Јовановић се открио као његов писац (Уреднику „Панчевца“ — књ. IV овог издања). Да је Јовановић знао ко је писац чланка Политички и економни положај радничког staleжа у Србији, показује низ његових провидних алузија.

²⁶⁷ Тј. Светозара Марковића. О овоме видети примедбу редакције Народного дела и нашу белешку бр. 86.

²⁶⁸ На заседању Топчидерске скупштине, одржане 20—22. јуна, тражено је на последњем састанку остварење основних захтева Светоандрејске скупштине из 1858—1859. године, и то у тач. 8—12 „Изјаве“, али без помињања Светоандрејске скупштине.

²⁶⁹ Јовановићеви наводи из Марковићевог рада објављеног у Народном делу имају бројне правописне грешке и често су лоше транскрибовани, али ми у њима нисмо правили исправке.

²⁷⁰ Текст Светозаревог чланка стр. 89. ове књ.

²⁷¹ О чланцима Љубена Кафавелова подробније у белешци бр. 240 I књ.

²⁷² Мисли на поменути Светозарев чланак Реалност у поезији, који овако назива због поднаслови Писмо уредништву Матице.

²⁷³ У Марковићевом тексту ове три речи нису подвучене.

²⁷⁴ Ово је критички осврт Драгише Станојевића на истоимени чланак Светозара Марковића, о чему је већ било речи у белешци 185.

²⁷⁵ Алузија на одузимање стипендије Светозару Марковићу и чланак поводом тога *Отворено писмо г. Матићу* (стр. 50. ове књ.).

²⁷⁶ Женева, крај 1869. године (као година штампања отиснута 1870, о чему је било речи у белешци 194).

²⁷⁷ Трећи конгрес I интернационале, септембра 1868.

²⁷⁸ Шаспо — пушка острагуша; алузија на интервенцију војске у угушивању радничких штрајкова.

²⁷⁹ На овај чланак Д. Станојевића Светозар Марковић је одговорио чланком *Критика на „Друштвену и политичку борбу у Европи“* (стр. 136. ове књ.), на који је Станојевић опет одговорио чланком *Г. Светозару Марковићу*, који такође доносио (стр. 259. ове књ.). Либералско реаговање на ову полемику био је чланак Владимира Јовановића *Међународна и друштвена борба — некада и сада, Будућност*, бр. 6 и 7 од 17. и 18. јануара 1873. године (из тог чланка један део реченице узео је Владимир Јовановић за наслов својг чланка *Социјализам или друштвено питање*, објављен исте, 1873. године у *Гласнику СУД*, XXXIX, стр. 1—116, на који је Светозар Марковић одговорио истоименим чланком у *Раду* 1874. године; сви ти текстови биће дати у XIII књ. овог издања).

²⁸⁰ О овом чланку видети белешку 86.

²⁸¹ О разлогу објављивања овог чланка било је речи у белешци 126.

²⁸² Алузија на терминолошку формулацију у Марковићевом чланку *Видовданској господи*.

²⁸³ У популарном смислу — владавина терора.

²⁸⁴ Тј. изневерили интерес свога народа, одн. прешли у службу Бечу и Пешти.

²⁸⁵ Присталице полумера, одн. реакционари и контрареволуционари (по имену Мадам Ролан, жене министра унутрашњих дела Ролана у првом периоду француске револуције, чији је салон био главно састајалиште *жирондинаца*, скупштинских представника трговачко-индустријске буржоазије, која је током револуције прешла на позиције реакције, док су *јакобинци*, с Робеспјером на челу („робеспјеристи“), били скупштински представници револуционарне буржоазије оријентисане против феудално-апсолутистичког поретка, у чијем су се сламању служили системом страховладе).

²⁸⁶ Ове своје концепције Станојевић је изнео најопширније у чланку *Чему се спрема Србија, а шта се приправља на Западу* (изишао у облику летка као додаток бр. 26 *Панчевца* од 21. септембра 1869); он је, иначе, директно апострофирао Заставу због њеног опортунистичког става према унутрашњој политици намесничког режима у Србији, због чега се може узети да Милетићев чланак представља, једним делом, и посредну одбрану од Станојевићевих оптужби; на овај Милетићев чланак Станојевић је одговорио написом *Којој партији ја припадам*, — вид. његову брошуру (малу збирку чланака) *Династијашима*, Земун, 1870, 19—20.

²⁸⁷ Ове назоре Светозар је изнео у чланку *Српске обмане*.

²⁸⁸ Видети белешку 284.

²⁸⁹ Погрешно схваћена бакуњинистичка концепција о слободном савезу слободних општина (добровољној федерацији комуна) као основним — аутономним — ћелијама анархистичког друштвеног уређења; у ствари, Милетић овим циља на Станојевићеву концепцију „суверених општина“, коју је овај изложио, као што је већ речено, у брошури *Le communisme individualiste* и у критици Светозаревог чланка *Друштвена и политичка борба у Европи*, мада ова концепција нема никакве идеолошке везе са Бакуњиновом.

²⁹⁰ Мисли на француске умерене републиканце када су ови, са Е. Оливијеом на челу, пришли бонапартистичком режиму Наполеона III у периоду тзв. либералног царства.

²⁹¹ Разлог за објављивање овог прилога наведен је у белешци бр. 185.

²⁹² Светозар Савковић, као и Поповић и Ђорђевић, професор новосадске гимназије и припадник Омладине.

²⁹³ О овој полемици Драгиша Станојевић је и доцније писао, говорећи да га је Светозар Марковић добро „исчибукао“, и да је тада увидео „грдне празнине“ у својој докторској глави (Милош Јовановић, *Изабрани списи Драгише Станојевића*, Нови Сад, 1957, белешка 117, стр. 401).

²⁹⁴ О Драгиши Станојевићу има више података у предговору поменутог дела у претходној белешци, као и у докторској тези истог аутора (М. Јовановић, *Драгиша Станојевић* . . . , Нови Сад 1971). Тада, 1870. године, Драгиша Станојевић је неоспорно присталица социјалистичког покрета (о овоме ће бити података и у IV књ. овог издања).

²⁹⁵ Стихијни терор народних маса, које су, по Бакуњину, у свеопштој „социјалној револуцији“ (како ју је он звао) имале до корена да разоре капиталистички друштвени поредак.

²⁹⁶ Капиталистичко газдинство = капиталистички начин производње.

²⁹⁷ Серф — серб, кмет, сељак везан за земљу у доба феудализма у Србији.

²⁹⁸ Наставак из бр. 67 *Панчевца*, о којем уредништво говори, почиње следећом реченицом: „Вама, наравно, није стало што они надринаучењаци још и данас велики уплив имају на стоку европску . . .“, што значи да је текст изгубљене стране Станојевићевог рукописа требало да дође између ове и претходне алинеје којом се завршава почетак чланка у бр. 66 (колико се зна, Станојевић није испунио ову „празнину“).

²⁹⁹ Француски — хитно, одмах.

³⁰⁰ Алузија на колебљиву политику кнеза Михаила, који је стално одлагао рат с Турцима.

³⁰¹ То место гласи: „Конгрес у Бриселу учинио је још горе. Пошто је прогласио колективну сопственост земљишта као средство за ослобођење пролетера, он, вероватно из бојазни да не застраши сељака, одлучује сасвим супротно од онога што је прогласио и налаже социјализму потпуну пасивност, препуштајући преображај земљишне својине дејству времена које ће од њега начинити неопходност економског развитка“ (Станојевићева брошура изишла је пре него што је отпочела ова полемика са Светозарем).

³⁰² Вид. Светозарево објашњење у одговору Д. Станојевићу *Критика на „Друштвену и политичку борбу у Европи“*.

³⁰³ Алузија на анархистичке принципе Бакуњина и његових присталица, који су одрицали ефикасност политичке борбе („сматрајући да ма какво учешће радничке класе у буржоаским политичким односима само учвршћује постојећи друштвени поредак“) и успех револуције (тј. анархистичке „социјалне револуције“) видели у потпуном уништењу државног механизма и читавог тадашњег друштвеног склопа.

³⁰⁴ То је друго дело Станојевићево издато на француском, чији пун наслов гласи: *La république permanente*; дело је штампано у Паризу 1870, пре 13 јуна (Станојевић га наводи у брошури *Ваџима четврте године* . . . завршеној тог датума).

³⁰⁵ Ово место у Станојевићевој књизи гласи: „Укидање посредних пореза“; то је тачка е одељка III: *Материјална слобода*.

³⁰⁶ У другој брошури ово место гласи: „Укидање свију регалних данака“; то је тачка в одељка III: *Слобода материјална*. У ствари то је исти програм с извесним битним разликама; пошто је српска брошура — завршена 13 јуна 1870, како стоји на крају текста — штампана доцније од француске (то се види из Станојевићеве напомене на стр. 15), ова друга редакција програма на српском важнија је од оне на француском пошто представља каснији, тј. десфинитивнији израз донекле измењене Станојевићеве концепције.

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

Светозар Марковић, рад Уроша Предића, 1898. — — — —	XI
Насловна страна књижице Светозара Марковића <i>Неколико чланака</i> , Панчево, 1871. — — — — — — — — — —	26
Намесништво, кнез Милан Обреновић и влада Кнежевине Србије 1868. године — — — — — — — — — —	28
Живојин Жујовић (1838—1870) — — — — — — — — — —	53
Застава, бр. 9 од 23. јануара 1870. године, са чланком Светозара Марковића: <i>Отворено писмо г. Матићу</i> — — — — —	60
Николај Исакович Утин (1840—1883) — — — — — — — — — —	75
Михаил Александрович Бакуњин (1814—1876) — — — — — — — — — —	76
Александар Александрович Серно — Соловјевич (1838—1869) <i>Панчевац</i> , бр. 45 од 4. јуна 1870. године, са чланком Светозара Марковића: <i>Друштвена и политичка борба у Европи</i> — —	96
Драгиша Станојевић (1844—1918), снимак из последњих година живота — — — — — — — — — — — — — — — —	121
Јеврем Марковић (1829—1878) — — — — — — — — — — — — — — — —	160
Антоније Хаџић (1833—1917) — — — — — — — — — — — — — — — —	167
Зграда Политехнике у Цириху у којој је студирао Светозар Марковић — — — — — — — — — — — — — — — —	185
Из Програма Циришке политехнике (1870—1871) — — — — — — — — — — — — — — — —	200
Последња страница Решења Министарства просвете и црквених дела о одузимању стипендије Светозару Марковићу, 31. јануар 1870. године — — — — — — — — — — — — — — — —	208

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

А

Авељ, 9
 Ајтел, 7, 9, 10, 15, 24
 Акола, 25
 Александар (в. Карађорђевић)
 Аманд Гоег, 213
 Андраши, 4
 Аранђеловић К. Мате, 177
 Аст Фердинанд, 273

Б

Бабеф, 15, 142, 265
 Бадемлић Јован, 190, 191
 Бајст, 4
 Бакуњин Александрович Михаил,
 21, 76, 134, 142—144, 146, 148,
 229, 230, 244, 246, 257, 260, 275,
 278, 285, 289, 291
 Балаитски Јован, 277, 286
 Балацки, 158
 Бан Матија, 3
 Барни Жил, 7, 9, 10, 15, 22, 24,
 213, 216, 218
 Баум, 14
 Бах, 273
 Бекер Ј. Ф., 278
 Бекл Т., 46
 Белимарковић Љубомир, 153
 Белимарковић Јован, 186, 189
 Бизмарк Ото, 4, 16, 23, 133, 134,
 251, 253
 Бихнер Л., 20
 Бисо, 11, 12, 14

Блазнавац М., 159, 170, 171
 Блан Луј, 111—113, 134, 144, 245,
 246
 Боден, 114, 142, 143, 245, 248
 Босак Ханке, 15, 16, 22, 23, 213,
 218
 Бочкарјов I, 281
 Бошковић Стојан, 56, 57, 158, 161,
 171, 277, 286
 Булвер М. Е., 237
 Бури, 12
 Букле Т., 277
 Буше, 18

В

Вајс Ешер, 287
 Валожић Велимир, 221
 Васар, 64
 Васиљевић Алимпије, 48, 57, 58,
 171, 172, 276—278, 281, 286
 Велимировић Петар, 161, 190, 191,
 287
 Венне, 13
 Вендел Херман, 12, 16
 Виронбоф, 15, 18
 Волтер Франсоа Мари, 11
 Волф Лудвиг, 283
 Вучић, 51, 286
 Вукашин (краљ), 129

Г

Гај, 283
 Гаљар, 264
 Гамбега, 286
 Гарашанин Илија, 51, 171, 276

Гарибалди, 10, 20
 Гадино, 11—14
 Гег А., 22
 Гег Марија, 9, 22, 213, 288
 Гег, 8, 10, 14, 17, 18
 Гервин, 219
 Гершић Гига, 280
 Гледстон, 104
 Гојко, војвода, 129
 Горчаков, 133, 135, 171

Д

Дарвин, 125
 Деласкез Шарл Луј, 275
 Дејановић Д., 68, 278
 Димитријевић Борђе, 287
 Доброљубов Николај Алексан-
 дрович, 238
 Дрепер, 239
 Дубовац Јован, 289
 Дурковић-Јакшић Љ., 275
 Душан (цар), 33, 129, 257

Ђ

Ђорђевић Милан, 259, 291
 Ђурић, 161

Е

Ејтел Жил, 213
 Енгелс Фридрих, 282
 Еркслебен Доротеја, 64

Ж

Жиранден, 10
 Жујовић Живојин, 52, 53, 57, 59,
 126, 171, 172, 173, 277, 278, 284,
 286

З

Здравковић Алекса, 177, 178

И

Игњатовић Ђ., 288
 Иго (Хиго) Виктор, 7—9, 15, 17,
 20, 21, 22, 24, 25, 91, 237, 275

Ј

Јакшић В., 34, 276
 Јакоби, 10, 116
 Јанковић Милован, 171, 173
 Јехова, 29
 Јовановић Владимир, 127—129,
 170, 171, 213, 276, 280, 281, 283,
 284, 286, 289, 290
 Јовановић Јован, 278, 288
 Јовановић Јован — Змај, 156
 Јовановић Милош, 291

К

Кабе, 110
 Кавењак, 113, 114
 Кавур, 4
 Каин, 9
 Канг Имануел, 238
 Каравелов Љубен, 220, 288, 289
 Карађорђе, 35, 222, 226, 276
 Карађорђевић Александар, 273,
 276, 280, 288
 Карацић Вук, 284
 Касен, 10
 Квик Мишел, 213
 Кенеј, 137
 Керије, 125
 Кетле, 29
 Кине Едгар, 17, 20
 Кихот Дон, 77
 Кнежевић Алекса, 190, 191
 Ковачевић П., 178
 Конев И. Х., 288
 Конт Авг. [Огист], 46, 153, 277
 Краљевић Марко, 129, 255
 Крезо, 103, 249
 Кујунџић Милан Абердар, 90,
 280, 281
 Кулман, 187
 Кушевић, 4

Л

Ламартин, 91
 Ламински, 55
 Ланге Е. А., 109
 Ланде, 15
 Ласал, 109, 170
 Лек Арманд, 213
 Лемоније К., 9, 10, 11, 17, 21, 23,
 275
 Леополд, 273
 Лесинг, 239
 Лорје, 13, 18, 22
 Лон, 18
 Лонжије Ш., 11, 16, 21, 24
 Лудвиг XIV, 13
 Лудвиг XVIII, 13
 Луј Филип Орлеански, 274

Љ

Љочић Ђура, 164

М

Малетић Ђ., 281
 Малешот, 169
 Малтус, 139
 Мара, 112, 113
 Маринковић, 171
 Мариновић Јован, 276
 Марковић Јеврем, 159, 160, 162,
 177, 278, 286
 Марковић Марија, 177
 Марковић Радоје, 177, 179, 180
 Марло Карл-Касел, 100, 103, 109
 Маркс Карл, 109, 117, 121, 139,
 142, 143, 146, 147, 154, 243, 246,
 278, 282—285, 287
 Матић Д., 50, 51, 60, 142, 143, 162,
 163, 165, 171, 244, 246, 278, 281,
 285, 288, 290
 Мацини, 117, 148, 170, 283
 Маширевић, 4
 Мен Чарлс, 213
 Мијатовић Чеда, 109, 276
 Милан (в. Обреновић)
 Милош (в. Обреновић)
 Милетић Светозар, 5, 90, 273—
 275, 277, 281, 286, 290

Мил Џон Стурт, 46, 66, 102, 109,
 112, 119, 140, 154, 276, 285
 Мин, 14
 Мирабо, 13
 Милојковић Радивоје, 276
 Михаило (в. Обреновић)
 Михаиловић Паја, 155, 156, 158,
 159, 161, 279, 286
 Михаиловић Стевча, 276
 Монтан, 16
 Морган Јелисавета, 63, 278
 Морели, 142, 246
 Мурат, 135

Н

Најтингел, 64
 Наполеон I Бонапарте, 13, 22, 32,
 115, 119, 120, 132, 133, 147, 155,
 170, 226, 250, 251, 253, 274, 276
 Наполеон III, 13, 114, 134, 274,
 275, 276, 284, 290
 Недељковић Душан, 289
 Нечајев, 229, 230, 289
 Никола II Александрович Рома-
 нов, 134
 Николајевић Алекса, 37, 39
 Новаковић С., 280

Њ

Његош, 90

О

Обреновић Милан, 28, 278
 Обреновић Милош, 35, 222, 226,
 276
 Обреновић Михаило, 6, 33, 54, 82,
 226, 273, 276, 277, 278, 280, 284,
 286, 291
 Огарев, 230
 Оливијери Е., 10, 21, 223, 290
 Осман, 135

П

Пашић Никола, 161, 190, 191, 275,
 287
 Петар I, 32

Пети-Бертеле, 213
 Пикар Ернест, 116, 286
 Пијат Ф., 20
 Пипин А., 285
 Поликарп Христијан, 64
 Поповић М., 3
 Поповић Сима, 259, 276, 291
 Прим, 133
 Прудон Пјер Жозеф, 12, 19, 24,
 115, 144, 154, 245, 248

Р

Ракић, 161
 Рау, 109
 Риболи, 14
 Рикардо, 125, 139
 Ристић Јован, 36, 50, 55, 155, 159,
 277
 Ришеље, 13
 Робеспјер Максимилијан Мари
 Исидоре, 13, 43, 99
 Робински, 172
 Рогау, 144
 Розе, 13, 22
 Розе — О Донован, 63, 67, 70, 104
 Розена М., 3
 Ројер Клем, 11
 Роландеј Цон, 213, 216, 218
 Ролан, 290
 Роспај (Роспаљ), 134, 144
 Ротшилд, 118
 Рошер, 105, 109, 283
 Рошфор Арни, 144, 170, 275, 282,
 283, 286
 Русел, 14
 Русо Жан Жак, 105

С

Санцер, 11
 Сеј М. Б., 105, 283
 Сен Жист, 13
 Серебрењиков Семјон, 230, 231, 289
 Серно-Соловјевич Александрович
 Александар, 78
 Симон Жил, 10, 12, 13, 16
 Симон Л., 10
 Симон С., 110
 Симонов, 10
 Смит Адам, 105, 139, 140, 282, 285

Сонеман, 16, 19, 23
 Спенсер Херберт, 124, 169
 Срећковић П., 276
 Стојковац Михаило, 37, 41, 44, 57,
 278
 Станојевић Драгиша, 100, 121, 136
 —138, 140—144, 145—149, 171,
 172, 241, 249, 256, 259, 269, 274,
 280, 283, 284
 Стојановић Живојин, 287
 Стратимировић, 4
 Стреиле Ј. Ј., 181
 Струве, 130
 Сулова, 63, 64, 67
 Сусуков, 278

Т

Тацит, 250
 Тигро Роберт Жак, 137, 282
 Тимий Миленко, 179, 180
 Тодоровић Пера, 285, 286
 Трусов Антон Данилович, 229,
 231, 279, 289

У

Угљеша, 129
 Угричић Јевтимије, 276
 Утин Исаковић Николај, 75, 278,
 285, 289

Ф

Фане (Фанс), 103, 104, 282
 Фавр Жил, 11, 21, 249
 Феликс, 134
 Фери Жил, 13
 Фери М., 22
 Ферије, 14
 Фогт, 16
 Фрибур, 18, 24, 148
 Фридрих II, 32, 64, 65
 Фурије Шарл, 110

Х

Хаџић Антоније, 88, 165—167, 169,
 281
 Хаџић Владимир, 276
 Холенбах, 153
 Херцен Александар Иванович, 146
 Хершел, 169
 Хобс (Хобес), 105
 Хоге, 11
 Христић Никола, 36, 47, 51, 54,
 58, 156, 157, 276
 Хумболт, 10

Ц

Цезар Стефани, 213
 Цицерон Вернер, 287
 Цукић, 52

Ч

Чернишевски Николај Гаврило-
 вич, 109, 140, 154, 237—239, 285

Џ

Џингис—хан, 142

Ш

Шандеј Густав, 10, 12, 19
 Шапчанин М. П., 278
 Шекспир Виљем, 237
 Шилер, 240
 Шишкин, 171
 Шнајдер, 103
 Шокорац Марко, 183

РЕГИСТАР ГЕОГРАФСКИХ ИМЕНА

А

Алжир (Алгир), 27, 132, 133
Алпи, 8, 240
Америка (Св. Американски савез), 8, 13, 21, 35, 46, 66, 68, 89, 97, 108, 117, 125, 250
Амстердам, 289
Атина, 113, 139
Аустрија, 3—6, 10, 13, 15, 16, 23, 79—81, 84—87, 133, 172, 226, 227, 236, 254, 278, 280

Б

Балканско полуострво, 35
Баден, 12, 133
Базел, 117, 118, 141, 145, 285, 288
Белгија, 119, 120, 142, 145, 244
Београд, 47, 50, 57, 82, 124, 155, 158, 162, 165, 171, 173, 180—183, 187, 189, 191, 194—205, 206, 221, 225, 249, 256, 275, 277, 280, 282—284, 287, 288
Берлин, 10, 64, 132, 133, 135
Берн, 21, 24, 67, 148, 211, 215, 274
Беч, 79, 85, 144, 285
Бока, 89, 90, 240
Босна, 59, 90, 222, 240, 256
Брисел, 118, 145, 146, 148, 248, 268, 285, 291
Брно, 8
Бугарска, 34

В

Велика Кикинда, 281, 286
Велс, 103
Византијска империја, 39
Влашка, 254
Војводина, 57

Г

Германија, 64
Грац, 79
Грчка, 98, 108, 226

Д

Далмација, 79, 171
Дунав, 222

Е

Европа, 5, 7—10, 12—17, 20, 22, 25, 27, 28, 31, 35, 55, 59, 64—67, 79, 82, 83, 85, 89, 91, 93, 95, 96—100, 102—105, 107, 110, 111, 114—117, 120, 121, 125, 127, 130, 132, 134—137, 140, 142—144, 147—149, 161, 171, 172, 211, 212, 217, 222, 223, 241, 256, 257, 259, 263, 269, 284, 290, 291
Емс, 133
Енглеска, 46, 101—104, 112, 116, 118—120, 124, 137, 139—141, 144—146, 277, 282
Ерцеговина (в. Херцеговина)

Ж

Женева, 8, 20, 24, 72, 77, 90, 109,
141, 148, 166, 211, 213, 214, 218,
229, 232, 254, 274, 283, 285, 289,
290

З

Зајечар, 177, 287
Земун, 249, 259, 270, 284, 290

И

Индија, 97
Ирска (Ирландија), 84, 101, 102
Италија, 8, 10, 12, 27, 91, 116, 137,
140, 148, 226, 250

Ј

Јагодина, 177, 179, 180, 197—199,
201—204

К

Карловци, 3, 149
Кведленбург, 64
Кнежевачки округ, 177
Колумбија (Коломбија), 11
Косово, 129
Крагујевац, 186, 287, 288
Крим, 27, 64, 132, 134, 250

Л

Лајпциг, 65, 276
Лион, 119
Лозана, 17, 20, 21, 24, 148, 211,
217, 218, 274
Лондон, 63, 230, 283

Љ

Љубљана, 79

М

Мађарска, 4—6, 84, 85, 225, 273
Македонија, 34
Малорусија, 279
Манчестер, 64
Мексико, 132, 250
Минхен, 187
Молдавија, 254

Н

Напуљ (Напољ), 10, 215, 216
Невштал, 11
Немачка, 8, 10, 12, 16, 17, 102,
103, 110, 111, 116, 119, 120, 130,
133, 137, 140, 141, 145, 226, 250,
251
Нирнберг, 65
Нишевац, 177, 286, 287
Нови Сад, 5, 50, 83, 168, 173, 213,
220, 221, 259, 273, 276, 277, 281,
284, 285, 288, 289, 291

О

Олимпи, 14
Отен, 249

П

Панчево, 26, 275, 279, 282
Париз, 11, 12, 14, 22, 25, 32, 63,
110, 113, 132, 135, 231, 250, 263,
264, 275, 277, 291
Петроград, 54, 165, 171, 172, 180,
182, 183, 187—189, 204, 278, 285
Пешта, 50, 79, 81, 85, 220, 225,
273, 277
Пожаревац, 280
Пољска, 10, 15, 16, 17, 22, 250,
254, 275, 279
Пруска, 10, 13, 15, 16, 132—135,
251, 253, 254, 284

Р

Рајна, 132, 253
Ргогина, 177, 178

Рим, 98, 113, 114, 139
Римска држава, 108
Румелија, 34
Румунија, 226
Русија, 10, 12, 16, 17, 22, 23, 41—
43, 59, 71, 77, 80, 117, 119, 128,
133, 134, 142, 173, 179, 180, 226,
229, 230, 244, 254, 257, 278, 284

С

Сава, 222, 257
Садова, 133
Севастопол, 253
Србија, 4, 6, 27, 28, 30—38, 40—
42, 47, 48, 50, 54—56, 59, 61, 77,
80—85, 87, 129, 135, 155, 159,
162, 163, 165, 166, 197—199, 201
—204, 206, 221—228, 232, 256—
258, 273—282, 284—291
Сремски Карловци, 285

Т

Топчидер, 280
Тријер, 12, 13, 16
Трст, 79
Турска, 3, 16, 79, 80, 85, 142, 244,
278

У

Угарска, 16, 79, 87, 273
Ума, 64

Ф

Фиренца (Флоренца), 14
Француска, 8, 11—14, 17, 21, 22,
24, 25, 27, 35, 91, 93, 99, 102,
103, 105, 109, 111, 113—116, 118

—120, 132—134, 137, 138, 140,
41, 143—146, 170, 223, 245, 247,
250, 251, 253, 258, 274, 282, 284,
286

Х

Хајделберг, 32
Хале, 63
Хамбург, 65, 109
Херцеговина, 222, 256
Хрватска, 79
Худзон, 64

Ц

Цариград, 80, 280
Цирих, 50, 62—68, 71, 86—88, 92,
121, 131, 135, 142, 153, 155, 158,
159, 162, 165, 166, 168—171, 180
—191, 193—195, 198—206, 229—
231, 285, 287, 289
Црна Гора, 129, 222, 232
Црноречки округ, 177

Ч

Чешка, 10, 16

Ш

Швајцарска, IX, 7, 8, 10, 11, 21,
55, 64, 67, 77, 105, 117, 120, 141
—143, 148, 180, 188, 213, 227,
230, 240, 242, 243, 244, 246, 249,
274, 275, 278, 279, 284, 285, 287,
288
Шо-де-фон, 143, 285
Шпанија, 12, 116, 133, 137, 140,
148
Штутгарт, 148, 187, 285
Шумадија, 225

RESUME

I ARTICLES

A CES MESSIEURS DE LA SAINT BEDE: Procédant des positions du gouvernement serbe (exposées dans le journal conservateur »Vidovdan« — Saint Bède —) qu'il est loins de soutenir, Marković se livre à une critique immanente du manque de suite et des autres erreurs du programme libéral et bourgeois ainsi que de la politique du gouvernement serbe.

AU CONGRES DE LA PAIX ET DE LA LIBERTE ET LE CONGRES DE LA LIGUE DE LA PAIX ET DE LA LIBERTE: Marković donne un aperçu critique des débats menés au troisième congrès de la Ligue de la paix et de la liberté, tenu du 2 au 6 septembre 1869 à Lausanne. Procédant des principes de l'Internationale de Marx, Marković (ses sympathies vont aux vues de Victor Hugo) est mécontent des thèses des »hommes du juste milieu« émanant des rangs de la Ligue en tant qu'organisation cosmopolite démocrato-bourgeoise. Marković juge les décisions prises par le Congrès à propos de la Question orientale et la question de la Pologne comme »la solution la plus réelle de toutes les solutions prises«.

LES DUPERIES SERBES: Prenant les conflits entre les partis politiques comme la base des explications des événements sociaux, Marković expose de façon critique les principes de la »Constitution des Régents de 1869 et l'activité du régime de Serbie reposant sur cette constitution. Il critique la politique des libéraux et présente les résultats de l'application de leur devise »Les Obrenović et la liberté« entre l'Assemblée de la Saint Andrée et 1858 comme »la duperie serbe«, se prononçant en faveur de l'autogestion et de la jugulation de la bureaucratie, considéré comme le mal social.

COMMENTAIRE DE LA LETTRE SUIVANTE (commentaire du journal »Zastava«) et LETTRE OUVERTE A M. MATIĆ: Marković avoue être l'auteur de l'article »Duperies serbes«, explique certaines des thèses qu'il a développées dans cet articles et évoque son activité entre juin 1868 et cette date. Le ministre Matić lui a repris sa bourse, ce qui a obligé Marković à interrompre ses études en Suisse et rentrer en Serbie.

Avec l'article LA FEMME PEUT-ELLE ETRE EGALE EN DROITS AVEC L'HOMME? Marković prend part à la discussion sur la question de la femme menée au sein de la Jeunesse. Il relève la base sociale de la libération de la femme, mais surestime le rôle de l'éducation de la femme dans le processus de son émancipation. Il conçoit sa libération essentiellement comme une question juridique, morale, culturelle et éducationnelle.

Dans son article LA SITUATION POLITIQUE ET ECONOMIQUE DE LA CLASSE OUVRIERE EN SERBIE, écrit pour les lecteurs russes et dont la traduction serbe faite par un de ses collaborateurs a ensuite été publiée, Marković expose ses vues sur les causes de la désunion du peuple serbe (qui remonte au soulèvement de 1804) et qui engendre des divisions de classe en Serbie semblables à celles qui se produisent en Europe occidentale. Sans vraiment déceler les véritables causes de cette différenciation de classe, qu'il recherche pourtant dans l'absence de «connaissance réelle des principes sociaux susceptibles d'influer sur le changement de la situation politique et sociale» (du peuple serbe), Marković développe l'une de ses idées maîtresses — à savoir que la différenciation de classe et en conséquence «le purge du capitalisme», amorcée en Europe et en Serbie, peut être évitée grâce à l'utilisation de machines dans la production coopérative. Il esquisse également l'idée de la Serbie comme du «Piemont» des forces révolutionnaires de l'Europe du sud-est.

Dans son texte QUESTION A LA REDACTION DE «ZASTAVA» Marković rappelle à rédaction de ce journal de Voïvodine qu'il lui a envoyé un article intitulé «A ces messieurs de la Saint Bède» (c'est-à-dire au gouvernement libéral de Serbie) pour qu'elle le publie «uniquement dans le cas où la rédaction partagerait ses vues et serait prête à poursuivre la polémique contre les messieurs de la Saint Bède, que je ne puis assurer depuis Zurich». Il demande à la rédaction de prendre position sur la politique du gouvernement libéral en Serbie.

Dans la DECLARATION du 15 mai 1870 publiée dans «Pančevac» Marković refuse de devenir collaborateur de «Mlada Srbadija» dont il désapprouve «le contenu et l'orientation» et ne reconnaît la paternité que des textes qu'il a signés.

Dans LA REALITE DANS LA POESIE, article faisant suite aux conceptions réalistes de la littérature développées dans son article *Le chant et la pensée*, Marković se penche du point de vue sociologique sur le rôle du poète dans la société en tant que «couches du peuple reveillées», qui traduisent la conscience populaire et vivent avec intensité les souffrances populaires; la poésie serait, selon Marković, conditionnée par le temps et la société qui président à sa naissance et agirait étroitement liée à la vie et à la lutte du peuple.

Avec l'article LA LUTTE SOCIALE ET POLITIQUE EN EUROPE, précédé par des articles «A ces messieurs de la Saint Bède», «Les dueries serbes» et autres, Marković poursuit sa lutte contre le libéralisme en Europe et en Serbie, mais sur un terrain plutôt théorique. Il procède des positions de l'Internationale et du rapport, sur le plan méthodologico-théorique, de la base sociale et de son développement et de la lutte de classe, pour critiquer les conceptions économiques, po-

litiques et autres du libéralisme bourgeois. Il démontre, moyennant une analyse des événements révolutionnaires d'Europe entre 1848 et 1850, que le libéralisme n'a pas réalisé et n'a pu réaliser le programme de démocratie et de liberté promis et qu'au contraire la lutte de classe du prolétariat contre la bourgeoisie était inévitable. Marković expose et explique ensuite avec minutie les conceptions et le programme de l'Internationale. Cet article avait pour but aussi d'empêcher la société serbe de se développer selon le programme libéral et d'adopter le capitalisme. Il cherchait par ailleurs à lui éviter, grâce à la science et à l'éducation, «le purgatoire du capitalisme». Il oeuvrait enfin pour la réalisation du programme de l'Internationale en commençant par les éléments socialistes de la coopérative patriarcale et de la commune rurale.

«MLADA SRBADIJA». A son retour de Suisse, Marković souhaitait donner au programme de l'organisation de la Jeunesse serbe unifiée, dirigée par les libéraux avec Vladimir Jovanović à leur tête, un caractère socialiste. A cet effet, Marković critique dans une série d'articles le programme de ce «journal pour la littérature et la science de la jeunesse serbe unifiée»; dans les deux premiers articles de cette série, Marković analyse le contenu des deux premiers numéros de ce journal constatant qu'ils ne sont satisfaisants à aucun point de vue: aussi bien du point de vue politique que du programme, de la littérature et de la science, voire de la récréation.

L'article LA FRANCE ET LA PRUSSE traite deux questions. A l'occasion de la guerre franco-prussienne de 1870—1871, Marković a prédit les conséquences qu'elle entraînerait et a mis en évidence le fond socio-politique des guerres entre les grands Etats de l'Europe de l'époque. Ensuite, il expose ses vues sur des problèmes locaux, tels que le problème des nationalités ou celui de la situation politique en Serbie et des tendances de son développement.

L'article CRITIQUE DE «LA LUTTE SOCIALE ET POLITIQUE EN EUROPE» constitue la concrétisation et l'intensification des principales thèses que Marković a défendues dans son article «La lutte sociale et politique en Europe». Il a été inspiré par la critique de cet article faite par Dragiša Stanojević. Marković critique plus particulièrement l'économie libéralo-capitaliste, qui nie la vraie liberté, ainsi que le programme de «La ligue pour la paix et la liberté». Il procède explicitement des positions de la théorie marxiste et des principes énoncés dans le programme de l'Internationale.

II LETTRES

Ce volume contient les lettres suivantes de Svetozar Marković à:
 — Ljubomir Belimarković, le 16 avril 1869, de Zurich
 — Paja Mihailović, le 22 avril 1869 de Petrograd (en fait: de Zurich)
 — Paja Mihailović, le 2 mai 1869, de Zurich
 — son frère Jevrem Marković, le 6 juin 1869, de Zurich
 — son frère Jevrem Marković, le 6 novembre 1869, de Zurich
 (accompagnée de la lettre du ministre Dimitrije Matić adressée à Svetozar Marković le 13 octobre 1869 de Belgrade à Zurich)

- Antonije Hadžić, le 3 février 1869 (correcte: 1870), de Zurich
 — Président du comité de la jeunesse, le 22 mars 1870, de Zurich
 — Antonije Hadžić, le 29 mars 1870, de Zurich
 — Vladimir Jovanović, le 4 juillet, de Zurich.

III DOCUMENTS

Les titres et le contenu des documents publiés dans ce volume peuvent être consultés dans la Table des matières.

IV CONTRIBUTIONS

Trois des douze contributions sont des *circulaires adressées* par le Comité principal de l'Alliance internationale de la paix et de la liberté de Genève, le 1-er novembre 1869, et le 8 décembre 1869 et de Lausanne, le 17 septembre 1869; ensuite AVIS D'ABONNEMENT de la rédaction du journal »Matica« pour la cinquième année de sa parution; le texte QU'AVONS-NOUS VOULU ET QUE VOULONS NOUS MAINTENANT constitue la réponse des libéraux (publiée dans »Srbija« du 1—12 avril 1870, № 38, 41, 42), aux articles de Svetozar Marković (en particulier ceux de la »Grande Serbie« et »Lettre ouverte à M. Matić«). La réponse de Marković à cet article est contenue dans l'article »Le parti populaire avant et après l'assemblée de la jeunesse« (voire le tome IV de cette édition). Suit la lettre ANTUN TRUSOV A SVETOZAR MARKOVIĆ, du 3 mai 1870, écrite à Genève; l'article de Vladimir Jovanović NE PERMETTONS PAS QU'ON NOUS DÉSUNISSE! publié sous pseudonyme dans le journal »Srbija«, le № 69 du 19 juin 1870; le texte critique de Dragiša Stanojević sous le titre de »LUTTE SOCIALE ET POLITIQUE EN EUROPE« réagissant à l'article de Svetozar Marković portant le même titre; le texte LA GUERRE ET LA REVOLUTION est la traduction de l'article publié dans le № 5 du journal »Narodno delo« de 1868, dont Marković est l'auteur présumé (la troisième partie du texte a été ajoutée par la rédaction); l'article de Svetozar Miletić LE PARTI SERBE LIBERAL (SRBSKA SLOBODNJAČKA STRANKA), publié dans »Zastava« du 9 août 1870, № 92 et le texte de Dragiša Stanojević A M. SVETOZAR MARKOVIĆ («Pančevac«, № 66—69 du 16 au 27 août 1870).

V NOTES (№ 1—306) de l'éditeur de ce tome: elles devraient permettre aux lecteurs de mieux comprendre les textes ici publiés.

VI ILLUSTRATIONS

VII REGISTRES (des noms géographiques et propres)

La TABLE DES MATIERES de ce tome est donnée également en français.

TABLE DES MATIERES

Notices sur le second livre — — — — —	IX
<i>I Articles</i>	
A ces messieurs de la Saint Bède le Vénérable — — — — —	3
Du Congrès de la paix et de la liberté — — — — —	7
Congrès de la Ligue pour la paix et la liberté — — — — —	20
Duperies serbes — — — — —	27
Lettre ouverte à M. Matić — — — — —	50
La femme est-elle capable d'être égale en droits avec l'homme?	63
La situation politique et économique de la classe ouvrière en Serbie (publié en russe) — — — — —	72
La situation politique et économique de la classe ouvrière en Serbie — — — — —	77
Question à la rédaction de »Zastava« — — — — —	86
Déclaration — — — — —	88
La réalité dans la poésie — — — — —	89
La lutte sociale et politique en Europe — — — — —	93
»Mlada Srbadija« (Jeunes Serbes) — — — — —	122
La France et la Prusse — — — — —	132
Critique de la »Lutte sociale et politique en Europe« — — —	136
<i>II Lettres</i>	
Svetozar Marković à Ljubomir Belimarković, Zurich, le 16 avril 1869. — — — — —	153
Svetozar Marković à Paja Mihailović, Zurich, le 22 avril 1869. —	155
Svetozar Marković à Paja Mihailović, Zurich, le 2 mai 1869. —	158
Svetozar Marković à son frère Jevrem, Zurich, le 7 juin 1869. —	159
Svetozar Marković à son frère Jevrem, Zurich, le 6 novembre 1869.	162
Svetozar Marković à Antonije Hadžić, Zurich, le 3 février 1870.	165
Svetozar Marković au président du Comité de la jeunesse, Zurich, le 22 mars 1870. — — — — —	168

III Documents

Svetozar Marković à Antonije Hadžić, Zurich, le 29 mars 1870. —	169
Svetozar Marković à Vladimir Jovanović, Zurich, le 4 juillet 1870.	170
Notification du Tribunal départemental de Jagodina sur la majorité de Svetozar Marković, Jagodina, le 22 janvier 1869. —	177
Le Tribunal départemental de Jagodina au ministre des affaires étrangères: remettre la notification sur sa majorité à Svetozar Marković, Jagodina, le 22 janvier 1869. — — —	179
Le Tribunal départemental de Jagodina au ministre des affaires étrangères: envoyer une notification sur la majorité de Svetozar Marković à Zurich, Jagodina, le 29 avril 1869, Belgrade, le 3 juin 1869. — — — — — — — — — —	180
Le préfet de la police de Zurich au ministre des affaires étrangères à Belgrade: à propos de la remise de la notification à Svetozar Marković, Zurich, le 10 juin 1869. — — — — —	181
Svetozar Marković au ministre de l'éducation et des affaires religieuses, Zurich, le 26 mars 1869. — — — — —	182
Le ministère de l'éducation au ministre public: demande de bourse de Svetozar Marković, Belgrade, le 27 mars 1869. — — —	183
Svetozar Marković au ministre de l'éducation et des affaires religieuses, Zurich, le 27 avril 1869. — — — — —	184
Ministère public au ministre de l'éducation: à propos de la bourse de Svetozar Marković, Kragujevac, le 13 juillet 1869. — —	186
Svetozar Marković au ministre de l'éducation, Zurich, le 15 juin 1869. — — — — — — — — — —	187
Le ministère public au ministre de l'éducation: ne conteste pas l'octroi d'une bourse à Svetozar Marković, Belgrade, le 9 juillet 1869. — — — — — — — — — —	189
Un groupe de boursiers de Zurich au ministre de l'éducation et des affaires religieuses, Zurich, le 11 septembre 1869. — —	190
Le ministre de l'éducation aux boursiers de Zurich, Belgrade, le 24 septembre 1869. — — — — — — — — — —	191
Svetozar Marković au ministre de l'éducation et des affaires religieuses, Zurich, le 3 octobre 1869. — — — — —	192
Svetozar Marković au ministre de l'éducation et des affaires religieuses, Belgrade, le 18 octobre 1869. — — — — —	194
Svetozar Marković au Conseil de l'Ecole polytechnique de Zurich, Zurich, le 6 novembre 1869. — — — — —	195
Le Protocole du Conseil de l'Ecole polytechnique de Zurich, Zurich, le 8 novembre 1869. — — — — —	196
Registre des étudiants de l'Ecole polytechnique de Zurich, pour l'année scolaire 1869/70. (textes original et traduction) — —	197
Du Programme de l'Ecole polytechnique de Zurich pour l'année scolaire 1870/71 (textes original et traduction) — — — — —	198
De l'Acte d'inscription des étudiants de l'Université de Zurich, le deuxième semestre de l'année scolaire 1870 (textes original et traduction) — — — — — — — — — —	201
Régistre des habitants, Zurich, 1870. — — — — —	202

Acte d'inscription des habitants, Zurich, 1870. — — — — —	203
Acte d'inscription des habitants, Zurich, 1870. — — — — —	204
Le ministre de l'éducation à Svetozar Marković: demande d'urgenter la réponse, Belgrade, le 5 janvier 1870. — — — — —	205
Notification du ministère de l'éducation et des affaires religieuses concernant la suppression de la bourse d'étude de Svetozar Marković, Belgrade, le 31 janvier 1870. — — — — —	206
<i>IV Contributions</i>	
Communiqué du Principal comité de la Ligue pour la paix et la liberté — — — — — — — — — — —	211
Règles adoptées par l'Assemblée de l'Alliance pour la paix et la liberté — — — — — — — — — — —	213
Message du Principal comité de la Ligue pour la paix et la liberté	215
Appel de la Ligue pour la paix et la liberté »Comment résoudre la question orientale et la question polonaise« — — — — —	217
Appel à l'abonnement — — — — — — — — — — —	219
Que voulions-nous et que voulons-nous maintenant? — — — — —	222
Anton Trusov à Svetozar Marković, Genève, le 31 mai 1870. — — — — —	229
Ne laissons personne nous désunir! — — — — — — — — — —	232
Réponse à l'article de Svetozar Marković »La réalité dans la poésie« — — — — — — — — — — —	237
Dragiša Stanojević: »La lutte sociale et politique en Europe« — — — — —	241
La guerre et la révolution — — — — — — — — — — —	250
Svetozar Miletić, le parti liberta serbe — — — — — — — — — —	255
Dragiša Stanojević à Svetozar Marković — — — — — — — — — —	259
<i>V Notices</i> — — — — — — — — — — —	
Registre des illustrations — — — — — — — — — — —	293
Registre des personnalités — — — — — — — — — — —	295
Registre géographique — — — — — — — — — — —	301
Résumé — — — — — — — — — — — — — — — —	305
Table des matières — — — — — — — — — — —	309

САДРЖАЈ

Напомене уз другу књигу — — — — —	IX
<i>I Чланци</i>	
Видовданској господи — — — — —	3
Са конгреса за мир и слободу — — — — —	7
Конгрес Лиге за мир и слободу — — — — —	20
Српске обмане — — — — —	27
Отворено писмо г. Матићу — — — — —	50
Је ли жена способна да буде равноправна с човеком? — —	63
Политическое и економское положеніе рабочаго класса въ Србији — — — — —	72
Политични и економни положај раденичког сталежа у Србији	77
Питање уредништву „Заставе“ — — — — —	86
Изјава — — — — —	88
Реалност у појезији — — — — —	89
Друштвена и политичка борба у Европи — — — — —	93
„Млада Србадија“ — — — — —	122
Француска и Пруска — — — — —	132
Критика на „Друштвену и политичку борбу у Европи“ — —	136
<i>II Писма</i>	
Светозар Марковић — Љубомиру Белимарковићу, Цирих, 16. априла 1869. — — — — —	153
Светозар Марковић — Паји Михаиловићу, Цирих, 22. априла 1869. — — — — —	155
Светозар Марковић — Паји Михаиловићу, Цирих, 2. маја 1869.	158
Светозар Марковић — брату Јеврему, Цирих, 7. јуна 1869. —	159
Светозар Марковић — брату Јеврему, Цирих, 6. новембра 1869.	162

За издаваче:

Радомир Николић, директор НАРОДНЕ КЊИГЕ
Радован Ждрале, директор МАТИЦЕ СРПСКЕ
Петар Јакшић, директор ЈЕДИНСТВА

Технички уредник
Ђорђе Драгосавац

Лектор
Милија Станић

Регистри
Мирјана и др Момчило В. Митровић

Фотографије
Радомир Живковић, уметнички фотограф

Коректор
Вера Медић

Штампа: ГРО „Просвета“

Тираж: 3.000 примерака

РАДЕНИК.

У Београду

17. Април

1871.

П Р О Г Р А М.

Наша је цел да науком помажемо напредак српског народа.

Напредовање народа огледа се поглавито у ове три главне стране: материјалном благостању, образовању и слободи.

Човек, који је материјално осигуран да може својим радом поштено живети, који је образован као човек и као радник и члан друштва и који је слободан да располаже сасвим независно својом вољом и радом — такав је човек напредан. Напредовање народа није ништа друго већ напредовање свију чланова народа у истом смислу.

Наука и њена примена у животу веома је опширна и разнолика. Оне све скупа упливишу на народни развитак, али ми би узели на се сувише теретан, управо немогућан посао кад би хтели да нашом радњом обухватимо све гране у науци и животу. У овом програму дужност нам је дакле да кажемо границе у науци и животу у којима ће се *поглавито* кретати наша радња. У исто време да обележимо правац наше радње.

1. Економски одношаји. Код нас су економски одношаји у многоструки различити од економских одношаја код западних народа од којих ми пренесмо „економску науку“ и економске установе.

цијације (наша породична задруга постоји још по негде по селима али се сваке године умањава) за производњу, размену и кредит. Али ми не држимо да је асоцијација последњи ступањ економског развитка народа. Напротив: ми мислимо да је то тек први корак да се привредна снага појединца увелича; у исто време да се стине на пут жудњи појединаца да грабе *туђу* заралу, већ да сваки добија према својој заради. Пре или после људи морају увидети да човек не треба да се обогати ради самог богатства, већ да су привреда и њен резултат — богатство — само средство човеку за виши, лични и друштвени развитак. Са изменом економских појмова мора доћи и економски преображај у животу. Људи ћеће *присвајати* — узимати у своју власт — средства за производњу, како би могли давити друге привреднике, већ ће радити да увеличају производност друштвене снаге па тиме да увеличају и своју властиту снагу.

Ми ћемо излагати начела економске науке са њеним крајњим резултатима, а остављајући да се у току времена *организација рада и размене* сами тако развију, да сав народ ступи у праву друштвену заједницу; — наш ће главни посао бити: да изучавамо економски живот српског народа

гори зликовац) има изображена и вредна привредника.

Према овоме „Радник“ ће: изучавати данашње просветно стање у Србији у сваком погледу:

Излагати начела и надрт (план) како да се организује система образовања, према изреченим начелима и према нашим условима и потребама; упознавати читаоце са свима просветним заводима који би се са коришћу могли код нас увести;

пратити критички сваки нов појав у нашој књижевности, који би имао вредности по наше образовање;

испитивати све појаве у нашем друштвеном животу, које би имале утицаја на образовање јавног мњења и уопште на наш умни и морални развитак.

По могућству упознавање читаоце и са књижевношћу страном.

3. Држављански одношаји. Ми не повлачимо границу између тако званих држављанских одношаја и других друштвених одношаја. У животу једног народа сви су одношаји појединаца тесно везани једни с другима — једни се не могу развити и усавошити док се и други не развију и не